

Теорія і практика сучасної психології

2016 р., № 1

Збірник наукових праць

виходить шість разів на рік

Голова редакційної ради: А. О. Монаєнко,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Сайт видання:

www.tpsp-journal.kpu.zp.ua

Головний редактор:

Зарицька В.В. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Заступник головного редактора:

Іванцова Н.Б. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Відповідальний секретар:

Залановська Л.І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Редакційна колегія:

Ткач Т.В. – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Міляєва В.Р. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач науково-дослідної лабораторії культури лідерства Київського університету імені Бориса Грінченка

Солодухова О.Г. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Донбаського державного педагогічного університету

Сущенко А.В. – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Сущенко Т.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри управління навчальним закладом і педагогіки вищої школи Інституту управління Класичного приватного університету

Зубов В.О. – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Шмаргун В.М. – доктор психологічних наук, професор, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Шульженко Д.І. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психокорекційної педагогіки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Железнякова Ю.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Інституту журналістики і масової комунікації Класичного приватного університету

Іноземні члени редакційної колегії

Вишневіська В.П. – доктор психологічних наук, професор, професор спеціальної кафедри Державного закладу освіти «Інститут прикордонної служби Республіки Білорусь» (м. Мінськ, Білорусь)

Lidia Lysiuk – доктор психологічних наук, доктор габілітований, професор кафедри педагогіки та психології Вищої школи економіки та інновацій у Любліні (м. Люблін, Польща)

Pawel Ostaszewski – доктор психологічних наук, професор, доктор габілітований, декан факультету психології Гуманітарно-соціального університету SWPS (м. Варшава, Польща)

Технічний редактор: Н. Ковальчук
Дизайнер обкладинки: А. Юдашкіна

Засновник:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 17198-59688 від 27.10.2010 р.

Видавець:

Класичний приватний університет
Свідоцтво Державного комітету
інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3321 від 25.11.2008 р.

Видання рекомендовано до друку
та поширення через мережу Internet
Вченою радою
Класичного приватного університету
(протокол № 5 від 24.02.2016 р.)

Усі права захищені.

Повний або частковий передрук і переклади
дозволено лише за згодою автора і редакції.

При передрукуванні
посилання на збірник наукових праць
«Теорія і практика сучасної психології»
обов'язкове.

Редакція не обов'язково поділяє думку автора
і не відповідає за фактичні помилки,
яких він припустився.

Адреса редакції:

Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б.
Телефони/факс: +38 098 24 61 364.

Здано до набору 27.02.2016.

Підписано до друку 29.02.2016.

Формат 60×84/8. Цифровий друк. Тираж 150 пр.

ISSN 1813-3405

© Класичний приватний університет, 2016

ЗМІСТ**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ**

<i>N. P. Kulesha</i> ADAPTATION TO TRAINING AS A PSYCHO-DIDACTIC PROBLEM.....	4
<i>В. А. Буланов</i> ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СКЛАДОВИХ САЛЮТОГЕНЕЗУ В ОСНОВІ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ.....	8
<i>С. П. Дерев'янюк</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОГО РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	12
<i>А. О. Євсюкова</i> МІЖОСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ МОЛОДОГО ПОДРУЖЖЯ.....	16
<i>М. С. Кудінова</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» ТА «ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ».....	22
<i>Н. М. Савелюк</i> КОНТЕКСТ ЯК СИСТЕМНИЙ ЧИННИК РОЗУМІННЯ ДИСКУРСУ: ФІЛОСОФСЬКІ, ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	29
<i>А. В. Шульдик</i> СТРУКТУРА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА.....	34
<i>Т. М. Яблонська</i> СІМЕЙНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ПОЗИТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА.....	38

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

<i>В. М. Данильчук</i> ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВСТВА ДІТЕЙ ІЗ ДЦП ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД.....	44
<i>Л. І. Дідковська</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІВ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У МІЖОСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІІ	50
<i>В. В. Зарицька</i> РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИКОРИСТОВУВАТИ ЕМОЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ТА СПІЛКУВАННІ.....	56
<i>О. М. Образцова</i> ІННОВАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ОСОБЛИВОЇ ДИТИНИ ЯК ЗАСІБ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ	62
<i>І. Г. Тітов</i> ЖИТТЄВІ КОНТЕКСТИ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	66
<i>Н. В. Ткаченко</i> СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	73

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>Т. В. Данильченко</i> ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ.....	78
<i>О. Ю. Дроздов</i> ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ.....	85
<i>В. В. Кізіма</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛІВ МЕГАПОЛІСА.....	91
<i>Л. С. Пілецька</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	96
<i>О. V. Tzarkova, N. V. Guz</i> THE PSYCHOLOGICAL WORK WITH FAMILY RELATIONS WITH A HELP OF PROJECTIVE DRAWING.....	104

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

<i>О. І. Богучарова</i> ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОРТРЕТУВАННЯ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	108
<i>О. М. Васильченко</i> ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.....	114

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.99

N. P. Kulesha

Postgraduate Student of Psycho-Pedagogical Subjects
National University of Ostroh Academy

ADAPTATION TO TRAINING AS A PSYCHO-DIDACTIC PROBLEM

The article analyzes the scientific approaches to the study of the concept of «adaptation» level of philosophical, social, psychological, pedagogical, psychological and pedagogical analysis. We consider importance of adaptation to training as a psychological and didactic problem.

Key words: adaptation, socialization, adaptive behavior, personality, learning.

Formulation of the problem. The study of the phenomenon of adaptation to study in high school have a dynamic study. Thus in each study period the emphasis is on a particular aspect of the adaptation process [3].

In psychological science, the term «adaptation» has been introduced with the biological sciences [2]. In particular, the term refers to the reaction of Physiology device senses in relation to the effects of relevant stimuli, and biology – adaptation of the structure functions of the conditions of existence of the organism [8].

Psychological meaning of «adaptation» is much broader than in the biological sciences, namely the need to adapt the individual to the new social environment and adapting different types of individual's activity [1]. In a broad sense, adaptation is a dynamic entity result and process of adaptation of the body or person to the environment, and property of any self-regulating system (biological, social or technical), which is the ability to adapt to changing environmental conditions [1]. This understanding is specified at the level of philosophical, social, psychological, pedagogical, psychological and pedagogical analysis [2].

At the level of socio-psychological analysis of adaptation acts as an adaptation of the individual to new groups (cultural, professional, ethnic). In today's domestic and foreign psychology the problem of adaptation to training takes place in a serious practical and theoretical studies.

The purpose of the article is to analyze the problem, the concept of adaptation to training in domestic and foreign psychology.

The results of theoretical analysis of the problem. The history of psychology shows that almost all the major psychological schools contributed to the

study of adaptation. Essence, function approximation specifically addressed in the psychoanalytic direction (H. Hartmann, A. Freud, A. Adler), neobehaviorism (H. Eysenck, R. Hankey), interactionism (L. Phillips), cognitive (Piaget), gestalt (F. Perl) and others.

Adaptation (from lat. adapto – adjusted) – human adaptation to environmental conditions (primarily social environment) and the result of this process [3].

Psychoanalytic approach allows us to distinguish two components of adaptation: the process and result. As the process of adaptation is to launch and deployment of defensive reactions that provides adaptation in more difficult conditions. They work with the notion of adaptation (process) and adaptability (the result of this process). Well adapted personality show high performance, ability to enjoy life and mental balance. Therefore, we can say that in the process of adapting actively changing as a person and the environment, resulting in established relationships adaptation and adaptation process is governed by the «I» [7].

It is important to note that during the adaptation is searched person of such an environment that is favorable for its operation. Such phenomena as «power I», «I limit» described by psychoanalysts also affect the adaptation process and its success. As a criterion of successful adaptation psychoanalytic school considers the situation in which a person is not affected her performance, psychological balance and ability to enjoy life.

Thus, representatives of the psychoanalytic concept of trying to develop a clear theory of adaptation of the individual to determine broad system of concepts that reflect the process of adaptation to the social environment. According to Freud, human behavior are strongly affected by biological

desires (especially sexual) that contrary to culture. A socialization – a process of «taming» of these traits [3].

Functions of psychological defense in the context of an adequate response to challenges and new situations that constantly arise in a person's life, studied the works Gestalt psychologists. For example, F. Fromm, considering the process of distortion of protective mechanisms, distinguishes basic reactions that hinder adaptation and personal growth [7].

Starting position neo Freudian (G. Sullivan, E. Fromm, K. Horney) was the principle of cultural determinism, which recognizes the crucial role of the social environment as a factor in the development of the individual psyche and its relations with the outside world. K. Horney considered social identity as a successful adaptation of the individual to the social environment, and its violation – as a pathology. However, this theory denies links between nature and culture and recognize mental processes in adapting individual unilateral responses to the external environment [7].

Researchers neobehaviorists (H. Eysenck, R. Hankey) detail the adaptations and share them on social adaptation in general and adaptation in particular. Note that scientists usually pay attention to the biological condition of individuals in the process of adaptation, and the very social adaptation is understood as the adaptation of social groups rather than individuals [8].

Representatives of cognitive theories of personality and the theory of differential emotion as a means of social and psychological adaptation considered fundamental human emotions, which play an important role at all stages of the socialization of the individual. For example, the emotion of joy has a positive value for the formation of mutual affection between parent and child, and also affects the development of social relationships adult, is adaptive function is to create a sense of joy affection and mutual trust between people, which is an important criterion for successful socialization individual. Adaptive function of emotions of grief is to ensure group cohesion. R. Plutchik suggests these basic prototypes of adaptive behavior and the corresponding emotions: incorporation – the emotion of acceptance, rejection – disgust; destruction of – anger, protection – dread; reproductive behavior – joy deprivation – the mountain; orientation – fright; research – hope or interest. Valuable in that statement is that the analysis of the emotional state of the individual may be used in the diagnosis of effectiveness or ineffectiveness of adaptive behavior [7].

In the framework of behaviorism adaptation acts as: 1) the state in which the ratio of observed individual needs and requirements of the environment, 2) the process by which achieved harmonious condition. Adaptation as a process and as a result is a

consequence of physical, social, economic or organizational changes in group behavior, social relations and culture. External influences determine the effectiveness of the adaptation process [6].

Supporters intercommunicative directly emphasize learning the other hand adaptation. They include adapting to the way of life that allows a person to adapt to new situations and deal with typical problems. Therefore, the characteristics of adaptive behavior is considered successful decision-making, clear definition of their future, taking initiative. Thus, L. Phillips believes that effective adaptation features include: the ability to establish emotionally intense relationships in the field of personal relationships, the presence of a sense of empathy, understanding the motives of human behavior, the ability to finely and accurately reflect changes in the relationship [8].

Piaget considers adaptation as two interrelated operations: accommodation (assimilation rules environment, «assimilation») and assimilation («assimilation» itself, transforming the environment). In general, adaptation is the process of adaptation of the organism to the environment and to achieve a harmonious balance with it [7].

Specific understanding of adaptation seen in the works of William James, in his study of trans-personal experience. The author believed that some of the differences that we make to each other and the outside world, conditional, so there may be a variety of adaptive responses depending on the state of personal consciousness and ability to selectivity, it the choice of that individual is significant at this point. Therefore, the adaptation process is continuous and depends on where the borders of individual is perceived themselves [4].

Analysis of the literature of general psychology and pedagogy showed that adaptation to human life and activity – a complex phenomenon, which seeks to ensure the formation of behavior and effective human interaction with the environment. It was found that in science there are different approaches to the classification of adaptation. Exploring human entry into a new environment, V. Brudnyy, S. Madorska, P. Prosetskyy, R. Yakunin et al. distinguish the following types of adaptation: psychological, social and psychosocial [3].

Problems of adaptation has been the subject of scientific analysis and many local researchers such as B. Ananiev, G. Andreev, B. Asmolov, L. Vygotsky, Y. Golinskii, I. Cohn, I. Kryazheva, L. Larionov, A. Leontiev, A. Nalchadzhyan, L. Orban-Lembryk, A. Peter, S. Rubinstein and others. In some psychological studies solved the problem of adaptation to learning in higher education (A. Borisenko, A. Zakharov). It should be noted that the issue of adaptation to training in high school, unlike the stages of adaptation in natural and industrial factors studied enough. Insufficient attention is paid attention to the study of

practical mechanisms adapt students to study at a university that will give the opportunity to build learning process based on personal qualities of students will ensure the fastest process of adaptation of learning activities to optimized transition to new models of education in high school.

The most complete and accurate definition of socio-psychological adaptation gave A. Nalchadzhyan – is a state of relationship of the individual and the group, when a person without long external and internal conflicts productively performs its primary activity meets their basic needs sociogenic, fully goes towards those expectations of role-playing, which makes it a reference group, a state of self-determination and the free expression of their creative abilities. Accordingly, adaptation – it is the socio-psychological process that a favorable flow leads to the identity of adaptability [1].

The term «adaptation» studied and used in various fields of knowledge, but researchers have not yet produced a consensus about its content. Researchers differ in their ideological position, the notion of «adaptation» in the sense of «accommodation» with certain connotations, within the specifics of a science. Depending on the object under study the concept of «adaptation» can be used to describe: the process, which is a natural development of adaptive capacity of people in different environmental conditions of life, bearing the balance between body and environment, a result which is testament to the extent to which people adapted to the environment of life, these conditions and how her behavior, relationships with others and the impact of age-appropriate, social norms and rules adopted in this society [3].

S. Golovin gives a definition of «adaptation». Adaptation – this adaptation of the structure and functions of the body, its organs and cells to environmental conditions aimed at maintaining homeostasis. One of the central concepts of biology, is widely used in theoretical concepts that interpret the relationship between the individual and the environment as processes homeostatic balance [8].

Representatives of the activity approach in psychology argued that human adaptation is determined not only by subjective psychological factors, but also social, socio-psychological. Activity, in their opinion, is a form of communication of a living organism with the environment, a specific feature of which is a conscious, active transformation of the world. Adaptation – the process of establishing optimal under individual and the environment in the implementation of the inherent activity. This process allows the individual to meet current needs and implement related meaningful goals while ensuring compliance with human mental activity and its behavioral requirements of the environment. Adaptation is in the process of socialization, employment and professional development [7].

I. Kryazheva realizing socialization as the inclusion of the individual in the system of social relations, mastering her socially produced means activities adaptation treats the inclusion of the individual in the social environment by finding social status [3].

V. Moskalenko defines adaptation as a function of the process of socialization. Adaptation – is mastering individual social norms, social values, meanings, symbols, perception of social stereotypes, standardization of language, gestures specific to individuals of a particular society, shaping social nature of personality [3].

P. Belkin defines adaptation as, firstly, the ongoing process of active adaptation of the individual to the conditions of the social environment, and secondly, the result of this process. The ratio of these components that determines the behavior depends on the goals and values of the individual, the opportunities for their achievements in the social environment. An important aspect of adaptation is to adopt the social role of the individual, and this is due to the consideration of social adaptation as a major socio-psychological mechanisms of socialization [3].

Conclusions. The analysis of the main approaches to the study of adaptation showed that they all contributed to the study of adaptation. But in each approach, there is a kind of vision of its nature, functions, criteria for success. Adaptation as a process or condition (neobehaviorism) as adequate productive efficiency (interactionism) as the ratio of changes in the environment and personality (psychoanalysis). So, considering approaches to the study of the adaptation process, we can conclude that adaptation is a complex phenomenon, which is characterized by the unity of the three levels of adaptive behavior: physiological, psychological and social. Thus, adaptation is defined as a complex and multifaceted psychological process in the way of personality and adapt to the conditions of existence.

References:

1. Агаджанян Н. А. Адаптация и резервы организма / Н. А. Агаджанян. – М. : Физкультура и спорт, 1983. – 175 с.
2. Айрапетян С. Г. Возникновение, развитие и основные сферы использования понятия «адаптация» / С. Г. Айрапетян. – Ереван : Мерин, 1984. – 238 с.
3. Алексеева Т. В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Т. В. Алексеева ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
4. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 17–24.

-
5. Венгер А. Л. Групповая работа со старшеклассниками, направленная на их адаптацию к новым социальным условиям / А. Л. Венгер, Ю. М. Десятникова // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 54–61.
 6. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптации: историко-методологическое исследование / А. Б. Георгиевский. – Ленинград, 1989. – 191 с.
 7. Гребенюк Т. М. Соціально-психологічна адаптація інвалідів з вадами зору до навчання у вищих навчальних закладах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.08 / Т. М. Гребенюк ; Інститут спеціальної педагогіки АПН України. – К., 2008. – 21с.
 8. Мнакацян И. А. Адаптация учащихся в новых социокультурных условиях : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / И. А. Мнакацян. – Ярославль, 2004. – 196 с.
-

Кулеша Н.П. Адаптація до тренінгу психо-дидактичних проблем

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження поняття «адаптація» на рівні філософського, соціально-психологічного, педагогічного, психолого-педагогічного аналізу. Розглянуто значення адаптації до навчання як психолого-дидактичну проблему.

Ключові слова: адаптація, соціалізація, адаптивна поведінка, особистість, навчання.

Кулеша Н.П. Адаптация к тренингу психо-дидактических проблем

В статье проанализированы научные подходы к исследованию понятия «адаптация» на уровне философского, социально-психологического, педагогического, психолого-педагогического анализа. Рассмотрено значение адаптации к обучению как психолого-дидактическую проблему.

Ключевые слова: адаптация, социализация, адаптивное поведение, личность, обучение.

В. А. Булановкандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Інститут журналістики та масової комунікації
Класичного приватного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СКЛАДОВИХ САЛЮТОГЕНЕЗУ В ОСНОВІ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

У статті розглянуто складові салютогенетичної спрямованості особистості, що розкривають особливості збереження й підтримки високого рівня активності, загального адаптаційного потенціалу суб'єкта та індивідуальних можливостей подолання проблемних ситуацій адекватними способами. До складових салютогенезу віднесено узагальнені ресурси опору та почуття когерентності. Відчуття когерентності – глобальна динамічна орієнтація, що структурує внутрішні й зовнішні стимули та формується з дитинства. При цьому серед усіх елементів життєвого досвіду особливого значення набувають такі, як зв'язаність досвіду (стійкість), рівновага між переваженням і недоваженням, участь у прийнятті рішень. Взаємопов'язані компоненти, що складають відчуття когерентності, можуть бути виділені лише теоретично, ними є осягненість, керованість та усвідомленість.

Ключові слова: салютогенез, подолання стресогенних ситуацій, психологічне здоров'я, почуття когерентності.

Постановка проблеми. Поняття «салютогенез» складається з двох частин: «салюс» (solus), що означає «здоров'я», і «ґенез» (genesis), що означає «походження, виникнення».

Концепція салютогенезу виникла в зарубіжній психології як спроба відповіді на питання, яким чином усупереч складним умовам існування особистість зберігає й підтримує високий рівень активності, працездатності, долає проблемні ситуації адекватним способом. Фактично салютогенетична концепція спрямовується на виокремлення та емпіричне дослідження тих факторів, які допомагають не лише зберегти психологічне здоров'я, а й залишатись гармонійною особистістю (іноді незважаючи на травматичний досвід) [10].

Аналіз стану дослідження проблеми. Поняття салютогенетичної орієнтації, запропоноване А. Антоновським, може застосовуватись як на рівні особи, так і на рівні соціальної групи чи суспільства в цілому, передбачаючи дослідницьку парадигму позитивної психології, яка також прагне вивчати «умови й процеси, що приводять до процвітання або оптимального функціонування людей, груп чи соціальних інститутів». Проте А. Антоновський не лише ставить питання, а й пропонує можливу відповідь на нього. На його думку, чинником, що зміцнює здоров'я, є почуття зв'язності (когерентності) [8].

А. Антоновський визначає почуття зв'язності (когерентності) таким чином: «Загальна орієнтація особи, пов'язана з тим, якою мірою людина відчуває стійке, проте динамічне почуття, де:

– стимули, що надходять із зовнішніх і внутрішніх джерел досвіду в процесі життя, є структуро-

ваними, передбачуваними та піддаються тлумаченню;

– є ресурси, необхідні для того, щоб відповідати вимогам, викликаним цими стимулами;

– ці вимоги є викликами, які варті того, щоб вкладати в них ресурси й самого себе» [7].

Мета статті: проаналізувати погляди сучасних учених на значущість показників якості життя на добробут і психологічну витримку в житті людини; з'ясувати, що допомагає людям залишатися здоровими, як саме формується здоров'я, незважаючи на величезну кількість випробувань і стресів, що випали на долю людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах салютогенетичної концепції виокремлено два нові поняття: загальні імунні засоби, або узагальнені ресурси опору (generalized resistance resources), та почуття когерентності (sense of coherence).

Узагальнені ресурси опору є своєрідними буферами для чинників ризику. Здебільшого ними є властивості, притаманні особистості, групі, їх середовищу й культурі, які дають можливість уникнути стресу та дати собі раду в такий спосіб, щоб запобігти трансформації напруження в стресовий стан. Такими засобами є матеріальні (гроші, житло, тощо), біологічні/психологічні (самооцінка, розум), емоційні (усвідомлення власних почуттів, соціальні зв'язки), фізичні (спадковість, здорові звички), екзистенціальні (погляди, релігія, ставлення до сенсу життя), значима діяльність.

Деякі із цих засобів є спадковими (біологічними), однак більшість набувається в процесі розвитку особистості та її соціалізації.

Водночас важливим для людини є вміння використовувати доступні їй заходи для підтримання власного здоров'я. Це вміння тісно пов'язане з почуттям когеренції (зв'язність, послідовність доказів, аргументів). Воно є всебічною орієнтацією людини, що виражає ступінь, на якому людина має домінуюче, постійне, хоч і динамічне почуття впевненості в тому, що проблеми, які з'являються в житті з внутрішнього й зовнішнього середовища, мають передбачуваний, структурний і зрозумілий характер; що засоби, які дозволяють протистояти та вирішувати ці проблеми, є доступними; що боротьба з проблемами й негативними явищами є для людини надзвичайно важливою та вимагає її безпосередньої участі.

Почуття когеренції, за А. Антоновським, складається з трьох пов'язаних між собою компонентів: *comprehensibility, manageability, meaningfulness*. У вітчизняних і російськомовних учених ці компоненти когеренції є змістовно майже однаковими, проте транслюються по-різному [7]:

а) усвідомленість, що полягає в здобуванні людиною всебічної, систематизованої інформації, завдяки чому в неї формується відчуття, що вона може її зрозуміти, оцінити, передбачити (пізнавальна складова);

б) здійсненність – ступінь, на якому людині доступні засоби для боротьби з викликами, що виникають на її шляху. Це впевненість у тому, що за необхідності вона може використати такі засоби (як власні, так і зовнішні) та знає, до кого звернутися за допомогою. Завдяки цьому людина не відчуває себе безпорадною та бере активну участь у подоланні труднощів і вирішенні проблем (інструментально-пізнавальна складова);

в) сенс – ступінь, на якому людина усвідомлює, що її життя має смисл, а також що хоча б частину викликів і проблем, які ставить перед нею життя, вона може вирішити самостійно. Завдяки високому почуттю смислу дії людини стають усвідомленими й умотивованими (мотиваційно-емоційна складова). Сенс є одним із найважливіших складників почуття когеренції.

Як показують численні дослідження, почуття когеренції позитивно впливає на здоров'я людини та допомагає їй впоратися зі стресами. На думку І. Галецької, складовими відчуття когеренції є зрозумілість, самозарадність і сенсовність.

Зрозумілість – це відчуття, що вплив зовнішнього й внутрішнього середовища піддається розумінню, є пізнаваним, упорядкованим, структурованим, а не хаотичним, випадковим, неупорядкованим і непридатним для пояснення. Науковець звертає увагу на більш когнітивний характер зрозумілості, адекватність трактування дійсності й антиципацію, відсутність надмірно емоційного ставлення та полярностей на кшталт «усе складеться саме собою» або «все одно нічого передбачити неможливо» [1].

Самозарадність – відчуття доступності ресурсів для того, щоб відповідати вимогам середовища. Такими ресурсами можуть бути безпосередньо власні здібності й уміння або різноманітні зовнішні джерела: соціальна підтримка, допомога друзів, фахівців тощо. Самозарадність має дещо інше значення, ніж близька до цього поняття самоефективність. Самоефективність більше стосується операційно-інструментальних аспектів когнітивно-мотиваційної сфери, а розглядаючи самозарадність як складову відчуття когеренції, автор акцентує, що це загальножиттєва орієнтація.

Сенсовність – відчуття того, що життя має сенс, попри всі його вимоги й проблеми (принаймні більшість із них), які варті того, щоб гідно відповідати на них; це усвідомлення, що в житті є сенс, воно не є тягарем, з яким людина не має бажання мати справу. Поняття сенсовності надзвичайно близьке до сенсу життя екзистенційної теорії В. Франкла [2]. Саме сенсовність, як вважали А. Антоновський та І. Галецька, є найважливішим елементом у структурі відчуття когеренції, оскільки за браку відчуття сенсу життя ні зрозумілість, ні самозарадність не можуть існувати тривалий час. Крім означених компонентів відчуття когеренції, є також інші складові салютогенезу: соціальна підтримка, духовність, щастя, гумор і любов [6].

На нашу думку, взаємопов'язаними компонентами, які складають відчуття когеренції й можуть бути виділені лише теоретично, є осягненість, керованість та усвідомленість.

Осягненість пов'язується з тим, якою мірою індивід розглядає стимули, з якими він стикається, як такі, що мають когнітивний смисл, як структуровану, узгоджену, зрозумілу й підпорядковану інформацію, яку можна передбачити (на відміну від інформації хаотичної, випадкової, непередбачуваної). Особистість, яка володіє почуттям осягненості, не обов'язково прагне осягнути світ, проте розглядає його як такий, що можна осягнути в принципі; особистість не уникає невизначених ситуацій, однак упевнена, що в них можна знайти сенс і порядок.

Керованість пов'язується з тим, якою мірою індивід розглядає доступні йому ресурси як достатні для того, щоб відповідати вимогам, які ставить перед ним дійсність. У цьому разі йдеться не тільки про ресурси, якими людина безпосередньо володіє та які може контролювати, а й про зовнішні, на які може лише розраховувати. Так, на думку А. Антоновського, суб'єкт із високим почуттям керованості вірить не в те, що він здібний запобігти тим чи іншим негараздам, а в те, що він, використовуючи власні сили й здібності, за допомогою оточуючих може подолати нещастя, пережити їх [8].

Усвідомленість пов'язується з тим, якою мірою індивід відчуває емоційне переживання того,

що життя має смисл, що проблеми та вимоги, які життя ставить перед ним, варті того, щоб активно в них включатися, витратити на них енергію, що вони є викликами, які суб'єкт приймає, а не тягарем, якого прагне уникнути [5].

На відміну від когнітивної осягненості, емоційна усвідомленість вказує на те, що світ не лише впорядкований, а й не байдужий суб'єкту.

На наше переконання, подібний підхід до почуття когерентності є тотожним семантиці способів психологічного захисту, або копінг-поведінці, суб'єкта та може бути забезпечений відповідним психодіагностичним інструментарієм і методологічним обґрунтуванням, традиційним для вітчизняної психологічної науки.

Вважаємо за доцільне вказати, що почуття когерентності багато в чому схоже з поняттям життєстійкості, введеним у науку С. Мадду [3]. З функціональної позиції в обох випадках ідеться про чинники, які дозволяють не тільки протистояти стресам, а й рухатись до психологічного благополуччя, не дивлячись на них. Зі структурної позиції усвідомленість, як стверджував А. Антоновський, виконує ту ж функцію, що й залученість і прийняття ризику, які входять до структури життєстійкості. Однак механізми регуляції при цьому можуть бути різними: А. Антоновський підкреслює роль емоцій, а С. Мадду акцентує увагу на когнітивних процесах. Керованість, на переконання А. Антоновського, є ідентичною компоненту контролю, який входить до життєстійкості, однак у першому випадку переконання торкається результату, а в другому – процесу [9].

Висновки. Таким чином, формальна дефініція відчуття когерентності визначає це поняття як глобальну орієнтацію людини, що виражає ступінь тривалих, хоч і динамічних переконань, зокрема таких:

- вплив зовнішнього й внутрішнього середовища має структурований, передбачуваний і пояснюваний характер;
- існують засоби, що забезпечують можливість відповідати вимогам цього впливу, і такі засоби є доступними;
- цей вплив є викликом, вартим уваги.

Формування відчуття когерентності починається з дитинства та триває до часу, коли людина стає дорослою, набувши певного життєвого досвіду й соціального статусу. При цьому серед усіх елементів життєвого досвіду особливого значення набувають такі:

- а) зв'язаність досвіду (стійкість) – формування із цього досвіду певної логічної цілісності, родинної традиції, відсутність раптових життєвих несподіванок, що сприяє розвитку компоненту розуміння;
- б) рівновага між перевантаженням і недовантаженням розвиває почуття кмітливості, коли вимоги, що висуваються до людини від молодшого

віку, відповідають її можливостям. Адже висока планка вимог може дати негативний результат, як недостатність стимулів може призвести до нудьги й спустошеності;

в) участь у прийнятті рішень стимулює розвиток почуття смислу. Особистість, яка творить дійсність, приймає важливі для себе рішення, розуміє свою роль і місце в суспільстві, має почуття високої відповідальності, а результати й ефективність її власних рішень розвивають у неї переконання про смисл того, що вона робить.

Життєвий досвід фіксується у відчутті когерентності. У свою чергу він залежить від мінливості долі й життєвих обставин. Ці чинники є ресурсами опору. Вони обумовлюються часом через історичні й соціокультурні межі, у яких живе людина. Наскільки доцільно можуть бути використані загальні ресурси опору, тобто даності долі (наприклад, інтелект, конституція, фінансові можливості тощо), залежить від відчуття когерентності людини [4]. На людину діють чинники стресу, які занурюють її в стан напруженості. Мобілізовані ресурси опору впливають на поведінку зі стресами та, відповідно, стан напруженості, тому ступінь цього впливу також залежить від своєрідності відчуття когерентності. Якщо вдається зняти стан напруженості, то цей факт також здійснює зміцнюючу, стабілізуючу дію на відчуття когерентності: долаючи стрес, ми вчимося тому, що життя не руйнівне та не безглузде. Успішне зняття напруги діє позитивно на континуум здоров'я/хвороби, що також означає приріст ресурсів опору, оскільки здоров'я набуває здатності чинити опір. Безуспішна спроба зняття напруженості, навпаки, приводить до стану стресу. Цей стан посилює патогенні чинники (сприяє утворенню шкідливих речовин, бактерій тощо), тим самим негативно позначаючись на континуумі здоров'я/хвороби.

Таким чином, до складових салютогенезу відносять узагальнені ресурси опору та почуття когерентності. Відчуття когерентності – глобальна динамічна орієнтація, що структурує внутрішні й зовнішні стимули та формується з дитинства. Отже, взаємопов'язаними компонентами, які складають відчуття когерентності й можуть бути виділені лише теоретично, є осягненість, керованість та усвідомленість.

Література:

1. Галецька І. Психологія здоров'я: теорія і практика / І. Галецька, Т. Сосновський. – Львів : Видавничий центр Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2006. – 338 с.
2. Карпов А. Психология рефлексивных процессов управления / А. Карпов, В. Пономарева. – М. ; Ярославль : ДИА-Пресс, 2000. – 283 с.
3. Мадду С. Смыслообразование в процессах принятия решения / С. Мадду // Психологичес-

- кий журнал. – 2005. – Т. 26. – № 6. – С. 7–101.
4. Шапкин С. Экспериментальное изучение волевых процессов / С. Шапкин. – М. : Смысл ; ИП РАН, 1997. – 140 с.
 5. Ямницький В. Життєтворчі риси особистості / В. Ямницький // Наука і освіта. – 2006. – № 5–6. – С. 116–118.
 6. Antonovsky A. Health, Stress and Coping / A. Antonovsky. – San Francisco : Jossey-Bass, 1979. – 243 p.
 7. Antonovsky A. The Sense of Coherence as a Determinant of Health / A. Antonovsky // Advances, Institute for Advancement of Health. – 1984. – Vol. 1. – № 3. – P. 37–50.
 8. Antonovsky A. The Life Cycle, Mental Health and the Sense of Coherence / A. Antonovsky // Israeli Journal Psychiatry and Related Sciences. – 1985. – Vol. 22. – № 4. – P. 273–280.
 9. Antonovsky A. Unraveling the mystery of health: how people manage stress and stay well / A. Antonovsky. – San Francisco : Jossey-Bass, 1988. – 218 p.
 10. Antonovsky A. Pathogenesis and Salutogenesis in War and Other Crises: Who Studies the Successful Coper? / A. Antonovsky, J. Bernstein // Stress and coping in time of war: generalizations from the Israeli experience / ed. N. Miigram. – New York : Brunner/Mazel, 1986. – P. 52–65.

Буланов В. А. Психологические аспекты составляющих салютогенеза в базисе показателей качества жизни

В статье рассмотрены составляющие салютогенетической направленности личности, благодаря которым обозначены особенности сохранения и поддержки высокого уровня активности, общего адаптационного потенциала субъекта и индивидуальных возможностей преодоления проблемных ситуаций адекватным способом. К составляющим салютогенеза отнесены обобщенные ресурсы сопротивления и чувства когеренции. Ощущение когеренции – глобальная динамическая ориентация, которая структурирует внутренние и внешние стимулы и формируется с детства. При этом среди всех элементов жизненного опыта особенное значение приобретают такие, как связанность опыта (стойкость), равновесие между перегрузкой и недогрузкой, участие в принятии решений. Взаимосвязанные компоненты, которые составляют ощущение когеренции, могут быть выделены лишь теоретически. Ими являются постижимость, управляемость и осознанность.

Ключевые слова: салютогенез, преодоление стрессогенных ситуаций, психологическое здоровье, чувство когерентности.

Bulanov V. A. Psychological components of the salutogenese as a basis of life's quality

Concept salutogenese orientation of personality answers the basic question: why people remain healthy, despite the large number of trials and stresses that fell to their destiny? The ability to use these measures to support their health – is dominant in a comfortable coexistence of human in society. It is very closely related to the sense of coherence (connectivity, consistency proofs, and arguments) and an extensive orientation. The main criterion which is – a high degree of assurance that all the problems and negatives, with which the person faces in life – have a predictable, structured and very clear character. Means that allow you to confront and solve these problems – are available. The struggle with troubles is extremely important and requires constant direct participation throughout life. Concept salutogenese is aimed at singling and research of healthy preserving factors that help personality to remain holistic, despite the traumatic experience. It consists of a general immune means or generalized resistance resources (generalized resistance resources) and sense of coherence. The latter, in its turn, consists of three interrelated components – comprehensibility, manageability, meaningfulness. So, the psychological components of salutogenese concept are considered in the article and concentrate research attention on factors more successful overcome stressful situations by people and seeking factors (psychological, social, physical) that contribute to stress resistance.

Key words: salutogenez, overcoming of stress situations, psychological health, sense of coherence.

С. П. Дерев'яно

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЦІЛЕСПРЯМОВАНОГО РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті розглянуто характерні особливості цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту як здатності до розуміння й управління емоціями. Показано відмінності в системних характеристиках (мета, об'єкт, характер впливу) тренінгів розвитку емоційного інтелекту психоаналітичної, гуманістичної, поведінкової, когнітивної спрямованості.

Ключові слова: емоційний інтелект, цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту.

Постановка проблеми. Емоційний інтелект як здатність до розуміння емоцій та управління ними – одна з найбільш популярних і водночас суперечливих тем психологічних досліджень XXI ст. Ставлення до проблеми цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту серед науковців досить неоднозначне, а інколи й діаметрально протилежне, від скептичного оцінювання можливості розвивати емоційний інтелект у зрілому віці й загалом із дорослішанням людини до ейфорійного захоплення ідеєю про вірогідність удосконалення емоційного інтелекту в будь-якому віці (Л. Вахрушева, В. Гризодуб, А. Садокова) [1; 2].

Разом із тим цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту як прагнення до свідомого підвищення власної здатності до емоційної саморегуляції, емоційної впливовості є особливо важливим у складні періоди життя, у стресових умовах сучасної повсякденності. Тому вважаємо, що вивчення теоретико-методологічного підґрунтя цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту сприятиме розробці тренінгових програм, спрямованих на укріплення стресозахисного потенціалу особистості.

Ступінь розробленості проблеми. На сьогодні в психології з'явилися роботи, які експериментальним шляхом підтверджують вірогідність цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту. Зокрема, Дж. Майєр, П. Саловей, Д. Карузо дотримуються точки зору, що емоційні знання як різновид інформації, яким оперує емоційний інтелект, відносно легко набуваються, у тому числі й у процесі навчання [7; 8]. На думку таких учених, як І. Андрєєва, Д. Гоулман, В. Зарицька, Е. Носенко, Г. Орме, А. Панкратова, емоційний інтелект можливо і необхідно розвивати; емоційний інтелект може бути цілеспрямовано сформований як у дитини у процесі навчання та виховання, так і в дорослої людини шляхом тренінгових впливів [1; 3].

Щодо оптимального періоду розвитку емоційного інтелекту питання залишається відкритим.

Існує точка зору, що найбільш сприятливим періодом для розвитку емоційного інтелекту є дитинство (Дж. Метьюс, Р. Робертс, М. Зайднер). На думку вчених, усі спроби ґрунтовних змін емоційного інтелекту дорослих потребують «перемонтажу» компонентів нервової системи. Проте є вчені, які вважають доцільним емоційний розвиток і в період зрілості, що зумовлено вірогідністю підвищення здібностей до рефлексії та свідомого регулювання емоцій. У цьому ракурсі ґрунтовними й експериментально перевіреними є розробки розвитку емоційного інтелекту в тренінгових групах В. Зарицької (розвиток емоційного інтелекту в системі професійної підготовки фахівців гуманітарного профілю), М. Журавльової (розвиток емоційного інтелекту в студентів-психологів), Т. Кисельової (розвиток емоційного інтелекту в керівників).

Поряд із тим необхідно відзначити, що теоретико-методологічні аспекти стосовно розвитку емоційного інтелекту розглянуті в сучасній психології недостатньо.

У зв'язку з цим **мета статті** – розгляд особливостей цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту з урахуванням різних методологічних позицій.

Завдання статті: 1. Визначення основних методологічних напрямів цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту. 2. Виділення особливостей розвитку емоційного інтелекту з позицій конкретних психологічних теорій і практик (клієнт-центрована терапія, ПЕТ, акторська гра).

Виклад основного матеріалу. Засоби впливу на розвиток емоційного інтелекту різняться в межах психоаналітичного, гуманістичного, поведінкового та когнітивного напрямів.

Психоаналітичний напрям: акцентується на необхідності нейтралізації захисних механізмів, що заважають усвідомленню й вираженню власних емоцій і почуттів. Тренінг розвитку емоційного інтелекту може бути спрямований на фіксацію захисних механізмів, які ускладнюють процес

розуміння емоцій; формування здатності до усвідомлення та вербалізації емоційних переживань. Кінцевою метою тренінгу є усвідомлення й переоцінка болісних переживань, їхня переробка та оволодіння емоційною поведінкою. Проте варто зазначити, що психоаналітичний тренінг є найбільш глибинним, тому розвиток емоційного інтелекту в межах цього напрямку займає тривалий час і потребує максимального саморозкриття учасників.

Гуманістичний напрям: переважно акцентуються емоційні аспекти – почуття, а не інтелектуальні судження, оцінки. Тренінг розвитку емоційного інтелекту спрямований на стимулювання найбільш повного вираження почуттів, котрі пов'язані з внутрішнім «Я» як за вербальними, так і за невербальними каналами; диференціацію й розпізнавання об'єктів почуттів; відтворення раніше витіснених переживань. Кінцевою метою тренінгу є реорганізація Я-концепції шляхом асиміляції раніше неусвідомлених переживань (тренінг особистісного зростання), розвиток здібностей до рефлексії та саморегуляції, емпатії й фасилітативного впливу (тренінг навичок і вмінь).

Поведінковий напрям: у тренінгу розвитку емоційного інтелекту цього напрямку необхідно зробити акцент на довільних способах управління емоціями та їхнім експресивним вираженням. Способи розвитку емоційного інтелекту мають на меті формування стереотипів емоційної поведінки, що відповідають соціально-прийнятому реагуванню; гальмування дезадаптивних форм емоційної поведінки; оволодіння прийомами саморегуляції й навичками самоконтролю. Кінцева мета тренінгу – набування способів емоційної поведінки та експресивного реагування в різних життєвих ситуаціях.

Когнітивний напрям: переважає акцент на можливості набування нових способів емоційного мислення, що стимулюють розуміння емоцій і ефективно управління ними. Розвиваючи вправи спрямовані на усвідомлення системи когнітивних оцінок; диференціацію та вербалізацію діапазону переважаючих емоційних реакцій; конструювання адекватних і адаптивних емоційних реакцій на когнітивному рівні, в уяві або на рівні прямих дій. Кінцевою метою тренінгу розвитку емоційного інтелекту когнітивної спрямованості є зміна способів мислення, які підтримують неадаптивну емоційну поведінку.

Отже, цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту є різноплановим залежно від загальної методологічної спрямованості тренінгового впливу й концептуальних основ дослідження. Системні характеристики тренінгу розвитку емоційного інтелекту з урахуванням методологічних аспектів подано в таблиці 1.

Варто зазначити, що розглянуті вище напрями презентують лише загальну методологічну основу

розвитку емоційного інтелекту. Розробка програм розвитку емоційного інтелекту передбачає також урахування положень конкретних теорій і підходів згідно із загальною концептуальною моделлю дослідження.

Емоційний інтелект і феноменологія переживань. Феноменологія переживань глибоко розглядається в клієнт-центрованій терапевтичній теорії К. Роджерса [5].

Терапевтичний ефект стосовно емоційного інтелекту полягає в усуненні емоційних блоків (як перепон для особистісного зростання), що сприятиме саморозвитку та самовдосконаленню людини. Основний акцент при цьому робиться на емоційних аспектах, почуттях, переживаннях.

У роботах К. Роджерса виокремлюються 7 етапів роботи з емоційними переживаннями людини:

1. Заблокованість (заперечується наявність проблем, відсутнє бажання до змін).

2. Стадія самовираження (перевідкривання власних почуттів).

3–4. Розвиток процесу саморозкриття (прийняття себе в усій своїй складності й суперечливості).

5. Формування ставлення до свого феноменологічного світу (зростання потреби бути самим собою).

6. Розвиток конгруентності (інтегрування всього особистісного досвіду в єдине ціле).

7. Особистісні зміни (відкритість самому собі та іншим).

Основні компоненти роджерівської психотехніки: установлення конгруентності; вербалізація (переказування психологом повідомлень клієнта); відображення емоцій (озвучення й підкреслення психологом тих емоцій, які клієнт виявляє під час розповіді про себе та події свого життя).

Раціонально-емотивна терапія (далі – РЕТ). В основі раціонально-емотивної терапії лежить когнітивна теорія емоцій, згідно з якою емоція – це відповідь не стільки на реальну подію, скільки на те, як людина її інтерпретує [6].

Наведене вище основне положення когнітивної теорії емоцій було проілюстровано А. Беком і А. Еллісом засобом використання схеми АВС: (1) А (activating event) – подія; (2) В (beliefs) – переконання; (3) С (consequences) – наслідки (емоція й відповідне реагування). А. Бек і А. Елліс вважають, що причиною неконструктивних переживань є шкідливі ірраціональні переконання людини, які в стані стресу запускають патерни згубного мислення (певні способи оцінювання оточуючих подій).

Основна мета РЕТ – виправлення ірраціонального мислення, неадекватних почуттів, дисфункціональної поведінки (це все вважається «емоційними порушеннями»). Загалом А. Елліс переконаний, що наявність у людини серйозних

«емоційних» проблем (таких як тривожність і депресія) свідчить про притаманність їй ірраціональних переконань.

PET працює із трьома основними емоціями – гнівом, страхом і сумом, які можуть переходити з аутентичного стану (того, що допомагає орієнтуватися в ситуації) у неконструктивний стан. Зокрема, в аутентичному стані гнів мобілізує сили, сумування допомагає оцінити минуле, страх дає змогу обійти небезпеку. У неконструктивному стані емоції занадто інтенсивно виражені та сприяють ірраціональному мисленню.

А. Елліс зазначає, що існують три основних ірраціональних переконання, які підживлюють означені вище три негативні емоції:

Перше ірраціональне переконання: «Я повинен досягати успіху, інакше я – ніщо». Це ірраціональне переконання призводить до того, що людина стає схильною до переживань суму, може впасти в депресію, відчуває тривогу й відчай.

Друге ірраціональне переконання: «Усі люди, з якими я спілкуюсь (батьки, друзі, колеги, знайомі), повинні ставитися до мене добре». Якщо це ірраціональне очікування не підтверджується, виникають гнів, злоба, лють, ворожість.

Третє ірраціональне переконання: «Умови, у яких я живу, повинні бути комфортними, щоб я з легкістю, не докладаючи багато зусиль, отримував усе мені необхідне». Це ірраціональне переконання сприяє появі низької стійкості до фрустрації та переживань страху за свій добробут.

PET включає дві основні стадії. Перша стадія полягає в тому, щоб ліквідувати ірраціональні думки, почуття й способи поведінки, допомогти побачити – «ми самі робимо себе нещасними». Друга стадія PET – розвинути наявний потенціал, допомогти стати щасливішою людиною.

Техніки, які використовуються в PET, – активне оспорування ірраціональних переконань (далі – техніка ABCDE); раціонально-емотивні образи; боротьба із соромом; десенситизація *in vivo*.

Техніка ABCDE спрямована на управління неконструктивними переживаннями, на переведення їх в аутентичний стан. Дві останні букви аббревіатури ABCDE розшифровуються так: D (*disputing*) – оспорування; E (*effective new philosophy*) – ефективна нова філософія. У ході PET виявляються (B) та оспоруються (D) ірраціональні переконання людини, які призводять до неприємних переживань і неконструктивної поведінки (C).

На останньому етапі PET відбувається перехід до раціональних переконань: «Мені б хотілося ...» і відповідної аутентичної реакції (E) стосовно події (A).

Поряд із тим А. Елліс виокремлює фактори, які можуть обмежувати ефективність PET:

1) вік учасника PET не повинен бути меншим за 8 років, при цьому інтелектуальний рівень по-

винен бути не нижчим за середній, щоб зрозуміти й навчитися застосовувати PET у реальному житті;

2) необхідно попередньо «очистити» мислення від хибних уявлень, оскільки шкідливі почуття (такі як надмірна тривога, лють або почуття провини) іноді мають позитивний результат, і люди починають уважати їх корисними: не можуть свідомо відмовитися від них.

Емоційний інтелект і акторська практика. Основна мета акторської практики в контексті розвитку емоційного інтелекту – змінення емоційного стану шляхом управління експресивною поведінкою [4]. Відбувається це за аналогією з роботою актора над певною роллю: актор визначає емоційну партитуру, згідно з якою його емоційний стан повинен змінюватися по ходу сценічної дії. Викликання необхідних для ролі емоцій відбувається засобом звернення до емоційної пам'яті, де зберігаються сліди реальних переживань людини. Інакше кажучи, основою сценічних переживань актора є реальні переживання, які він відчував у своєму житті. Пожвавлення слідів того або іншого переживання стає вірогідним під час відтворення ситуацій, із якими це переживання пов'язано. У процесі репетицій актор повинен поєднувати емоційні спогади з умовними сценічними подразниками (за термінологією К. Станіславського – «манки»).

К. Станіславський надавав особливого значення емоційній пам'яті, або пам'яті на чуття. Їхні ознаки – здатність червоніти або бліднути при одному спогаді про пережите або боязкість думати про давнє нещастя. Але емоційна пам'ять часто недостатньо розвинута, щоб самостійно управляти умовами публічної творчості.

Дж. Майєр, П. Саловей, Д. Карузо в розробленому тренінгу емоційного інтелекту також пропонують прийом управління емоціями, оснований на емоційній пам'яті. Учасникам тренінгу в цій вправі пропонується викликати певні емоційні спогади й поєднати їх із реальною конфліктною ситуацією.

Висновки. За даними дослідження можна констатувати таке:

1. Основними методологічними напрямками розвитку емоційного інтелекту є психоаналітичний, гуманістичний, поведінковий, когнітивний. Об'єкт психокорекційного або тренінгового впливу є різним залежно від обраного напрямку: під час психоаналітичного підходу об'єктом впливу стають глибинні емоційні переживання людини, під час гуманістичного – емоційні стани, під час поведінкового – емоційна поведінка, під час когнітивного – емоційне мислення.

2. Залежно від обраних теоретичних позицій спостерігаються особливості цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту, які

пов'язані з більш доцільним використанням психотехнік для розвитку окремих складових емоційного інтелекту: із позицій клієнт-центрованої терапії ефективним може бути розвиток емпатійних здібностей шляхом прийняття самого себе та іншої людини як співрозмовника; РЕТ націлена переважно на розвиток рефлексивних здібностей (як здатності до осмислення власних емоційних переживань); акторська гра якнайкраще стимулює розвиток емоційної саморегуляції й здатності до контролю експресивної поведінки.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці та апробації тренінгових програм розвитку емоційного інтелекту, які ґрунтуються на чітких теоретико-методологічних засадах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева И.Н. Можно ли развивать эмоциональный интеллект? / И.Н. Андреева // *Азбука эмоционального интеллекта*. – СПб. : БХВ-Петербург, 2012. – С. 130–158.
2. Вахрушева Л.Н. Руководство по использованию методики измерения эмоционального интеллекта / Л.Н. Вахрушева, В.В. Гризодуб, А.В. Садокова // *Психологическая диагностика*. – 2009. – № 1. – С. 3–44.
3. Деревянко С.П. Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах / С.П. Деревянко // *Психологический журнал*. – Минск, 2008. – № 2 (18). – С. 79–84.
4. Панкратова А.А. Эмоциональный интеллект: примеры программы формирования / А.А. Панкратова // *Психологические исследования: электрон. науч. журн.* – 2010. – № 1(9). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
5. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс ; пер. с англ. М.М. Исениной. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1998. – 480 с.
6. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: Рационально-эмоциональный подход / А. Эллис ; пер. с англ. Р. Балыбердиной, М. Даниленко, И. Фирсовой. – СПб. : Сова ; М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 272 с.
7. Emotional Intelligence and Social and Academic Adaptation to School / J.M. Mestre [et al.] // *Psicothema*. – 2006. – Vol. 18. – P. 112–117.
8. Mayer J.D. What Is Emotional intelligence? / J.D. Mayer, P. Salovey // *Emotional development and emotional intelligence: Implications for education* / eds. P. Salovey, D. Sluyter. – New York : Basic Books, 1997. – P. 3–31.

Деревянко С. П. Теоретико-методологические аспекты целенаправленного развития эмоционального интеллекта

В статье рассмотрены характерные особенности целенаправленного развития эмоционального интеллекта как способности к пониманию и управлению эмоциями. Показаны различия в системных характеристиках (цель, объект, характер воздействия) тренингов развития эмоционального интеллекта психоаналитической, гуманистической, поведенческой, когнитивной направленности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, целенаправленное развитие эмоционального интеллекта.

Derevyanko S. P. Theoretical-methodological aspects of the purposive development of emotional intelligence

The article deals with the defining characteristics of the purposive development of emotional intelligence as the ability to understand and control emotions. The differences in the system features (intention, object, the nature of impact) of trainings of the development of emotional intelligence of the psychoanalytic, humanistic, behavioral, cognitive orientation are given by the author of the article.

Key words: emotional intelligence, purposive development of the emotional intelligence.

МІЖСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ МОЛОДОГО ПОДРУЖЖЯ

У статті аналізуються наукові підходи вчених щодо міжособистісної взаємодії молодого подружжя в початковому періоді життя: статусно-рольовий, підхід сімейної адаптації та інтеграції, підхід подружньої сумісності. Виокремлено основні структурні елементи сім'ї, охарактеризовано найбільш поширені чинники, які дестабілізують або стабілізують сімейне життя в цей період.

Ключові слова: сім'я, молоде подружжя, адаптація, інтеграція, міжособистісні стосунки, подружня сумісність, подружні ролі.

Постановка проблеми. Проблема міжособистісної взаємодії молодого подружжя є однією з важливих психологічних проблем, актуальних для молодого подружжя та їх подальшого життя.

Аналіз стану розробленої проблеми. Проблемі міжособистісної взаємодії молодого подружжя досліджувало багато вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, Ю. Бакуліною, С. Ковальовим, І. Гребенніковим, Е. Ейдемільером, В. Юстіціком зазначається, що початковий період шлюбу характеризується сімейною адаптацією та інтеграцією. Так, на думку Ю. Бакуліної, узгодженість уявлень про розподіл ролей у сім'ї між молодим подружжям відіграє вирішальну роль у відносинах між ними [1]. Е. Ейдемільер і В. Юстіцік називають сукупність психологічних процесів, які охоплюють членів сім'ї та їх взаємини, ведуть до формування та розвитку просімейних мотивів (мотивів, які обумовлюють позитивне ставлення до сім'ї), що сприяє зняттю негативних, фруструючих переживань, тривоги, стресів і вирішенню внутрішніх і міжособистісних конфліктів. Це проявляється в тому, як сім'я реагує на труднощі [13]. М. Обозов звертає увагу на те, що початковий період можна вважати найбільш відповідальним періодом у житті подружжя, коли молоді люди стикаються не з любовними, інтимними та приємними проблемами, а сімейно-побутовими [7].

О. Калмикова, говорячи про проблеми перших років подружнього життя, вказує, що перші рік-два спільного життя – це час формування індивідуальних стереотипів спілкування, узгодження систем цінностей, вироблення загальної поведінкової лінії [5].

Мета статті: проаналізувати наукові підходи вчених щодо міжособистісної взаємодії молодого подружжя, виокремити основні структурні елементи сім'ї, найбільш поширені чинники дестабілізації або стабілізації сімейного життя у цей період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук – соціології, економіки, права, етнографії, психології,

демографії, педагогіки та ін. Кожна з них у відповідності до свого предмету вивчає специфічні сторони функціонування та розвитку сім'ї. Інтеграція цих напрямків вивчення сім'ї дозволяє отримати цілісне уявлення про сім'ю як соціальне явище, що поєднує в собі риси соціального інституту і малої групи.

Психологія сімейних відносин концентрує увагу на дослідженні закономірностей міжособистісних стосунків у сім'ї, внутрішньосімейних відносин, їх стійкості, стабільності з позицій впливу на розвиток особистості. Знання закономірностей дозволяє проводити практичну роботу з сім'ями, діагностувати та допомагати формувати здорові сімейні взаємини. Основні параметри міжособистісних відносин – статусно-рольові відмінності, психологічна дистанція, валентність відносин, динаміка, стійкість. Сім'я як соціальний інститут має власні тенденції розвитку.

Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. У Сімейному кодексі України записано, що сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [10, с. 4].

Початковий період розвитку сім'ї є дуже важливий у житті подружжя, і багато психологів, які досліджували сімейні відносини, наголошують на цьому. Саме в цей період вимальовується майбутня модель сімейних стосунків. Саме на цій стадії розподіляються права та обов'язки. Саме в цей час утворюються духовні стосунки між двома людьми. Молода сім'я потребує взаєморозуміння, кожний потребує визнання, відбувається психологічна та побутова адаптація. У партнерів між собою змінюються почуття та їх інтенсивність, встановлюється певні стосунки між подружжям та їх батьками (генетичними сім'ями). Проте ефективність психологічної підтримки у молодого подружжя порівняно зі шлюбами більш тривалого терміну

існування, за дослідженнями Т. Андрєєвої, дуже низька [1, с. 87].

Існує декілька етапів життєдіяльності сім'ї, кожен з яких має свої завдання, свої кризи. Перша стадія, яка розглядається у нашому дослідженні, – етап молодості сім'ї (0–5 років). Починається від народження сім'ї до появи першої дитини в сім'ї.

С. Ковальов [6], І. Гребенніков [1], Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс [13] зазначають, що початковий період шлюбу характеризується сімейною адаптацією та інтеграцією. Вони стверджують, що адаптація включає взаємну сексуальну адаптацію, а також первинний досвід сімейного життя. На цьому етапі складаються стосунки сім'ї з іншими сім'ями. Формуються внутрішньосімейні звички та цінності. Цей період адаптації викликає сильне емоційне напруження. Багато молодих сімей цього не витримують – пік розлучень припадає саме на ці роки. Причинами великої кількості розлучень є неготовність до шлюбу, незвичні побутові умови, відсутність житлової площі, втручання родичів у взаємини молодих та ін. [8].

І. Гребенніков адаптацію визначає як пристосування партнерів один до одного і до тих обставин, у яких знаходиться сім'я [1]. Психологічна сутність адаптації полягає у взаємному узгодженні думок, почуттів і поведінки. У дослідженні Т. Андрєєвої виділяють такі види адаптації:

1. Матеріально-побутова адаптація полягає у узгодженні прав і обов'язків партнерів у виконанні сімейних справ та у формуванні моделі планування і розподілу сімейного бюджету, який би задовольнив усіх.

2. Морально-психологічна адаптація базується на поєднанні світоглядів, ідеалів, інтересів, ціннісних орієнтацій, а також особистісних особливостей чоловіка і дружини.

3. Інтимно-особистісна адаптація полягає в досягненні партнерами сексуальної відповідності [1].

Адаптація партнерів здійснюється в двох основних видах співвідношень: рольових і міжособистісних. Базовим для рольових взаємин виступає уявлення про цілі подружнього союзу, у якому виражається мотивація партнерів. Загальна мотивація сімейного союзу включає у себе чотири провідні мотиви: побутовий, морально-психологічний, сімейно-батьківський, інтимно-особистісний.

С. Ковальов підкреслює, що для того, щоб сім'я була благополучною, ці уявлення мають або бути більш-менш однаковими, або стати такими, оскільки поведінка одного партнера в його сімейній ролі не повинна суперечити уявленням іншого, бо саме узгодження уявлень складає сутність взаємодії на стадії первинної рольової адаптації. Далі він доводить, що в цей процес поступово залучаються все більш глибинні шари уявлень. Первинна рольова адаптація обов'язково включає узгодження уявлень про характер і розподіл

сімейних обов'язків, які, згідно з розподілом К. Кіркпатріка, діляться на три основні види подружніх ролей: традиційні, товариські та партнерські [6].

Традиційні ролі припускають з боку дружини: народження і виховання дітей, підтримка будинку, обслуговування родини, віддане підпорядкування власних інтересів інтересам чоловіка, пристосованість до залежності, терпимість до обмеження сфери діяльності. З боку чоловіка: відданість матері своїх дітей, економічна безпека та захист сім'ї, підтримання сімейної влади і контролю, прийняття основних рішень, емоційна подяка дружині за пристосованість до залежності, забезпечення аліментів при розлученні.

Товариські ролі вимагають від дружини: збереження зовнішньої привабливості, забезпечення моральної підтримки та сексуального задоволення чоловіка, підтримки корисних для чоловіка соціальних контактів, живого та цікавого духовного спілкування з чоловіком і гостями, забезпечення різноманітності життя та усунення нудьги. Від чоловіка вимагається: милування дружиною, лицарське ставлення до неї, відповідна романтична любов і ніжність, забезпечення коштами для вбрання, розваг, соціальних контактів, проведення дозвілля з дружиною.

Ролі партнерів вимагають і від чоловіка, і від дружини: економічного внеску в сім'ю згідно із заробітком, спільної відповідальності за дітей, участі в домашній роботі, розподілу правової відповідальності. Але, крім цього, від дружини ще потрібні: готовність відмови від лицарства чоловіка (тому що подружжя рівні), рівна відповідальність за підтримання статусу сім'ї, у разі розлучення і відсутності дітей – відмова від матеріальної допомоги. А від чоловіка потрібні: прийняття рівного статусу дружини та згода з її рівною участю в прийнятті будь-яких рішень.

На думку Ю. Бакуліної [1], узгодженість уявлень про розподіл ролей у сім'ї між молодим подружжям має вирішальну роль у відносинах між партнерами, у той час як сам характер розподілу ролей не пов'язаний із задоволеністю шлюбом: головне – чи приймають його обоє. Наприклад, у сільських сім'ях розподіл побутових і господарських обов'язків традиційний. При гарній спрацьованості та спільності розуміння головних і другорядних господарських завдань між подружжям обоє задоволені шлюбом. Також Ю. Бакуліна висунула свою класифікацію внутрішньосімейних ролей, що найбільш повно можуть охарактеризувати сучасну сім'ю, головними серед яких називає такі:

- вихователь;
- «психотерапевт» (створення та підтримання емоційного клімату в сім'ї);
- відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї;
- організатор розваг;

- господар (господиня);
- сексуальний партнер;
- організатор сімейної субкультури [1].

З вище перерахованих ролей до традиційно жіночих відносяться ролі вихователя дітей, господині, «психотерапевта». Роль відповідального за матеріальне забезпечення сім'ї сприймається як традиційно чоловіча. Заслугує на увагу те, що зростає частка чоловіків і жінок, які вважають, що матеріально забезпечувати сім'ю повинні обидва партнери [1, с. 92–102].

Для стабільності шлюбу не менше значення має і узгодженість так званих міжособистісних ролей – своєрідної фіксації положення людей в системі групових зв'язків. Як і соціальні, так і міжособистісні ролі можуть входити в протиріччя та перешкоджати сімейній гармонії. Наприклад, дружина хоче бути головою сім'ї, але з цим не погоджується чоловік, який вважає, що їй більше притаманна роль домогосподарки. Отже, в адаптованій родині не тільки соціальні, а й міжособистісні ролі повинні бути:

- «узаконені» членами сімейного союзу;
- схвалені, підтримувані та можуть доповнюватися (якщо чоловік «домашній мудрець», то хто-небудь з інших членів сім'ї – «захоплений шанувальник») [6].

Процес подружньої адаптації тісно пов'язаний із процесом сімейної інтеграції. Інтеграція – це добровільне об'єднання, узгодження позицій, уявлень і думок подружжя стосовно різних аспектів сімейного життя. До них насамперед належать: стиль взаємних стосунків, матеріально-побутові проблеми, сімейний бюджет, духовне життя та проведення вільного часу, а також інтимне життя, очікування і народження дитини, взаємини з батьками, ставлення до професійної та суспільної діяльності партнерів [1, с. 85–88].

Соціально-функціональними механізмами інтеграції сім'ї Е. Ейдеміллер та В. Юстіккіс називають сукупність психологічних процесів, які охоплюють членів сім'ї та їх взаємини, ведуть до формування і розвитку просімейних мотивів (мотивів, які обумовлюють позитивне ставлення до сім'ї), що сприяють зняттю негативних, фруструючих переживань, тривоги, стресів і вирішенню внутрішніх і міжособистісних конфліктів [13, с. 61]. Дія цих механізмів проявляється в тому, як сім'я реагує на труднощі. Якщо члени сім'ї не реагують на труднощі, то вони виступають як чинник, що руйнує родину. Навпаки, при ефективній дії соціально-функціональних механізмів ті ж труднощі стають чинником подальшого зміцнення стосунків у сім'ї.

З перших кроків сімейного життя у молодого подружжя можуть з'явитися розбіжності щодо того, якими мають бути подружні стосунки. Кожен із подружжя приносить досвід батьківської сім'ї, подружніх стосунків батьків (про які іншому партне-

ру, звісно, нічого не відомо). І досить часто в молодій сім'ї стикаються та переплітаються між собою дві «психології»: «психологія» сім'ї, у якій виріс чоловік, і «психологія» батьківської сім'ї дружини, тому в сімейні стосунки молодій сім'ї можуть привноситися уявлення про роль чоловіка і дружини, розподіл їх обов'язків у родині, погляди на виховання, взаємодію, внутрішньосімейне управління з сімей, у яких вони виховувалися [11; 12].

М. Обозов звертає увагу на те, що початковий період можна вважати найбільш відповідальним періодом у житті подружжя, коли молодята стикаються не з любовними, інтимними та приємними проблемами, а сімейно-побутовими [7]. Період притирання характерів, поглядів на життя та сімейний уклад – дуже складний етап у відносинах, що викликає підйоми та спади настрою молодих. Насичений найбільш суперечливими переживаннями, цей момент подружнього життя часто запам'ятовується на все життя й відбивається на подальшій долі родини. Кожен з партнерів не лише відкриває світ іншого, але й сам виявляє в собі щось раніше не помічене.

У молодих сім'ях, як правило, психологічно складно відбувається розподіл сімейних обов'язків. Кожному з подружжя доводиться пристосовуватися до стану, який у порівнянні з дошлюбною незалежністю та свободою здається важкою необхідністю. Низький рівень підготовленості молодих людей до майбутнього сімейного життя не дозволяє їм впоратися зі своїми внутрішніми протиріччями, що виникають на фоні нерівномірного розподілу сімейних обов'язків. У цей момент важливо надати молодим допомогу в формуванні таких дефіцитних в сучасному шлюбі якостей, як повага до особливостей характеру один одного, вміння розуміти і прощати людину, яка повинна стати супутником життя. Ще одним характерним явищем в житті сучасної молоді сім'ї, що підсилює її нестабільність, можна назвати частку міжнаціональних шлюбів, яка поступово збільшується. У таких сім'ях до складнощів загального психологічного плану додаються відмінності в національно-психологічних установах.

Сучасний етап розвитку молоді сім'ї характеризується переважним зміщенням сімейних цінностей у бік духовно-особистісних орієнтацій і установок. Більшість подружжя у шлюбі цінує насамперед любов, взаємоповагу, спільність поглядів, інтересів і духовну близькість. Не менш важливим є фактор матеріального благополуччя в житті молоді сім'ї. Слід зазначити, що при відносно більш високому інтелектуальному, соціально-професійному та культурно-освітньому рівні сучасного молодого подружжя їхні вимоги до особистісних якостей один одного та до психологічного комфорту в сім'ї значно підвищилися за останні десятиліття. Загострення проблем на початковій стадії розвитку сім'ї відбувається з при-

чин несформованості адаптаційних механізмів членів молодого сім'ї, відсутності коректної системи передачі досвіду попередніх поколінь, відсутності системи підготовки молоді до сімейного життя.

Вітчизняні фахівці в галузі психології сім'ї зробили значний внесок у дослідження особливостей подружніх взаємин на початковій стадії життєвого циклу молодого сім'ї. О. Калмикова, говорячи про проблеми перших років подружнього життя, вказує, що перші рік-два спільного життя – це час формування індивідуальних стереотипів спілкування, узгодження систем цінностей, вироблення загальної поведінкової лінії. У цей період відбувається взаємне пристосування подружжя, пошук такого типу взаємин, який задовольняють обох. На цьому етапі вирішуються такі завдання: формування структури сім'ї, розподіл функцій (ролей) між чоловіком і дружиною, створення загальних сімейних цінностей [5]. Під структурою сім'ї розуміється спосіб забезпечення єдності її членів; розподіл ролей проявляється у тому, які види сімейної діяльності кожен партнер бере на свою відповідальність і які адресує іншому; сімейні цінності – це установки подружніх партнерів з приводу того, для чого існує сім'я і чого вони можуть досягнути завдяки своїй сім'ї. Ідеальний варіант – коли збігаються всі три вказані параметри. Також для сприятливої реалізації взаємної адаптації партнерів необхідна подібність їх уявлень з трьох вказаних параметрів. Проте в реальному житті це майже неможливо. Тому кожне молоде подружжя зустрічається з незбігом думок, оцінок, переконань чоловіка і дружини з різних питань.

Автори численних досліджень однотайні в тому, що процес формування молодого сім'ї протікає досить інтенсивно та напружено. Вони вважають, що для періоду до народження дітей у подружжя найбільш характерні труднощі вироблення свого сімейного укладу, розчарування один в одному як результат більш глибокого пізнання, конфлікти з приводу розподілу функцій, проблеми у взаєминах з родичами, матеріальні та економічні проблеми [11; 12].

Суттєвий вплив на характер взаємин між майбутніми подружніми партнерами здійснюють їх установки та очікування з приводу сімейного життя. Розбіжність установок може викликати серйозні конфлікти, особливо на початковому етапі сімейного життя. Для успішних шлюбів є характерним спільне проведення вільного часу, причому на це орієнтований і чоловік, і дружина. Як наслідок, розбіжності в намірах нареченого і нареченої щодо організації вільного часу в шлюбі може призвести до серйозних конфліктів [2, с. 492]. У ряді робіт, присвячених проблемам молодого сім'ї, виділено чинники нестабільності:

– короткочасність дошлюбного знайомства подружжя;

– ранній (до 21 року) вік вступу в шлюб, який свідчить про соціальну незрілість подружжя [2; 4];

– негативне ставлення до чоловіка, неуспішність шлюбу батьків однієї чи обох сімей;

– дошлюбна вагітність;

– різні думки подружжя щодо побуту і дозвілля та ін. [3; 11].

Відомо, що тривалість знайомства слід розглядати як один із важливих показників готовності до шлюбу. Практика показує, що частка пар з коротким періодом дошлюбного знайомства набагато більша серед тих, що розлучилися, ніж серед тих, хто продовжує жити в шлюбі. Це обумовлено тим, що в сучасному суспільстві дошлюбні стосунки менш регламентовані, ніж у минулому, й успішність шлюбу більшою мірою залежить від особистісної сумісності партнерів. Тому період, протягом якого майбутні подружні партнери дізнаються одне про одного, набуває все більшого значення.

У контексті нашого дослідження необхідно також звернути увагу на мотиви, з якими вступають в шлюб обидва партнери. С. Ковальов вважає, що мотивація вступу в шлюб включає принаймні п'ять типів мотивації: любов, духовну близькість, матеріальний розрахунок, психологічну відповідність, моральні міркування. Вивчення впливу шлюбної мотивації на задоволеність шлюбом підтверджує важливість двох перших мотивів. Серед тих, хто вступив у подружній союз з любові та спільності поглядів, максимальне число задоволених і мінімальне – незадоволених. Важлива єдність цих двох мотивів. Розчарування сім'єю та шлюбом виявилось більш імовірним у тих, хто орієнтувався виключно на свої почуття без необхідної для їх збереження духовної спільності подружжя [6].

Іншого погляду на співвідношення любові та шлюбу дотримуються відомі психотерапевти Е. Ейдеміллер і В. Юстицькіс при описі механізму «емоційної ідентифікації з сім'єю». Автори розглядають емоційні стосунки симпатії як цементуючої сили в сімейних відносинах та відзначають, що відносини симпатії до певної міри нейтралізують стан фрустрації, що виникає в міжособистісних відносинах, у тому числі в сім'ї, сприяють швидкій адаптації до фруструючих особливостей характеру партнера [13].

Також привертає увагу думка О. Калмикової, яка стверджує, що значна частина молодих пар вступає у шлюб, керуючись мотивами, які лежать поза сімейною сферою (наприклад, бажання піти з батьківського дому, зробити відповідальний самостійний крок тощо). Вона зауважує, що відсутність адекватної мотивації веде до того, що у таких сім'ях нівелюється завдання самовизначення сім'ї. Йдеться про такі важливі аспекти, як з'ясування подружніх ролей, внутрішньосімейного статусу кожного з них, їх спільних цілей, тому подібні шлюби розпадаються, як правило, досить швидко [6, с. 84–86].

Висновки. Проаналізувавши наукову літературу з даної проблеми, можна зробити висновок про те, що початковий період розвитку сім'ї дуже важливий. На початку сімейного життя здійснюється розподіл прав і обов'язків, формується модель майбутніх сімейних стосунків, утворюється духовний зв'язок між партнерами, відбувається пошук ставлення один до одного, який би задовольняв обох партнерів. Виникають також проблеми побутового та психологічного характеру. Кожен партнер потребує визнання та взаєморозуміння. У кожного партнера виникає зобов'язання один перед одним, відповідальність за сім'ю, обмеження особистої свободи. Саме в цей період відбувається подружня адаптація, формуються сімейні норми, здійснюється оволодіння рольовою поведінкою. Водночас у цей період загострюються майже всі проблеми подружнього життя. Протягом цього етапу може змінюватися інтенсивність почуттів між подружжям.

Основними науковими підходами щодо специфіки міжособистісної взаємодії молодого подружжя є статусно-рольовий підхід, підхід сімейної адаптації та інтеграції, підхід подружньої сумісності.

Статусно-рольовий підхід полягає у тому, що визначаються статусні ролі кожного члена сім'ї і кожен з них має свою відповідальність за певні сфери життя.

Підхід сімейної адаптації та інтеграції полягає в тому, що між партнерами відбувається пристосування один до одного і до тих обставин, у яких вони знаходяться, узгодження позицій, уявлень і думок стосовно різних аспектів сімейного життя.

Підхід подружньої сумісності полягає в тому, що виділяються певні рівні сумісності подружжя, особливості яких мають вагомое значення для стабільності шлюбу.

Література:

1. Андреева Т. Психология современной семьи : [монография] / Т. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
2. Бэндлер Р. Семейная терапия / Р. Бэндлер, Д. Гриндлер, В. Сатир ; пер. с англ. Ю.С. Уокер. – М. : Ин-т общегуманитарных исследований, 1993. – 128 с.
3. Захаров А. Психологические особенности диагностики оптимизации взаимоотношений в конфликтной семье / А. Захаров // Вопросы психологии. – 1981. – № 3. – С. 58–68.
4. Зацепин А. Брак и семья / А. Зацепин // Психология семьи: хрестоматия : [учеб. пособие для фак-тов психологии, социологии, экономики и журналистики] / под ред. Д. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – С. 3–32.
5. Калмыкова Е. Психологические проблемы первых лет супружеской жизни / Е. Калмыкова // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 83–89.
6. Ковалев С. Психология современной семьи / С. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 185 с.
7. Обозов Н. Психология межличностных отношений / Н. Обозов. – К. : Либідь, 2000. – 312 с.
8. Основные понятия психологии семьи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psylist.net/family/00001.htm>.
9. Психология семьи: хрестоматия : [учеб. пособие для фак-тов психологии, социологии, экономики и журналистики] / под ред. Д. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 752 с.
10. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2001 р. № 2947-III (станом на 19 вересня 2005 р., з додатком станом на 22 вересня 2005 р.) / Верховна Рада України. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – 84 с.
11. Сысенко В. Устойчивость брака. Проблемы, факторы, условия / В. Сысенко. – М. : Мысль, 1981. – 156 с.
12. Шнейдер А. Психология семейных отношений : [курс лекций] / А. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
13. Эйдемиллер Э. Семейная психотерапия семьи / Э. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – Л. : Медицина ; Ленинградское отделение, 1990. – 490 с.

Евсюкова А. А. Межличностное взаимодействие молодых супругов

В статье анализируются научные подходы ученых касательно межличностного взаимодействия молодых супругов в начальном периоде жизни: статусно-ролевой, подход семейной адаптации и интеграции, подход супружеской совместимости. Выделены основные структурные элементы семьи, охарактеризованы наиболее распространенные факторы, дестабилизирующие или стабилизирующие семейную жизнь в этот период.

Ключевые слова: семья, молодые супруги, адаптация, интеграция, межличностные отношения, супружеская совместимость, супружеские роли.

Yevsiukova A. O. Interpersonal interaction of newly married couple

The article focuses on the earlier period of married couple life. At this stage the interpersonal interaction of partners plays an important role for the future model of family relations. The article reviews approaches of scientists according the interpersonal interaction of married couple at an early stage of life, which show the most common factors of stabilization or destabilization of family life in this period and also main structural elements of the family. In the context of this research we highlight the status-role approach, the approach of family adaptation and integration and of the marital compatibility. The research pays a particular attention

to socio-psychological processes taking place in the family, such as family communication and interaction, interpersonal perception, role differentiation in married couple relationships. Marriage motives of partners play an important role, because they have a significant impact on the interaction between spouses and their further satisfaction in marriage. Family psychology studies the regularities of initiation, formation and destruction of marriage as a small social group and specific conditions and mechanisms of family functioning. This article discusses various aspects of family life: formation of readiness for marriage and marital relations, general trends of family development, distribution of rights and duties, features of marriage and family interpersonal relationships, domestic and psychological problems, problem of recognition and understanding of partners and other social and psychological problems. The article emphasizes personal and socio-psychological factors that enhance or destabilize the marriage.

Key words: *family, married couple, adaptation, integration, interpersonal relationships, marital compatibility, marital roles.*

М. С. Кудінова

методист науково-методичного відділу
Комунальний вищий навчальний заклад
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТЬ «СТРЕСОСТІЙКІСТЬ» ТА «ЕМОЦІЙНА СТІЙКІСТЬ»

У статті здійснено порівняльний аналіз понять «емоційна стійкість» і «стресостійкість». Для більш широкого розуміння сутності цих понять вони аналізуються за такими структурними компонентами, як головний критерій, причини виникнення, особливості прояву, результат впливу на особистість і життєдіяльність. Визначається спільне й відмінне в тлумаченні понять «емоційна стійкість» і «стресостійкість».

Ключові слова: емоційна стійкість, стресостійкість, стресогенний, емоціогенний, емотивний.

Постановка проблеми. Проблема стресостійкості особистості набуває все більшої актуальності в теоретико-прикладних дослідженнях, які проводяться в межах сучасної психології. Хоча наука вже порівняно давно цікавиться цією проблемою, водночас багато існуючих теорій вимагає додаткового ретельного їх теоретичного аналізу. Зокрема, не всі дослідники проводять чітку межу між поняттями «емоційна стійкість» і «стресостійкість». На сьогодні немає чіткості в розумінні сутності стресостійкості, тому деякі автори як синонім вживають термін «емоційна стійкість». Натомість багато науковців під терміном «стресостійкість» розуміють такі його приватні складові, як емоційна стійкість, психологічна стійкість, стрес-резистентність, фрустраційна толерантність. Така суперечлива ситуація виступає проблемою в науково-психологічному аспекті.

Аналіз стану дослідження проблеми. Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що феномени стресостійкості й емоційної стійкості є предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, сутність стресостійкості розкрито в працях Г. Андрєєвої, А. Баранова, Б. Величковського, А. Гурич, О. Джеджули, В. Корольчук, Лі Канг Хі, О. Лозгачової, Г. Мигаль, Д. Морозова, С. Оя, О. Протасенко, Г. Ришко, В. Суботіна, Т. Тихомірової, М. Хуторної, Т. Циганчук, М. Черпіти та інших учених.

Емоційна стійкість вивчалася Л. Аболіним, Н. Блудовою, Б. Варданяном, Л. Дикою, П. Зільберманом, Д. Івановим, Г. Лапшинською, В. Марищук, Є. Мілеряном, С. Оя, К. Платоновим, Я. Рейковським, А. Семеновим, О. Сиротіним, О. Черніковою та іншими авторами.

Незважаючи на те, що ці категорії в психологічній науці досить плідно розробляються й різнобічно розглядаються, вони до цього часу не мають однозначного змісту та визначення.

Мета статті: розкрити зміст понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість», розглянути різні варіанти їх тлумачення на основі аналізу наукових розвідок провідних вітчизняних та іноземних науковців у галузі психології.

Для досягнення зазначеної мети необхідно вирішити такі завдання:

- проаналізувати різноманітні визначення понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість» у психологічній і педагогічній науках;
- визначити суттєві ознаки понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість».

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття сутності проблеми розпочнемо з визначення терміна «емоційна стійкість». Різні науковці оперують різними визначеннями. Так, В. Корольчук у роботі «Психологія стресостійкості особистості» цитує декілька визначень емоційної стійкості [6, с. 21–22]:

а) з одного боку, емоційна стійкість – це несприйнятливність до емоційних факторів, що чинять негативний вплив на психічний стан людини, а з іншого – здатність контролювати й стримувати астенічні емоції, забезпечуючи тим самим успішне виконання необхідних дій (дефініція, надана Є. Мілеряном);

б) емоційна стійкість – це властивість, що характеризує індивіда в процесі напруженої діяльності, окремі емоційні механізми якої, гармонійно взаємодіючи, сприяють успішному досягненню поставленої мети (формулювання Л. Аболіна);

в) емоційна стійкість – стійка особистісна властивість, що зумовлює ефективність діяльності в екстремальних умовах (дефініція, надана Л. Дикою).

Ґрунтовно досліджує емоційну стійкість О. Андрєєва в дисертації «Стресостійкість як фактор розвитку позитивного ставлення до навчальної діяльності в студентів» [1, с. 33–36]. У цій роботі знаходимо такі визначення:

1) емоційна стійкість – здатність особистості відповідати на напружені ситуації такою зміною емоційного стану, яка призводить не до зменшення, а до збільшення працездатності (за В. Писаренко);

2) емоційна стійкість – здатність керувати своїми емоціями, зберігаючи високу працездатність, здійснюючи складну (небезпечну) діяльність без напруги, незважаючи на емоціогенні впливи (за В. Марищуком);

3) емоційна стійкість – здатність емоційно збудженої людини зберігати певну спрямованість своїх дій, адекватне функціонування й контроль над вираженням емоцій (за Я. Рейковським);

4) емоційна стійкість – інтегральна властивість особистості, яка характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимально успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній ситуації (за П. Зільберманом);

5) емоційна стійкість – якість особистості, яка забезпечує гармонійні відносини між усіма компонентами діяльності в емоціогенній ситуації, тим самим сприяючи успішному виконанню діяльності (за Б. Варданяном);

6) емоційна стійкість – здатність успішно вирішувати складні й відповідальні завдання в напружених емоціогенних обставинах без значного негативного впливу останніх на самопочуття, здоров'я та подальшу працездатність людини (за О. Сиротиним);

7) емоційна стійкість – інтегральна якість соціально зрілої особистості, яка має високий інтегральний контроль та характеризується такою взаємодією емоціональних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, що забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емотивній обстановці (за Д. Івановим).

Емоційну стійкість як властивість темпераменту, яка дозволяє надійно виконувати цільові завдання діяльності за рахунок оптимального використання резервів нервово-психічної емоційної енергії, визначає Лі Канг Хі на основі аналізу робіт В. Плахтієнка та Н. Блудова [10, с. 31].

Доцільно звернути увагу на дисертацію Л. Карапетян «Професійна стресостійкість викладача коледжу як суб'єкта педагогічної діяльності». У цій роботі наведено такі визначення:

а) емоційна стійкість – здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу професійну працездатність, здійснювати складну чи небезпечну діяльність без напруги, незважаючи на емоціогенні впливи (за К. Платоновим, В. Марищуком);

б) емоційна стійкість – здатність емоційно збудженої людини зберігати певну спрямованість своїх дій, адекватне функціонування та контроль над вираженням емоцій (за Я. Рейковським);

в) емоційна стійкість – це інтегральна якість особистості, окремі механізми якої, гармонійно взаємодіючи, сприяють успішному досягненню поставленої мети; це здатність успішно здійснювати складну й успішну життєдіяльність у напружених, емоціогенних обставинах, причому без значного негативного впливу наслідків на самопочуття, здоров'я та працездатність (за Л. Аболіним) [5, с. 50–51; 15].

На переконання С. Оя, емоційна стійкість – це здатність людини регулювати емоційні стани або бути емоційно стабільною, тобто мати незначні зрушення у величинах, що характеризують емоційні реакції в різних умовах діяльності [8, с. 3].

Відповідно до дефініції, наданої О. Черніковою, емоційна стійкість – це стабільна спрямованість емоційних переживань на позитивне вирішення майбутніх завдань [15, с. 6–7].

Т. Кочубей, А. Семенов визначають емоційну стійкість як здатність психіки долати стан надмірного емоційного тиску під час виконання складної діяльності, не піддаючись деструктивним емоційним навантаженням і маючи при цьому стабільну позитивну спрямованість емоційних переживань [7, с. 122].

На думку Т. Плачинди, емоційна стійкість – це властивість особистості, що забезпечує стабільність стеничних емоцій та емоційного збудження в разі дії різних факторів [14, с. 172].

На переконання Г. Лапшинської, емоційна стійкість – це властивість, що характеризує особистість у процесі напруженої діяльності, психологічні механізми якої, гармонійно взаємодіючи, сприяють успішному досягненню поставленої мети [9].

Зіставивши думки різних науковців, ми дійшли висновку, що вони не дають єдиного тлумачення поняття «емоційна стійкість». Більшість із них розглядають емоційну стійкість як прояв волі. Відповідно до такої думки головним критерієм емоційної стійкості є здатність.

Інші науковці під емоційною стійкістю розуміють інтегральну якість або властивість особистості. Акцентуємо увагу на тому, що якість і властивість розглядаються як синонімічні поняття (в академічному тлумачному словнику української мови «властивість» визначається як якість, ознака, характерна для кого-небудь; «якість» – як та чи інша характерна ознака, властивість, риса кого-, чого-небудь).

Відповідно до запропонованих визначень виділяємо структуру емоційної стійкості, що складається з таких елементів:

- 1) головний критерій;
- 2) причини виникнення;
- 3) особливості прояву;
- 4) результат впливу на особистість і життєдіяльність.

Унаочнимо розглянуту структуру емоційної стійкості в таблиці 1.

Розмаїття визначень спостерігається також щодо поняття «стресостійкість». Наведемо деякі з них.

В. Корольчук визначає стресостійкість як структурно-функціональну, динамічну, інтегративну властивість особистості, результат трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором, що включає процес саморегуляції, когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості [6, с. 74].

На переконання Г. Андрєєвої, стресостійкість – це комплексна якість особистості, яка характеризується необхідною адаптацією до впливу зов-

нішніх і внутрішніх факторів у процесі діяльності, забезпечує успішне досягнення мети діяльності та реалізується за допомогою засобів співвласної поведінки в емоціональній, мотиваційній, когнітивній і поведінковій сферах діяльності особистості [1, с. 39].

А. Баранов тлумачить стресостійкість як інтегральну психологічну якість людини як індивіда, особистості й суб'єкта діяльності, що забезпечує внутрішній психофізіологічний гомеостаз та оптимізуючу взаємодію із зовнішніми емоціогенними умовами життєдіяльності [2, с. 75].

Стресостійкість у працях Лі Канг Хі – це психофізіологічний стан людини, що забезпечує оптимальну адаптацію до екстремальних умов, дає змогу вирішувати службові й побутові

Таблиця 1

Структура поняття «емоційна стійкість»

№ з/п	Автор	Структура поняття			
		1	2	3	4
1	Є. Мілерян	здатність		контроль і стримування астенічних емоцій	успішне виконання необхідних дій
2	Л. Аболін	властивість	напружена діяльність	гармонічна взаємодія емоційних механізмів	успішне досягнення поставленої мети
3	Л. Дика	властивість			ефективна діяльність в екстремальних умовах
4	В. Писаренко	здатність	напружені ситуації	зміна емоційного стану	збільшення працездатності
5	В. Марищук	здатність	емоціогенні впливи		збереження високої працездатності, здійснення складної (небезпечної) діяльності без напруги
6	Я. Рейковський	здатність		адекватне функціонування та контроль над вираженням емоцій	збереження спрямованості дій
7	П. Зільберман	властивість	складна емотивна ситуація	взаємодія емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності	успішне досягнення мети
8	Б. Варданян	властивість	емоціогенні ситуації	гармонійні відносини між усіма компонентами діяльності	успішне виконання діяльності
9	О. Сиротін	здатність	напружені емоціогенні обставини	відсутність негативного впливу на самопочуття, здоров'я та працездатність	вирішення складних і відповідальних завдань
10	Д. Іванов	властивість	складна емотивна обстановка	взаємодія емоціональних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності	успішне досягнення мети
11	В. Плахтієнко, Н. Блудова	властивість		оптимальне використання резервів нервово-психічної емоційної енергії	виконання цільових завдань
12	К. Платонов, В. Марищук	здатність	емоціогенні впливи	контроль емоцій, збереження професійної працездатності	здійснення складної або небезпечної діяльності
13	Я. Рейковський	здатність		збереження спрямованості дій, контроль над вираженням емоцій	
15	С. Оя	здатність	різні умови діяльності	регулювання емоційних станів	емоційна стабільність
16	О. Чернікова	спрямованість			позитивне вирішення майбутніх завдань
17	Т. Кочубей, А. Семенов	здатність	виконання складної діяльності	позитивна спрямованість емоційних переживань	уникнення деструктивних емоційних навантажень
18	Т. Плачинда	властивість	дія різних факторів	стабільність стенічних емоцій та емоційного збудження	
19	Г. Лапшинська	властивість	напружена діяльність	гармонійна взаємодія психологічних механізмів	успішне досягнення поставленої мети

Таблицю розроблено на основі наукових джерел згаданих авторів [1; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 14; 15]

завдання без втрат (фізичних і психічних), тобто перебуваючи в стані психофізіологічної рівноваги [10, с. 41].

О. Лозгачова надає своє визначення цього поняття: «Стресостійкість – комплексна якість людини, яка характеризується необхідним ступенем адаптації індивіда до впливу екстремальних та/або кумулятивних зовнішніх і внутрішніх факторів у процесі життєдіяльності, обумовлюється рівнем активації ресурсів організму й психіки індивіда та проявляється в показниках його функціонального стану й працездатності» [11, с. 45].

Д. Морозов тлумачить стресостійкість як здатність адаптуватись до стресових ситуацій, зберігаючи високу ефективність у діяльності [13, с. 144].

Г. Ришко визначає стресостійкість як властивість психіки, що відображає здатність людини успішно здійснювати необхідну діяльність (життєдіяльність) у стресогенних умовах [16, с. 25].

Цікавим є розуміння стресостійкості Т. Тихомировою. На її думку, стресостійкість – здатність особистості протистояти стресу, самостійно долати проблеми, що виникають на шляху духовного зростання й фізичного самовдосконалення [17, с. 4].

Таблиця 2

Структура поняття «стресостійкість»

№ з/п	Автор	Структура поняття			
		1	2	3	4
1	В. Корольчук	властивість	зіткнення індивіда зі стресогенним фактором	саморегуляція, когнітивна репрезентація	
2	Г. Андреева	якість	вплив зовнішніх і внутрішніх факторів	співвласна поведінка в емоціональній, мотиваційній, когнітивній та поведінковій сферах діяльності особистості	успішне досягнення мети діяльності
3	А. Баранов	якість	емоціогенні умови	забезпечує внутрішній психофізіологічний гомеостаз	
4	Лі Канг Хі	психофізіологічний стан	екстремальні умови	оптимальна адаптація	вирішення службових і побутових завдань, стан психофізіологічної рівноваги
5	О. Лозгачова	якість	вплив екстремальних та/або кумулятивних зовнішніх і внутрішніх факторів	активація ресурсів організму та психіки індивіда	висока працездатність
6	Д. Морозов	здатність	стресові ситуації	адаптація	висока ефективність у діяльності
7	Г. Ришко	властивість	стресогенні умови		успішна життєдіяльність
8	Т. Тихомирова	здатність			подолання проблем
9	М. Хуторна	психологічне утворення		розвиток когнітивної, мотиваційної та емоційно-регулятивної функцій, актуалізація й застосування антистресових стратегій	
10	Т. Циганчук	психологічна особливість	стресова ситуація	самоконтроль, саморегуляція, емоційна стійкість	успішна діяльність і соціальна активність
11	Б. Величковський	якість		взаємодія психічних процесів	успішна життєдіяльність, цілеспрямована поведінка людини
12	Г. Мигаль, О. Протасенко	здатність	негативний вплив стрес-факторів	індивідуальний комплекс вроджених і надбаних психологічних та фізіологічних властивостей і процесів	
13	А. Гурич, М. Черпіта, О. Джеджула	стан	тривале перебування в емоційно-напружених і значимих ситуаціях		
14	С. Оя	здатність	різноманітні умови діяльності	емоційна стабільність	
15	В. Суботін	індивідуально-психологічна особливість	різноманітні умови життєдіяльності	біологічний, фізіологічний і психологічний гомеостаз	оптимальна взаємодія суб'єкта з навколишнім середовищем

М. Хуторна надає свою дефініцію: «Стресостійкість – психологічне утворення, яке включає в себе особистісний компонент, що визначає розвиток когнітивної, мотиваційної й емоційно-регуляторної функцій, та поведінковий компонент, що включає актуалізацію й застосування антистресових стратегій» [18, с. 39].

Т. Циганчук розкриває стресостійкість як психологічну особливість, яка, з одного боку, регулює структуру особистості та впливає на переживання суб'єктом стресової ситуації, а з іншого – лежить в основі успішної діяльності й соціальної активності, реалізується за допомогою функцій самоконтролю, саморегуляції, емоційної стійкості, виявляється в рівні розвитку емоційного інтелекту та емоційної компетентності [19, с. 43].

Б. Величковський вважає, що стресостійкість – це системна якість людини, яка є продуктом взаємодії безлічі процесів на різних рівнях забезпечення життєдіяльності та цілеспрямованої поведінки людини [3, с. 47].

Г. Мигаль та О. Протасенко пояснюють стресостійкість як здатність людини протистояти негативному впливу стрес-факторів, зумовлену індивідуальним комплексом вроджених та набутих психологічних і фізіологічних властивостей та процесів [12, с. 249].

А. Гурич, М. Черпіта й О. Джеджула визначають стресостійкість як стан фізичного, емоційного та психічного виснаження, викликаного тривалим перебуванням в емоційно-напружених і значимих ситуаціях [4].

Як вказує С. Оя, стресостійкість – це здатність особистості бути емоційно стабільною, тобто мати

незначні зрушення у величинах, що характеризують емоційні реакції в різноманітних умовах діяльності [5, с. 50].

На думку В. Суботіна, стресостійкість – індивідуально-психологічна особливість, що полягає в специфічному взаємозв'язку різнорівневих якостей інтегральної індивідуальності, що забезпечує біологічний, фізіологічний і психологічний гомеостаз усієї системи та приводить до оптимальної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем у різноманітних умовах життєдіяльності [5, с. 53].

Унаочнимо структуру поняття «стресостійкість» у таблиці 2 за науковими позиціями вчених [1; 2; 3; 4; 6; 10; 11; 12; 13; 16; 17; 18; 19].

Наукові розвідки привели нас до розуміння того, що більшість учених тлумачать стресостійкість як комплексну якість (властивість) особистості, що характеризується необхідною адаптацією до екстремальних умов, обумовлюється рівнем активації ресурсів організму та проявляється в показниках його функціонального стану й здатності успішно здійснювати життєдіяльність (на основі дефініцій Г. Андреевої, А. Баранова, Б. Величковського, В. Корольчук, О. Лозгачової, Г. Ришко, В. Суботіна).

Низка авторів (наприклад, Лі Канг Хі, А. Гурич, М. Черпіта, О. Джеджула) визначають стресостійкість як особливий стан людини, що зумовлюється тривалим перебуванням в емоційно-напружених і значимих ситуаціях та забезпечує оптимальну адаптацію до цих умов (стан психофізіологічної рівноваги).

Г. Мигаль, Д. Морозов, С. Оя, О. Протасенко, Т. Тихомирова тлумачать стресостійкість як здат-

Таблиця 3

Структура понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість»

№ з/п	Структура понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість»							
	Головний критерій		Причини виникнення		Особливості прояву		Результат впливу на особистість і життєдіяльність	
	стресостійкість	емоційна стійкість	стресостійкість	емоційна стійкість	стресостійкість	емоційна стійкість	стресостійкість	емоційна стійкість
1	властивість	властивість	вплив зовнішніх і внутрішніх екстремальних та/або кумулятивних факторів; перебування індивіда в складних емоційно-генних (стресогенних) умовах	напружені, складні емоційно-обставини	активація ресурсів організму та забезпечення біологічного, фізіологічного й психологічного гомеостазу	гармонійна взаємодія механізмів психологічного захисту	успішна життєдіяльність	успішне досягнення поставленої мети
2	здатність	здатність	стрес-фактори	емоційно-генні впливи	адаптація та емоційна стабільність	контроль емоцій	подолання проблем	збереження працездатності, успішне виконання дій
3	стан	–	тривале перебування в емоційно напружених і значимих ситуаціях	–	адаптація	–	стан психофізіологічної рівноваги	–

ність особистості протистояти стресу або адаптуватись до стресових ситуацій, зберігаючи високу ефективність життєдіяльності.

З огляду на наведене доцільно здійснити порівняльний аналіз понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість». Такий аналіз дозволить визначити суттєві ознаки понять, їх співвідношення, спільне й відмінне в їх тлумаченнях. Результати дослідження наведено в таблиці 3.

Отже, стресостійкість та емоційна стійкість розглядаються як властивості особистості. Однак емоційна стійкість – це інтегративна якість, показниками якої є контроль над емоціями, стабільний емоційний стан та оптимальне використання резервів нервово-психічної енергії. Натомість стресостійкість – сукупність вроджених і набутих психологічних та фізіологічних якостей особистості. Показниками стресостійкості є емоційна стійкість, самоконтроль, саморегуляція, психологічна стійкість, фрустраційна толерантність.

Емоційна стійкість забезпечує здатність людини успішно досягати поставленої мети в складних емоціогенних обставинах, контролюючи власні емоції. Натомість стресостійкість забезпечує здатність людини успішно здійснювати життєдіяльність, витримувати значні інтелектуальні, вольові та емоційні навантаження в стресогенних умовах, зберігаючи при цьому стан психофізичної рівноваги й уникаючи шкідливих наслідків на діяльність і власне здоров'я.

Висновки. Таким чином, порівняння, виокремлення спільного й відмінного в структурі понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість» обумовлюється сучасними вимогами, а саме колом проблем, стресових ситуацій, емоціогенних умов, які виникають у повсякденному житті людини. Процес сьогодення ставить перед людиною завдання – долати складні ситуації на особистому життєвому шляху, оптимально використовуючи при цьому свої психологічні якості, такі як емоційна стійкість і стресостійкість.

На сьогодні науковці не дають єдиного тлумачення понять «стресостійкість» та «емоційна стійкість». Проведений порівняльний аналіз дав змогу визначити, що стресостійкість – це більш широке поняття, що включає в себе емоційну стійкість як один із показників. Стресостійкість та емоційна стійкість орієнтуються на спільну мету – здійснення особистістю успішної життєдіяльності й досягнення поставлених цілей.

Перспективні напрями дослідження вбачаємо в необхідності поглибленого вивчення поняття «стресостійкість», що є актуальним для сучасної психології, а тому має велике значення з позиції з'ясування його сутнісної характеристики різними дослідниками.

Література:

1. Андреева А. Стрессоустойчивость как фактор развития позитивного отношения к учебной деятельности у студентов : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология (психологические науки)» / А. Андреева ; Тамбовский гос. ун-т им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2009. – 155 с.
2. Баранов А. Психология стрессоустойчивости педагога (теоретические и прикладные аспекты) : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. Баранов ; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 2002. – 405 с.
3. Величковский Б. Многомерная оценка индивидуальной устойчивости к стрессу : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Б. Величковский ; Ин-т психологии РАН. – М., 2007. – 195 с.
4. Гурич А. Стресостійкість / А. Гурич, М. Черпіта, О. Джеджула // Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. Серія «Соціально-гуманітарні науки». – 2013. – № 2. – С. 202–208. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://socialjournal.vsau.org/files/pdfa/1951.pdf>.
5. Карапетян Л. Профессиональная стрессоустойчивость преподавателя колледжа как субъекта педагогической деятельности : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Л. Карапетян ; Уральский гос. ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2000. – 211 с.
6. Корольчук В. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / В. Корольчук ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 513 с.
7. Кочубей Т. Наукові підходи до вивчення емоційної стійкості як особистісної лідерської якості / Т. Кочубей, А. Семенов // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2013. – Ч. 1. – С. 117–124. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpudpu_2013_1_17.
8. Кузуб М. Анализ понятия «эмоциональная устойчивость человека» в отечественной и зарубежной литературе / М. Кузуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/pedagogy-psychology-and-sociology-112/general-psychology-112/12057-112-796>.
9. Лапшинська Г. Вікові особливості емоційної стійкості учнів / Г. Лапшинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/6822>.

10. Ли Канг Хи. Социально-психологические технологии формирования стрессоустойчивости человека : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Ли Канг Хи ; Московский гос. соц. ун-т. – М., 2005. – 201 с.
11. Лозгачева О. Формирование стрессоустойчивости на этапе профессионализации (на примере юридического вуза) : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.03 «Психология труда; инженерная психология; эргономика» / О. Лозгачева ; Уральский гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2004. – 222 с.
12. Мигаль Г. Стресостійкість людини-оператора. Методи підвищення стресостійкості / Г. Мигаль, О. Протасенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/OIKIT/2008/OIKIT39/p_248-252.pdf.
13. Морозов Д. Мотиваційні чинники стресостійкості випускників вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Д. Морозов ; Кримський гуманітарний ун-т. – Ялта, 2011. – 249 с.
14. Плачинда Т. Формування емоційної стійкості майбутніх пілотів засобами фізичної і психофізіологічної підготовки / Т. Плачинда // Професійна освіта: вісник Національного авіаційного університету. – 2011. – № 2. – С. 172–175.
15. Разработка тренинга повышения эмоциональной устойчивости / Федеральное агентство по образованию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://миси.ppf/images/stories/UMR/2009/Polnie_versii/1kvartal/11.4.1.20.pdf.
16. Ришко Г. Психологічні особливості розвитку стресостійкості у науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г. Ришко ; Київський ун-т ім. Б. Грінченка. – К., 2014. – 255 с.
17. Тихомирова Т. Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста в учебной деятельности : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика; история педагогики и образования» / Т. Тихомирова ; Ин-т повышения квалификации и переподготовки работников народного образования Московской области. – М., 2004. – 183 с.
18. Хуторная М. Развитие стрессоустойчивости студентов в условиях интеллектуальных испытаний : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития; акмеология» / М. Хуторная ; Тамбовский гос. ун-т им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2007. – 182 с.
19. Циганчук Т. Динаміка переживання стресу студентами вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології» / Т. Циганчук ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2011. – 274 с.

Кудинова М. С. Сравнительный анализ понятий «стрессоустойчивость» и «эмоциональная устойчивость»

В статье осуществлен сравнительный анализ понятий «эмоциональная стойкость» и «стрессоустойчивость». Для более широкого понимания сущности данных понятий они анализируются по таким структурным компонентам, как главный критерий, причины возникновения, особенности проявления, результат воздействия на личность и жизнедеятельность. Определяется общее и различное в толковании понятий «эмоциональная стойкость» и «стрессоустойчивость».

Ключевые слова: эмоциональная стойкость, стрессоустойчивость, стрессогенный, эмоциогенный, эмотивный.

Kudinova M. S. Comparative analysis of the concepts of «stress tolerance» and «emotional stability»

In the article a comparative analysis of the concepts of «stress tolerance» and «emotional stability» is attempted. Perceptible discrepancies in the understanding of the concepts and their synonymic use in scientific discourse make the issue topical. Positions of scientists as to the interpretation of the concepts of «stress tolerance» and «emotional stability» are ascertained. It is found out that stress tolerance and emotional stability are treated as properties of personality. However, emotional stability is commonly understood as an integrative quality, and its indicators are control over emotions, stability of emotional state and optimal use of reserves of neuro-psychic energy. Instead, stress tolerance is a set of inherent and acquired psychological and physiological characteristics of an individual. It is maintained that stress indicators are emotional stability, self-control, self-regulation, psychological stability, frustration tolerance. It is determined that emotional stability provides an ability to achieve goals successfully in difficult emotiogenic conditions with control over emotions, whereas stress tolerance ensures performing vital functions successfully, meeting considerable intellectual, volitional and emotional demands in stressful conditions while maintaining psychophysical balance and avoiding harmful effects on activity and health. It is admitted that an in-depth study of the concept of stress tolerance should be carried out. The concept is topical in modern psychology and therefore is important in consideration of interpretation of its essence by the researchers.

Key words: emotional stability, stress tolerance, stressor, emotiogenic, emotive.

Н. М. Савелюккандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка**КОНТЕКСТ ЯК СИСТЕМНИЙ ЧИННИК РОЗУМІННЯ ДИСКУРСУ:
ФІЛОСОФСЬКІ, ЛІНГВІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

У статті розглядається значення поняття контексту як вагової категорії постнекласичних наукових досліджень. У порівнянні з фундаментальними філософськими та традиційними лінгвістичними її аспектами виокремлюються та аналізуються психологічні складові контексту, як істотні чинники розуміння дискурсу. Обґрунтовується, що фундаментальним психологічним контекстом будь-якого розуміння виступає особистість у своєму життєвому світі.

Ключові слова: контекст, розуміння, дискурс, контекстний підхід, особистість, життєвий світ.

Постановка проблеми. Сучасна психологія, як і наука, суспільство загалом, поступово позбувається ілюзій про «однозначність» чи «всезагальність» будь-якого знання, натомість сприймаючи та приймаючи ідеї про його багатовекторність, множинність, колегіальність. Але тут виникає закономірне питання: що ж задає таку плюралістичність, якщо світ, у принципі, об'єктивний і тому мав би бути «єдиним», «однаковим» для всіх? Останнє, на перший погляд, стосується і різних відносно відосблених його сутностей, об'єктів, феноменів. Саме за такий «гачок» привабливої об'єктивності й «зачепилася» класична наука, яка завжди перебувала у пошуках незмінних і начебто незалежних від окремої людини чи ситуації істин. Об'єктивності й справді привабливої, тому що вона (за умови свого відкриття!) обіцяє можливість доволі зручної уніфікації практично будь-чого: мислення та дій, моралі та ідеології, способу життя цілого соціуму й окремих індивідуальностей.

Насправді ж, подібний ідеал – недосяжна утопія, оскільки все в цьому світі завжди виступає і проявляє себе під певним кутом зору. Це доводять, зокрема, відомі експерименти та їх інтерпретації у рамках квантової механіки, що стала одним із вагомих доказів методологічних принципів постнекласичної науки. Так, згідно з найпопулярнішою інтерпретацією квантової механіки – копенгагенською, чітко визначити стан тієї чи іншої системи, виокремити його серед потенційної безлічі всіх можливих може тільки спостереження. Іншими словами, воно робить будь-яку систему класичною, оскільки вона миттєво перестає існувати одразу в усіх своїх потенційних станах на користь одного з них [10]. На нашу думку, одним із можливих еквівалентів поняттю «спостереження» квантової механіки в гуманітарних і соціальних науках виступає термін «контекст».

Контекст – поняття, яке активно використовується у сучасній філософії, науці, художній лі-

тературі й побутовому спілкуванні, що особливо стосується поширеного уточнювального формулювання «у контексті...». Зазначене формулювання свідчить про відносність будь-якого життєвого факту і необхідність конкретизації ракурсу його сприйняття та осмислення. Водночас з точки зору психології контекстуальні чинники все ще залишаються малодослідженими, хоча, наприклад, у герменевтичному або дискурсивному підході саме контекст виступає одним із визначальних факторів творення та розуміння будь-якого тексту. Отже, відповідні чинники потребують свого системного теоретичного аналізу, який, опираючись на розлогіші філософські, а також традиційні для свого вивчення лінгвістичні засади, окреслив би і специфіку їх вивчення у рамках власне психології.

Ступінь розробленості проблеми. Якщо міркувати в термінах відомої семіотичної концепції Ю.М. Лотмана, котрий припускає можливість розгляду культури в цілому як тексту (метатексту) [8, с. 121], то у найбільш глобальному своєму розумінні контекст – це те, що творить цю культуру, як живу реальність в її конкретних фізичних, психологічних, духовних вимірах. Адже текст поза певним контекстом – це лише гіпотетична абстракція, «мертва мова», яка містить потенційно нескінченну множину значень, що ще не знайшли свого «автора» чи «читача» зі здатністю виокремлювати та приписувати цим значенням їх реальні, «живі» смисли. Висловлене стосується будь-яких сутностей, які хоча б умовно можна співставляти з певними текстовими (гіпертекстовими) утвореннями.

У сучасній філософії контекст (від лат. contextus – «поєднання», «тісний зв'язок») розглядається як феномен, що породжується позатекстовим ефектом системності текстового масиву і полягає у виникненні додаткових значень і смислів тексту, зумовлених тим, що текст як «семантична цілісність переважає «смыслову суму» утво-

рюючих його мовних одиниць». Іншими словами, контекст задає визначеність смислу мовних виражень у межах певного тексту, й поза ним будь-яка мовна одиниця втрачає свою «семантичну ситуативну конкретність та емоційну віднесеність» [9, с. 240]. Зауважимо, що дефініції терміну «контекст» входять далеко не в усі філософські словники, а переважно лише ті, які позиціонують постмодерністське спрямування, в річищі якого контекст визначається спочатку позицією Автора, а надалі вже й Читача тексту.

Особливо вагомим відповідний термін виступає у філософській герменевтиці, методологічна програма якої, втілюючи парадигму лінгвістичного повороту, будується навколо понять розуміння та інтерпретації, з'ясування сутності яких не можливе поза звертанням до поняття контексту. Крім того, як зазначають сучасні науковці, дана програма не обмежується герменевтикою, а є одночасно предметом розгляду в епістемології, лінгвістиці, соціальній антропології, когнітивістиці, теології та, зокрема, психології. Відповідно можна вести мову про різні типи контекстуалізму, які певним чином співвідносяться і взаємодіють [14, с. 381].

Зокрема у лінгвістиці поняття контексту має дещо відмінне, специфічніше своє визначення, розглядаючись, насамперед, не як надсистемний, позатекстовий чинник, а як «фрагмент» тексту, що включає обрану для аналізу одиницю, є необхідним та достатнім для визначення значення цієї одиниці, та який, разом із тим, не суперечить загальному смислу даного тексту [15, с. 238]. В принципі, якщо слідувати вищезгаданій концепції «культури як тексту» (чи в найбільш глобальному розумінні – цілого світу як тексту), то зазначений підхід має право на існування. Адже, якщо будь-який текст – потенційно продовжувана, нескінченна сукупність, то тоді саме обмеженість певним фрагментом і надає йому відносно визначеного смислу. Водночас інтерпретація будь-якого поняття, у тому числі контексту, в рамках лише однієї науки надто звужує його, в даному випадку – лише до мовних одиниць та їх внутрішньосистемних взаємозв'язків.

Очевидно, що «чистий» лінгвістичний контекст – це прерогатива переважно «класичних» лінгвістів, програмістів, технологів, які мають справу зі сферами доволі абстрактних комунікацій, натомість реальний дискурс містить цілу гіперсистему складних контекстуальних чинників. Тому значно продуктивнішим є міждисциплінарний синтез: наприклад, поширені у сучасній науці лінгвокомунікативний або лінгвокогнітивний підходи. Так, Л.В. Ковальчук розглядає контекст не лише як вербальне оточення певного текстового елемента, а і як глобальні умови здійснення комунікації, що включають просторово-часові параметри, предмет та учасників комунікації (їх статусно-рольові

відносини, фонові знання тощо). Іншими словами, контекст виступає не як спорадичне та факультативне явище, а саме як глобальний феномен, який пронизує усі мовні одиниці й рівні, поза яким жодне мовне явище, в принципі, розглядатися не може [5, с. 227–228].

Н.К. Кравченко аналізує «контекст» як лінгвокогнітивну категорію дискурс-аналізу. Систематизуючи основні зарубіжні підходи до її визначення (когнітивна теорія дискурсу Т. ван Дейка, соціолінгвістичний дискурс-аналіз Р. Водак, теорія конверсаційних імплікатур Г. Грайса, конверсаційний аналіз Г. Сакса та ін.), авторка пропонує розглядати контекст, як сукупність синхронізованих знань комунікантів про всі фактори й аспекти дискурсивного семіозису, які самі активуються на основі знакової форми тексту, та одночасно активують текстові смисли, виокремлюють текст із семіозису, співвідносячи його зі світом (його контекстуальними моделями). Відповідно наголошується, що саме перетинання, взаємодія контекстів адресанта й адресата є умовою здійснення дискурсу, розуміння та інтерпретації тексту [6].

Зауважимо, що як би окремі автори не називали власні підходи, вони насправді залишаються у концептуальних рамках певної однієї галузі як домінуючої – переважно лінгвістичної, до якої певні аспекти (комунікативні, семіологічні, культурологічні, соціологічні, когнітивні тощо) хоча й підключаються, а проте всі вони аналізуються, насамперед, із позицій процесів і результатів мовотворення.

Натомість по-справжньому міждисциплінарний підхід до аналізу дискурсу як тексту в певному його контексті чи не вперше знаходимо у працях Т. ван Дейка. У двох відомих своїх монографіях («Дискурс і контекст», 2008 р.; «Суспільство і дискурс», 2009 р.) вчений розвиває, за його ж власним твердженням, нову теорію контексту, а саме: у той час, як інші зосереджуються на лінгвістичних, соціолінгвістичних і когнітивних його вимірах, дана теорія систематично розглядає соціально-психологічні, соціологічні та антропологічні аспекти даного феномену. Саме ці підходи розкривають чимало особливостей тих «інтеракційних епізодів», «соціальних ситуацій» та «культур», які традиційно розглядаються як «контекст» будь-якого мовлення. Окреслюючи сутність своєї теорії, Т. ван Дейк наголошує, що зв'язок між суспільством і дискурсом – непрямою, тобто, навіть будучи опосередкованим соціально, дискурс базується все ж таки на суб'єктних дефініціях комунікативної ситуації, які динамічно конструюються та видозмінюються його учасниками. Відповідні дефініції у термінах соціолінгвістики пропонується експлікувати як «контекстні моделі», а в якості їх основи розглядати «епізодичну» («автобіографічну») пам'ять, як і будь-який соціальний досвід загалом [16, с. 9–10].

Ця, як і інші сучасні міждисциплінарні теорії дискурсу, і зокрема контексту в його загальній структурі, так чи інакше торкаються суб'єктивних, психологічних чинників його творення та розуміння, а проте детальніше розкриття саме цих чинників, принаймні в українській психології, досі переважно не здійснювалося.

Отже, **мета** нашої статті – системний аналіз власне психологічних складових контексту як істотної умови реального розгортання процесів світосприйняття та світорозуміння, в тому числі у формі різноманітних дискурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

В одному з авторитетних сучасних психологічних словників (за ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зінченка) поняття контексту розглядається у двох основних значеннях: 1) закінчений у смислово-відношенні уривок тексту, необхідний для визначення смислу окремого слова або фрази, що входять до нього; автори також наголошують, що у розлозі розуміння контекст включає у себе і ситуацію, в якій текст створюється та/або сприймається (тобто синонімічно терміну «затекст»); 2) для позначення соціального середовища, ситуації, що оточує людину (саме в такому сенсі використовуються вирази «соціальний контекст», «культурний контекст», «духовний контекст» і т. п.), причому повинен враховуватися не тільки актуальний, а й минулий контекст [1, с. 212]. Формулювання, подібне за змістом до першого визначення, ми знаходимо також у О.О. Леонтьєва, Л.О. Карпенко, котрі значною мірою аналогічно розглядають контекст, як усне або писемне мовлення, що володіє смисловою завершеною і дає змогу з'ясувати сенс і значення окремих своїх фрагментів [7].

Попри всю авторитетність вищезгаданих праць дозволимо собі стверджувати, що перша із запропонованих дефініцій контексту мало чим відрізняється від типових лінгвістичних, а друга є переважно соціально зорієнтованою. Натомість, як можна стверджувати, вже навіть із самої етимології фундаментальної для нас категорії «психіка», психологічні складові того чи іншого контексту – це внутрішні, індивідуальні чинники сприйняття та розуміння як навколишнього світу, так і самого себе. При цьому загальноновизнана знакова, тобто першопочатково соціальна опосередкованість усього психічного, враховується, проте не в радикальному дусі біхевіоризму, а щонайменше – з огляду на зворотню опосередкованість реальної наповненості такої знаковості унікальним суб'єктивним досвідом. Тому попередньо можна стверджувати, що психологічний контекст (або психологічні складові певного загального контексту) – це всі ті психологічні фактори, які реально або потенційно здатні чинити вплив на творення та розуміння будь-яких текстів. Але слово «всі», тим більше у

сполученні з поняттям «потенційно», зводить відповідну сукупність до нескінченності, що очевидно спонукає до виваженої теоретичної систематизації таких факторів відповідно до глобальніших теоретико-методологічних підходів.

Згідно з історичними розвідками І.Т. Касавіна, за кордоном першим психологом, який усвідомив значення проблеми контексту, був К. Бюлер, а серед вітчизняних психологів (терміном «вітчизняни» ми традиційно називаємо тих науковців, які належать одночасно і до української, і до російської наукової спільноти) – Л.С. Виготський [14, с. 383]. Обидва розглядають значущість контексту в річці своїх учень про мову й мовлення, але вже не стільки з лінгвістичних, скільки з психологічних чи навіть з психолінгвістичних позицій: перший дослідник – у рамках традиційної для тогочасної європейської психології «теорії поля» або, надалі, гештальттеорії, другий – в аспекті неklasичної культурно-історичної психології.

Але, хоча поняття «психологічний контекст» зустрічається у спеціальній літературі ще з першої третини ХХ століття, проте відносно чітка його дефініція чи не вперше була надана А.О. Вербицьким лише на початку нашого століття (у процесі розробки концепції знаково-контекстного навчання): як системи «внутрішніх і зовнішніх факторів й умов поведінки та діяльності людини, що впливають на особливості сприймання, розуміння та перетворення конкретної ситуації, визначають смисл і значення цієї ситуації як цілого, і компонентів, які в неї входять» [2, с. 128–130]. На нашу думку, власне до «психологічного контексту» належать, насамперед, перші, тобто внутрішні фактори, які А.О. Вербицький озвучує як внутрішній контекст – суб'єкту (внутрішньо-психічну) реальність, де є особистісна значущість і смисл певного явища для самої людини, та які утворюються в результаті співвіднесення даного психічного змісту з певними іншими такими змістами. Аналогом відповідного поняття у зарубіжній психології виступає термін «ментальний контекст», що зустрічається, зокрема, у працях Г. Бейтсона [там само, с. 203]. Ці, як і низка інших напрацювань, загалом засвідчують, що контекст – цілком реальна психологічна сутність, яка потребує свого врахування у найрізноманітніших сферах діяльності, істотно доповнюючи складні мовні системи в їх реальному функціонуванні – дискурсі, а деколи впливаючи на них навіть усупереч традиційним поняттям і стереотипам.

У сучасній російській психології низкою науковців (А.О. Вербицький, Т.Д. Дубовицька, В.Г. Калашніков та ін.) контекстний підхід узагалі розглядається як цілісна методологія психологічного дослідження. Зокрема, на думку В.Г. Калашнікова, саме поняття «контекст» може претендувати на статус «нової психологічної категорії», що

передбачає «оригінальний погляд на людину та її психіку». Адже експліцитно чи імпліцитно механізми контекстуального впливу нерідко залучаються дослідниками для моделювання і розуміння розлогого кола практично усіх психічних явищ – від проблем несвідомого та ілюзій сприйняття до творчого мислення, соціально-психологічних і навіть патопсихологічних феноменів. Обґрунтовуючи окреслений методологічний підхід, В.Г. Калашніков зазначає, що контекст у психологічному розумінні – це не тільки семантична структура, а ще й певна функціональна система, що поєднує всі інші психічні процеси та стани з метою забезпечення співвіднесення одного фрагменту інформації з іншими і творення таким чином певних її значення та смислу. А якщо вже мова йде про справді психологічний контекст, то таким «фрагментом» виступає певний «психічний зміст» як «система координат» для розуміння певних «інших фрагментів» [4].

Як бачимо, один із можливих і, мабуть, найперших шляхів дослідження психологічного контексту – це виокремлення з наступним більш детальним вивченням зазначеного «психічного змісту», тобто психічних процесів, станів чи властивостей, які зумовлюють ймовірні індивідуальні варіації розуміння. В якості конкретних складових такого контексту розглядаються переважно когнітивні психічні процеси та утворення: сприймання і розпізнавання, мислення та уява, а також пам'ять.

Є і більш системні наукові розвідки, де до власне когнітивних компонентів підключаються інші – особистісні фактори. В Україні такого типу дослідження належать, наприклад, Л.І. Романовській, котра аналізує когнітивний стиль особистості, як чинник процесу розуміння тексту. Значною мірою аналогічно до вже згадуваних понять «зовнішнього» і «внутрішнього» контекстів авторка виокремлює об'єктивні та суб'єктивні фактори даного процесу, причому до останніх відносить не тільки специфіку мисленнєвої діяльності суб'єкта (інформаційний компонент – наявність знань, досвід; операційний – здатність використовувати свої знання; стратегіальний – опрацювання інформації), а і мотиваційну сферу особистості, її індивідуально-типологічні особливості та стани [12, с. 7]. Але які б конкретні складові психічного контенту ми не обирали в якості предмета наукового аналізу, неодмінно виникає проблема визначення й виділення певного узагальнювального щодо них концепту, тобто метасистеми.

На нашу думку, й першопочаткові у з'ясуванні психологічної ролі контексту положення гештальтпсихології або культурно-історичної психології, і сучасні напрацювання у рамках контекстуального підходу можна розглядати, як вті-

лення більш глобальної концепції життєвого світу особистості, що цілком відповідає типовому визначенню дискурсу як мовлення, «зануреного у життя» [наприклад, 11, с. 272]. Зауважимо, що поняття «життєвого світу» («життєсвіту»), запропоноване ще у 40-х р.р. ХХ ст. Е. Гуссерлем, увійшло й активно опрацьовується вітчизняною гуманітарною наукою лише упродовж кількох останніх десятиліть. У первинному авторському розумінні життєвий світ – це «універсум всього принципово досяжного споглядання», «царство початкових очевидностей» [3, с. 174–175]. Разомістим відбувається «одягання ідей» або «одягання символів» на таке наочне буття, а це включає у себе все те, що для певної спільноти («освічених людей») означає перетворення й заміну просто «світу» на світ «об'єктивно дійсний та істинний» [там само, с. 78].

В українську психологію відповідне поняття прийшло завдяки напрацюванням, насамперед, Т.М. Титаренко, котра розглядає життєвий світ, як створюваний особистістю її «власний світ», що є певним співвідношенням між світом зовнішнім та світом внутрішнім, і який репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного внутрішнього психічного життя та його зовнішніх предметних втілень. Наголошується на тому, що саме особистість з її планами, настановленнями, невсипущими потребами, несвідомими імпульсами визначає ракурс, у якому людина бачить навколишній світ, орієнтується в ньому та пристосовується до нього [13, с. 33]. Як логічно впливає з наведеного визначення, глобальним психологічним контекстом розуміння будь-чого у цьому світі, в тому числі й саморозуміння, врешті-решт виступає особистість як цілісний епіцентр, фокус, координатор психічного життя людини.

Висновки. Отже, контекст – вагома категорія постнекласичної науки, зокрема психології у її незмінних пошуках свого предмета й новітніх підходів до його розкриття. З точки зору філософії контекст – це феномен, пов'язаний із позатекстовими (надтекстовими) ефектами текстового масиву; лінгвістики – фрагмент тексту, що чинить вплив на сприйняття та розуміння інших (наступних або попередніх) його фрагментів. У психології ж контекст може розглядатися в різних ракурсах системного аналізу: локальному семантичному (психолінгвістичному) або розлогішому контекстуальному підході. Базовим концептом останнього виступає особистість у її унікальному життєвому світі, окремі складові якого й визначають творення, сприйняття та розуміння кожного конкретного дискурсу.

В якості перспектив наших наступних наукових досліджень розглядаємо емпіричне вивчення контекстуальних психологічних впливів різних рівнів на цілісне розуміння релігійного дискурсу.

Література:

1. Большой психологический словарь / [Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко]. – М. : Прайм-Еврознак, 2003. – 672 с.
2. Вербицкий А.А. Категория контекст в психологии и педагогике: [Монография] / А.А. Вербицкий, В.Г. Калашников. – М. : Логос, 2010. – 300 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль [пер. с нем. Д. Кузницына]. – М. : Наука, 2003. – 496 с.
4. Калашников В.Г. Контекстный подход как методология психологического исследования. – [Электронный ресурс] / В.Г. Калашников. – Режим доступа до статті: http://www.rusnauka.com/14_ENXXI_2013/Psihologia/3_136986.doc.htm.
5. Ковальчук Л.В. Контекстуальні фактори та їх реалізація в дискурсі / Л.В. Ковальчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». / Сер. Філологічна. – 2009. – Вип. 11. – С. 227–233.
6. Кравченко Н.К. Контекст как лингвокогнитивная категория дискурс-анализа / Н.К. Кравченко // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 9 (1). – С. 257–261.
7. Леонтьев А.А. Контекст / А.А. Леонтьев, Л.А. Карпенко // Общая психология. Словарь / Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах // Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2005. – 80 с.
8. Лотман Ю.М. Культура и взрыв // Ю.М. Лотман. – М. : Гнозис; Издательская группа «Прогресс», 1992. – 272 с.
9. Новейший философский словарь. Постмодернизм / [Главный научный редактор и составитель А.А. Грицанов]. – Мн. : Современный литератор, 2007. – 816 с.
10. Петров М. Загадка наблюдателя: 5 знаменитых квантовых экспериментов. – [Электронный ресурс] // Режим доступа до статті: <http://theoryandpractice.ru/posts/8507-quantum-experiment#!>
11. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості: [Монографія] / за ред. Н.В. Чепелевої. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 276 с.
12. Романовська Л.І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». – К., 2005. – 20 с.
13. Титаренко Т.М. Жизненный мир личности / Т.М. Титаренко // Психология личности: Словарь-справочник / Под. ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – С. 33–34.
14. Энциклопедия философии и эпистемологии науки / [Сост. и общ. ред. И.Т. Касавина]. – М.: «Канон+»; РООИ «Реабилитация», 2009. – 1 248 с.
15. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [Гл. ред. В.Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М.: «Большая российская энциклопедия», 1998. – 685 с.
16. Teun van Dijk A. Society and Discourse. How Social Context Influence Text and Talk. – New York: Cambridge University Press, 2009. – 287 p.

Савелюк Н. М. Контекст как системный фактор понимания дискурса: философские, лингвистические и психологические аспекты

В статье рассматривается значение понятия контекста как важной категории постнеклассических научных исследований. В сравнении с фундаментальными философскими и традиционными лингвистическими ее аспектами выделяются и анализируются психологические составляющие контекста, как существенные факторы понимания дискурса. Обосновывается, что фундаментальным психологическим контекстом любого понимания выступает личность в своем жизненном мире.

Ключевые слова: контекст, понимание, дискурс, контекстный подход, личность, жизненный мир.

Savelyuk N. M. Context as systematic factor of comprehending discourse: philosophical, linguistic and psychological aspects

The article reveals meaning of «context» being essential category of postnonclassical scientific research. When compared to traditional fundamental philosophical and linguistic aspects, psychological components of context are distinguished and analyzed as essential factors of comprehending discourse. It is substantiated that fundamental psychological context of any comprehension is personality in her/his own world.

Key words: context, comprehension, discourse, contextual approach, personality, personal world.

А. В. Шулдиккандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

СТРУКТУРА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У статті розкрито структуру професіоналізму практичних психологів, описані критерії, показники та умови його розвитку.

Ключові слова: професіоналізм, когнітивний, мотиваційно-ціннісний та операційно-технологічний компоненти професіоналізму.

Постановка проблеми. Потреба суспільства у ефективній професійній діяльності практичних психологів у закладах освіти вимагає розвитку їх професіоналізму. Сьогодні зміст психологічних умов розвитку професіоналізму практичних психологів визначають протиріччя, які виявлені нами на основі аналізу наукової психологічної літератури, а також вивчення досвіду їх роботи. Це протиріччя між зростаючою потребою суспільства в творчих практичних психологах, які постійно прагнуть до підвищення свого рівня професіоналізму і недостатньою підготовленістю таких працівників, відсутністю науково обґрунтованої і практично апробованої моделі професіоналізму, відсутністю комплексної програми розвитку належного рівня професіоналізму.

Ступінь розробленості проблеми. В останні десятиріччя проблема професіоналізму стала предметом дослідження психологічної науки. У контексті організаційної психології та акмеології вивчаються умови та чинники руху людини до вершин професіоналізму. Досліджуються акмеологічні інваріанти професіоналізму [2], професійно важливі якості представників різних професій [1; 2; 7], акмеологічні технології розвитку особистісно-професійних якостей та вмінь, індивідуальний стиль діяльності [4; 5; 6], мотивація професійної діяльності, особливості професійного становлення та оптимізації діяльності фахівців у конкретних видах діяльності [3; 5; 7; 8]. Аналіз професіоналізму як комплексного феномена передбачає вивчення його як властивості, процесу та стану людини-професіонала [3, с. 57].

На думку А.К. Маркової, сформувався самостійний напрямок – психологія професіоналізму, який «виявляє умови і закономірності просування людини до професіоналізму в її праці, зміни психіки людини в процесі сходження до професіоналізму» [6, с. 26].

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу про професіоналізм, ми будемо дотримуватися наступного визначення. Професіона-

лізм – це інтегральна характеристика практичного психолога, яка передбачає наявність високого рівня здійснення ним професійної діяльності та професійно-особистісну зрілість.

Єдиної думки дослідників у галузі практичної психології щодо категорії «професіоналізм» поки що не склалось, не розроблена структура та зміст професіоналізму практичних психологів, не виокремлено критерії, показники та умови його розвитку.

Мета статті. Визначити структуру, критерії, показники та умови розвитку професіоналізму практичних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі аналізу психологічної літератури нами визначено структуру професіоналізму практичних психологів, яка включає когнітивний, мотиваційно-ціннісний та операційно-технологічний компоненти. Когнітивний компонент професіоналізму практичних психологів – це їх знання з професійної діяльності, знання про її ефективність, кар'єру та професійно-особистісну зрілість.

Практичний психолог повинен мати знання в обсязі вищої освіти зі спеціальності «Психологія», «Практична психологія». Має знати загальну, соціальну, педагогічну, вікову психологію, психологію особистості, загальну педагогіку, основи дефектології, сексології, профорієнтації та психології праці, психодіагностики, психопрофілактики, психотерапії, психогігієни, структуру системи освіти, психологію управління; форми, методи, засоби ефективного навчання і виховання, діагностики і корекції психічного розвитку дитини; програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня освіти дітей, вимоги до нормативно-забезпечення навчально-виховного процесу; індивідуальні характеристики вихованців, учнів, соціальні, культурні, психологічні та інші умови їхнього навчання та виховання; основні напрямки і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки; етичний кодекс психолога, законодавчі і нормативно-правові акти та документи з питань навчання і виховання дітей та молоді; державну

мову відповідно до чинного законодавства про мови в Україні.

Ефективність характеризується співставленням результатів та витрат у діяльності практичного психолога. Ефективність визначається або кількістю витрат, необхідних для отримання певного результату, або результатом, отриманим за певних витрат. Об'єднує ефективних практичних психологів їх уміння добиватися позитивного результату в усьому, за що б вони не бралися.

Кар'єра – це успішне просування вперед у професійній діяльності практичного психолога як особистості і як суб'єкта цієї діяльності. Професійна зрілість формується в процесі професіоналізації. Це формування Я-образів: «Я – практичний психолог», «Я – практичний психолог-професіонал», що досягається шляхом вирішення професійних завдань. Особистісна зрілість характеризує людину, яка знає професійні цінності і слідує їм, має розвинену професійну свідомість і професійні здібності, використовує прийоми професійного мислення, проявляє інтерес і творчість у праці.

Мотиваційно-ціннісний компонент професіоналізму практичних психологів – це їх професійно-ціннісні орієнтації, професійні мотиви, базові та актуальні потреби, стійке позитивне ставлення до професійної діяльності, задоволеність нею, спрямованість на діяльність і на людей.

Професійно-ціннісні орієнтації – це вибрані і прийняті людиною основи оцінки призначення діяльності, системи духовних цінностей, професійних менталітетів, правила професійної етики. Цінностями практичного психолога є люди, з якими він працює, розуміння їх особистісних проблем, здатність надавати їм допомогу тощо.

Мотивація – це процес спонукання себе до взаємодії з клієнтами з метою надання їм допомоги. Мотивація означає сукупність всіх детермінант поведінки, які спонукують практичного психолога до активності, а також об'єкт, на який ця активність спрямована. Професійна мотивація – це те, ради чого практичний психолог втілює свої професійні здібності.

Базові потреби практичних психологів є найбільш сильними і значущими мотивами їх професійної діяльності, а актуальні потреби є другорядними за силою та ступенем значущості після базових.

Задоволеність професійною діяльністю – це суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів, умов життя і діяльності, життя в цілому, стосунків із людьми, самих людей, в тому числі і самого себе. Задоволеність – це емоційно-оцінне ставлення практичного психолога до виконання роботи та умов її протікання.

Операційно-технологічний компонент професіоналізму практичних психологів – це сукупність умінь, навичок, способів дій, прийомів для забезпечення професіоналізму цих працівників.

Професійне мислення практичного психолога включає в себе способи отримання ним нових знань про різні аспекти професійної діяльності; прийоми постановки, формулювання і розв'язання професійних завдань; етапи прийняття і реалізації рішень; прийоми цілевстановлення і планування, вироблення нових стратегій професійної діяльності.

Професійна творчість – це знаходження нових нестандартних способів розв'язання професійних завдань, прийняття рішень. Результатами професійної творчості можуть бути: нове розуміння предмета праці (нові ідеї, закони, концепції), новий підхід до способів професійних дій, орієнтування на отримання принципово нових, оригінальних результатів.

Сутність планування полягає у виробленні напрямів, шляхів, засобів і заходів щодо реалізації цілей професійної діяльності практичного психолога.

Уміння контролювати передбачає самостереження за процесом власної професійної діяльності, оцінювання результатів, співвіднесення їх з визначеною метою. У психологічному аспекті контроль є особливим видом діяльності практичного психолога, пов'язаним із наданням своєчасної допомоги клієнтам, здійсненням за необхідності відповідних заходів, спрямованих на досягнення розв'язання їх проблем.

Прийняття рішення – вольовий акт формування послідовності дій, результатом яких є досягнення конкретної цілі практичного психолога на основі перетворення вихідної інформації. Це вибір кращого рішення з чисельних альтернатив.

Обмеження – це чинник, що стримує потенціал та результати роботи практичного психолога. Практичний психолог у процесі самопізнання вивчає, усвідомлює і долає обмеження, які перешкоджають професійному успіху та особистому зростанню.

Ми діагностували компоненти професіоналізму практичних психологів за такими критеріями та показниками (таблиця 1).

Програма розвитку професіоналізму практичних психологів була розроблена автором і впроваджена в умовах навчання практичних психологів, зміст якої включав міні-лекції, рольові ігри, різноманітні вправи, групові дискусії, розв'язання конкретних психологічних ситуацій, психологічний практикум, «мозковий штурм», метод фокальних об'єктів тощо.

Для перевірки ефективності цієї програми було створено експериментальну та контрольну групи досліджуваних. Члени обох груп мали приблизно однаковий рівень розвитку професіоналізму. В експериментальній групі підготовка мала системний, цілісний характер відповідно до розробленої автором програми.

Компоненти, критерії та показники професіоналізму практичних психологів

Компоненти	Критерії	Показники
Когнітивний компонент	Знання з професійної діяльності, знання про її ефективність, кар'єру та професійно-особистісну зрілість	Рівень знань. Індексна оцінка, яка визначається кількістю наявних знань щодо загальної їх кількості
Мотиваційно-ціннісний компонент	Професійно-ціннісні орієнтації	Ієрархія цінностей
	Спрямованість на успіх діяльності	Рівень мотивації до успіху
	Задоволеність професійною діяльністю	Рівень прояву flow-ефекту
Операційно-технологічний компонент	Професійне мислення, професійна творчість	Частота прояву Рівень розвитку
	Уміння і навички успішно планувати	Рівень вирішення (низький, адаптаційний, інноваційний)
	Уміння успішно приймати рішення	Частота прояву
	Уміння визначати власні обмеження	Частота прояву обмежень

У контрольній групі підготовка практичних психологів носила традиційний характер і не містила спеціальних вправ, спрямованих на їх професійний розвиток.

Втілення програми розвитку професіоналізму дозволило отримати такі результати.

1. Розвиток когнітивного компоненту професіоналізму практичних психологів проявився у таких позитивних змінах: зросла повнота знань про професійну діяльність та її функції, про ефективність як співставлення результатів та витрат; поліпшилися знання про професійну кар'єру та її види, чинники успішної кар'єри; виникло більш глибоке розуміння професійно-особистісної зрілості.

2. Розвиток мотиваційно-ціннісного компоненту професіоналізму практичних психологів проявився у таких позитивних змінах: почали домінувати мотиви досягнення успіху над мотивами уникнення невдач, мотиви творчості над мотивами виконавчої діяльності. Епізодичні, ситуативні спонукання до праці перетворилися у стійкі, довготривалі; спостерігався перехід від вузькорезультативних мотивів репродуктивної діяльності до процесуальних, творчих мотивів. Незадоволеність діяльністю змінюється задоволеністю по мірі досягнення успіху.

3. Розвиток операційно-технологічного компоненту практичних психологів виявився у таких позитивних змінах: покращилися уміння успішно планувати свою діяльність, проводити аналіз досягнень. Розвинулися навички виявляти сильні і слабкі сторони у власній діяльності. Значно покращилося уміння приймати ефективні рішення, всебічно розглядати альтернативи, вибирати оптимальний варіант прийняття рішення та організувати його виконання.

4. На етапі завершення експерименту наступили також кількісні зміни в розвитку професіоналізму практичних психологів. Високий рівень розвитку професіоналізму виявився у 36,3% респондентів експериментальної групи (зріс на

18,1%); середній рівень розвитку проявили 40,9% респондентів (зменшився на 4,5%); початковий рівень розвитку професіоналізму виявився у 22,8% (зменшився на 13,6%). Високий рівень професіоналізму в контрольній групі не змінився, середній – зріс на 4,5%, а низький рівень – зменшився лише на 4,5% практичних психологів.

Отже, розвиток професіоналізму – це процес досягнення позитивних змін у всіх компонентах професіоналізму, які відбуваються при тривалому виконанні практичним психологом професійної діяльності, і забезпечують якісно новий, більш ефективний рівень вирішення складних професійних завдань у визначених умовах.

Висновки. Узагальнення результатів дослідження дозволило зробити ряд висновків.

1. Розроблено структуру професіоналізму та виокремлено зміст когнітивного, мотиваційно-ціннісного та операційно-технологічного компонентів.

2. Умовами розвитку професіоналізму практичних психологів стало спеціально створене освітнє середовище, яке стимулювало цей розвиток через групові форми та методи роботи, що спрямовані на розширення знань та вироблення практичних умінь і навичок з професійної діяльності, на формування позитивного ставлення до неї. Досягнення належного рівня розвитку професіоналізму прискорився за умови втілення розробленої автором програми розвитку професіоналізму практичних психологів.

3. Ефективність програми забезпечувалася повторним здійсненням діагностичного зрізу рівнів розвитку професіоналізму після формувального етапу експерименту, під час якого використовувалися ті ж методи та завдання, що й під час констатувального етапу експерименту.

4. Очікуваним результатом дослідження стала позитивна динаміка сформованості професіоналізму практичних психологів. Після впровадження програми розвитку професіоналізму, наступили якісні та кількісні зміни в розвитку професіоналізму.

У цілому аналіз отриманих результатів щодо розвитку професіоналізму практичних психологів експериментальної групи говорить про її достатній (вище середнього) рівень сформованості професіоналізму, а це, в свою чергу, є показником ефективної дослідно-експериментальної роботи.

Проте, проведене дослідження не вичерпує всього комплексу проблем щодо розвитку професіоналізму практичних психологів. Психологічні умови розвитку професіоналізму не є чимось незмінним, сталим, при їх апробуванні можливі варіативність, імпровізація, внесення змін в залежності від індивідуальних особливостей практичних психологів, їх соціокультурного контексту життєдіяльності.

Перспективним є розробка програм індивідуального розвитку професіоналізму практичних психологів, розробка методик для діагностики складових професіоналізму.

Література:

1. Гузій Н.В. Категорія професіоналізму в теорії і практиці підготовки майбутнього педагога : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н.В. Гузій; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 568 с. – Бібліогр.: С. 445–488.
2. Деркач А.А. Психология развития профессио-
нала : учеб. пособие / А.А. Деркач, В.Г. За-
зыкин, А.К. Маркова. – М. : РАГС, 2000. – 124 с.
3. Дружилов С.А. Психология профессионализ-
ма субъекта труда: интегративный подход /
С.А. Дружилов // Ежегодник Российского пси-
хологического общества : материалы 3-го Все-
российского съезда психологов (25–28 июня
2003 г.) : в 8 т. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. –
Т. 3. – С. 153–157.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального
развития / Э.Ф. Зеер. – М. : Академия, 2009. –
240 с. (Серия «Высшее профессиональное об-
разование»).
5. Лавриненко С.Л. Психологічні умови розвит-
ку професіоналізму вчителів гімназії : дис. ...
канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та
вікова психологія»/ С.Л. Лавриненко. – НАПН. –
ДВНЗ «УМО». – К., 2013. – 208 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма /
А.К. Маркова. – М. : Международный гумани-
тарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
7. Сучасна концепція професіоналізму в публіч-
ному управлінні та підходи до його оцінювання
: наук. розробка / Л.Г. Штика, Л.М. Гогіна, І.І. Ни-
нюк [та ін.]. – К. : НАДУ, 2009. – 40 с.
8. Фонарев А.Р. Развитие личности в процессе
профессионализации / А.Р. Фонарев // Вопро-
сы психологии. – 2004. – № 6. – С. 72–83.

Шулдик А. В. Структура профессионализма практического психолога

В статье раскрыта структура профессионализма практических психологов, освещены критерии, показатели и условия его развития.

Ключевые слова: профессионализм, когнитивный, мотивационно-ценностный и операционно-технологический компоненты профессионализма.

Shuldik A. V. Structure of professionalism of practical psychologist

The author has developed structure of professionalism of practical psychologist, which includes cognitive, motivational and valuable, operational and technological components.

Key words: professionalism, cognitive, motivational significant and operational and technological components of professionalism.

Т. М. Яблонська

доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

СІМЕЙНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ПОЗИТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПІДЛІТКА

У статті обґрунтовується необхідність врахування сімейного контексту для розвитку ідентичності підлітка. Представлені основні завдання й особливості сімейного консультування, як засобу розвитку ідентичності підлітка.

Ключові слова: ідентичність, розвиток ідентичності, статус ідентичності, сімейне консультування, сімейні взаємини.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми розвитку ідентичності підлітків зумовлена необхідністю розробки ефективних засобів психологічної допомоги молоді в ситуації складних суспільних змін. Становлення ідентичності особистості пов'язане з процесами структурної та смислової перебудови самосвідомості, що розгортаються в підлітковому та юнацькому віці. Підліток зустрічається з потенційною багатоваріантністю шляхів самовизначення, та часто психологічно не готовий зробити свідомий і самостійний вибір, що виявляється в інфантилізмі, недостатній відповідальності за своє життя, соціальній апатії, дефіциті смислу майбутнього, ситуативному сприйнятті свого життя.

Одним із суттєвих чинників становлення ідентичності особистості є сім'я, яка виступає носієм і транслятором суспільних цінностей, норм, моделей поведінки. Сучасна сім'я, яка зазнала значних трансформацій разом із усім нашим суспільством, характеризується зростанням кризових явищ, що виявляються у значній кількості конфліктів, трансформації сімейних цінностей, ослабленні виховної функції. Між тим, гармонійні сімейні взаємини можуть виступати суттєвим ресурсом для розвитку особистості дитини.

Метою статті є обґрунтування програми психологічної допомоги підліткам у розвитку позитивної ідентичності, насамперед, засобами оптимізації сімейних взаємин у процесі сімейного консультування.

Ступінь розробленості проблеми. Як відомо, підлітковий вік – це період розвитку особистості, коли провідними стають потреби в емансипації від батьківської сім'ї, у ствердженні власної автономії, незалежності. Підліток уже має певні досить сталі уявлення про власне Я, самооцінку. Водночас, як показало наше дослідження, уявлення багатьох підлітків про самих себе є неповними і досить

суперечливими, неузгодженими, самоставлення амбівалентним або негативним; значна кількість підлітків відзначається незрілою ідентичністю або перебуває у пошуку власної ідентичності [6].

На нашу думку, розвиток та/або корекція ідентичності дитини у бік позитивної неможлива поза гармонізацією всієї системи сімейних взаємин і, зокрема, дитячо-батьківських взаємин. Адже значною мірою саме внаслідок неправильного розвитку стосунків у сім'ї, дефектів сімейного виховання дитина засвоює негативні моделі поведінки, в неї можуть формуватися спотворені моральні уявлення, а конфлікти, негативні переживання інколи породжують стресові стани, призводять до неврозів, емоційної нестійкості, замкненості, повільного психічного розвитку. Всі ці негативні фактори відображаються на процесі становлення ідентичності дитини як інтегрального відчуття «Я».

При цьому батьки часто не усвідомлюють, як негативно впливають на психіку власних дітей, а неадекватну реакцію стосовно методів виховання пояснюють «важковихованістю» дітей, шкідливим впливом вулиці тощо. Егоїстичне ставлення дорослих до дитини, вимога повністю слухатися та підкорятися рішенням батьків ведуть до формування у дитини почуття невпевненості, моральної безвідповідальності за свої вчинки. Дитячо-батьківські стосунки загострюються у період підлітковості, коли намагання дитини ствердитися, визначитися як особистість розглядається батьками як вияв непокори, «невдячність», а дитині важливо відмежуватися від сім'ї, відчуття свою, хай насправді і неповну, автономність. Отже, гостро постає необхідність просвіти батьків, набуття ними певних знань із дитячої психології.

За даними досліджень, сім'я, яка не здатна змінюватись у стосунках із підлітком і задовольняти його потреби, може серйозно заважати процесу формування його ідентичності. Б. Ньюман, Р. Кем-

белл, К. Мюррей наголошують на тому, що внаслідок такої тенденції підлітки можуть стати або пасивними, або непокірними [2]. С. Хаузер зазначає, що формування і розвиток ідентичності підлітків позитивно корелює з розумінням самостійності, яку надають їм батьки в діях і поведінці [10]. Отже, без зміни ставлення батьків до підлітка, прийняття його потреб у більшій автономії, самоствердженні, без перегляду сім'єю правил взаємодії, які стали неефективними на цьому етапі, оптимальний подальший розвиток його особистості навряд чи можливий. Тож важливим завданням є: сприяти прийняттю батьками підлітковості, спонукати їх до усвідомлення ригідних правил і норм сімейної системи, і вироблення нових, більш адекватних.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження показало, що розвиток ідентичності дитини пов'язаний з особливостями сімейних взаємин, які виявляються, зокрема, в сімейних уявленнях і цінностях, параметрах сімейної згуртованості й адаптації, характері дитячо-батьківських взаємин [6]. Особливо складним періодом життєвого циклу сім'ї і водночас вирішальним етапом розвитку ідентичності дитини є підлітковий період. Як було емпірично підтверджено, в цей період сім'ї переживають найбільші складності, пов'язані з необхідністю зміни своєї структури, основних засад функціонування; при цьому невирішені проблеми сімейної взаємодії, сімейні дисфункції призводять до деформацій у системі ідентичності, таких як негативна ідентичність, дифузія ідентичності, негативне самоставлення та ін.

Ми припустили, що оптимізація сімейних взаємин, що віддзеркалюється у динаміці їх змістових, структурних і процесуальних характеристик (сімейних меж, структури, близькості-дистанційова-

ності, усвідомлення сімейних цінностей, оптимізації норм взаємодії), є важливим засобом розвитку ідентичності підлітка.

Базуючись на розробленій моделі розвитку ідентичності особистості дитини в сім'ї, ми визначили основні завдання психологічного консультування (табл. 1).

Загальними завданнями були: 1) розвиток ідентичності підлітків як особистісного ядра; 2) оптимізація сімейних взаємин за рахунок як структурно-функціональних, так і змістово-процесуальних змін (оптимальні межі сім'ї, внутрішні комунікації, оптимальний рівень сімейної адаптації та згуртованості, прийняття нових засад взаємодії, покращення дитячо-батьківських стосунків).

Сімейне консультування в парадигмі системного підходу проводилося на базі Центру психологічної допомоги Служби у справах дітей Дарницької районної у м. Київ державної адміністрації. Психологічну допомогу було надано 46 підліткам та їх сім'ям. У процесі психологічного консультування важливо дотримуватися таких основних принципів.

Наріжним каменем психологічного консультування ми вважаємо феноменологічний підхід. За конкретними проблемами сім'ї або особистості можуть стояти загальні проблеми соціально-демографічної, економічної, соціологічної природи; при цьому психолог-консультант виходить з того, що вони по-різному трансформуються в різних сім'ях і опосередковуються особистісними відмінностями членів сім'ї, їх психологічними ресурсами [5]. Завдяки цьому одні й ті самі чинники в одних сім'ях призводять до дисгармонії й неблагополуччя, а в інших – ні. Тому об'єктом аналізу й впливу в рамках психологічної допомоги завжди є конкрет-

Таблиця 1

Завдання сімейного консультування як засобу розвитку позитивної ідентичності підлітків

Компоненти ідентичності / сімейних взаємин	Завдання сімейного консультування		Методи роботи
	щодо сім'ї	щодо особистості дитини	
когнітивний	Усвідомлення та розвиток або корекція сімейних норм, правил, уявлень про сім'ю; особливості сімейної взаємодії, вікові особливості дітей.	Усвідомлення та розвиток уявлень про самого себе, власну сім'ю, співвіднесення з уявленнями про себе членів сім'ї.	Сімейна дискусія, спеціальні вправи, завдання («Сімейна рада», «Метафора», «Завершення речень», «Хто я?» тощо).
емоційний	Розвиток або корекція емоційних ставлень, сімейної єдності, згуртованості; зростання мотивації сім'ї до змін.	Розвиток емоційної ідентифікації з сім'єю, почуття належності до сім'ї, самототожності; корекція самоставлення, самооцінки.	Сімейна дискусія, вправи, скульптура сім'ї, психомалюнок.
конативний	Усвідомлення сім'єю ролей, моделей поведінки, особливостей виховання дитини, моделювання і апробація нових способів взаємодії.	Усвідомлення підлітком детермінант власної поведінки, моделювання і апробація нових способів поведінки з сім'єю та соціальним оточенням.	Сімейна дискусія, вправи, рольова гра, обмін ролями, сімейний контракт.
ціннісний	Усвідомлення та розвиток сімейних цінностей як регуляторів сімейних взаємин.	Усвідомлення підлітком власних цінностей, їх зв'язку з цінностями, історією сім'ї.	Сімейна дискусія, скульптура сім'ї, вправи «Завершення речень», «Порівняння цінностей».

на сім'я або особистість із притаманними лише їй особливостями розвитку, реагування на життєві ситуації.

Особливо важливим при розгляді розвитку ідентичності дитини, її проблем через призму сімейних стосунків є принцип системності, що найповніше втілений у методології системної сімейної психотерапії (М. Боуен, С. Мінухін, Дж. Хейлі та ін.) і орієнтує консультанта на розуміння симптомів і проблем клієнта у контексті його родинних стосунків, а як об'єкт психокорекційного впливу пропонує розглядати не окрему людину, а її сім'ю в цілому.

Хоча класичний системний підхід вимагає роботи з усією сім'єю, однак на практиці не завжди можливо дотриматися цієї вимоги. Як показує досвід, сім'ю у повному складі, тим більше так звану «проблемну» сім'ю, досить складно залучити до роботи в консультації. У зв'язку з цим більшість вітчизняних фахівців працюють з сім'єю опосередковано, здійснюючи фактично індивідуальне консультування з приводу сімейних проблем чи прийом сімейної пари (матір–дитина, подружжя тощо). Ми вважаємо це методологічно обґрунтованим і прийнятним, адже впливаючи на певні елементи системи, психолог так чи інакше впливає на всю сімейну систему.

Однією із суттєвих відмінностей психологічного консультування, основанийого на системному сімейному підході, є своєрідне розуміння як мети консультування, так і його процесу. Так, якщо традиційний підхід був націлений на розв'язання певних сімейних проблем [5], то важливою тенденцією сучасного сімейного консультування і психотерапії є зміщення акценту: від самого змісту – до процесу його осягнення, від допомоги сім'ї у розв'язанні певної проблеми – до допомоги у навчанні розв'язання проблем.

При розробці програми сімейного консультування корисною для нас стала системна модель Д. Оудсхорна, яка дозволяє подолати протиріччя індивід–система, зокрема, завдяки тому, що проблеми розглядаються на різних рівнях, і гіпотези висуваються з позиції кожного рівня [4].

Так, рівень 1 – «проблеми із зовнішнім соціальним оточенням», розглядає проблеми членів сім'ї в контексті широких соціальних зв'язків: заняття в школі або робота, соціальні стосунки, житлові умови й доходи сім'ї. Гіпотези цього рівня пояснюють виникнення психологічної проблематики несприятливими факторами зовнішнього середовища. Рівень 2 – «проблеми в сімейній системі», передбачає розгляд проблем у контексті структурних особливостей сім'ї та взаємодії; при цьому симптоматична поведінка розглядається як результат порушень функціонування сімейної системи або окремих її підсистем. Рівень 3 – «когнітивні та поведінкові проблеми», передбачає розгляд таких

проблем, як низька самооцінка, поведінкові проблеми (нерозвиненість соціальних навичок, відставання у навчанні). На рівні 4 – «емоційні конфлікти з аспектами несвідомого», розглядаються емоційні реакції, що можуть призвести до характерологічних порушень. На рівні 5 – «порушення розвитку й особистісні розлади», формуються глибинні властивості й відхилення, наприклад, темперамент, риси характеру, особистісні порушення, аномалії розвитку; гіпотези на цьому рівні свідчать про необхідність тривалої психотерапії. Рівень 6 – «біологічні порушення», передбачає розгляд соматопсихічних зв'язків, коли соматичні фактори є первинними, а їх наслідками стають психічні розлади, або психосоматичних зв'язків зі зворотною ситуацією.

Усі ці рівні взаємопов'язані, і відповідно до загальної теорії систем покращення в будь-якій сфері і на будь-якому рівні впливає на інші. За Д. Оудсхорном, чим вищий рівень, тим більш оптимістично для психотерапевта виглядає гіпотеза, а при розробці стратегії психотерапії необхідно зосередитися не більш ніж на трьох рівнях, де порушення найвиразніші.

Подібно до концепції Д. Оудсхорна ми розглядаємо проблему розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин, враховуючи різні рівні: соціальний, рівень сімейної системи, особистісний, виокремлюючи в останньому рівень ідентичності як предмет нашого дослідження. У процесі консультування основна увага зосереджується, фактично, на рівнях сім'ї та ідентичності дитини. Отже, у фокусі уваги психолога опиняються сімейні взаємини, насамперед, у контексті того впливу, який вони мають на особистість дитини, становлення і розвиток її ідентичності як особистісного ядра; при цьому психолог здійснює вплив на різні компоненти сімейних взаємин й ідентичності дитини (рис. 1).

У процесі сімейного консультування необхідно враховувати особливості української сім'ї, зокрема виявлені нами гендерно-стереотипізовані уявлення про сімейні ролі, котрі знаходять віддзеркалення і в особливостях структури сім'ї. З.Г. Кісарчук вважає, що варто брати до уваги особливості української ментальності, зокрема провідну роль жінки у вихованні дітей; при цьому мати виховує їх скоріше для сім'ї, а не для самореалізації у суспільстві, захищаючи від травмуючої взаємодії зі світом, а отже, гальмуючи розвиток їх самостійності, незалежності, прагнення до самоствердження у соціумі [1]. Ці особливості, на нашу думку, значною мірою зумовлюють недостатній розвиток ідентичності дитини, що виявляється у низькому рівні суб'єктності, самоусвідомлення і усвідомлення основ власної життєдіяльності. Саме тому сепарація дитини від сім'ї проходить складно, із достатнім запізненням і труднощами.

Приводом до звернення сім'ї до психолога, як правило, є актуальні труднощі (конфліктна ситуація, симптоматична поведінка дитини тощо). Часто сім'я не пов'язує (не усвідомлює) дані труднощі із певними загальносімейними характеристиками, особливостями взаємин, структурою сім'ї. Оскільки приводом звернення сім'ї до психолога, як правило, є проблемна поведінка дитини-підлітка, котрий саме експериментує у пошуках ідентичності або протестує проти батьківських поглядів, цінностей, виховання (негативна ідентичність), то значна частина роботи спрямована на з'ясування того, що турбує підлітка, як він бачить проблему і її розв'язання. Поведінка підлітка (симптом) «вписується» у сімейний контекст із з'ясуванням того, яке значення вона має для сім'ї, яку роль виконує.

Отже, у процесі психологічного консультування важливо постійно поєднувати щонайменше два плани – індивідуальний (труднощі, пов'язані з індивідуальним розвитком, особливостями дитини) і системний (що ці труднощі означають для сім'ї на даний момент та в контексті її розвитку).

Індивідуальний рівень передбачає фокусування на актуальній проблемі, відредагування членами сім'ї емоцій, які в них виникають у зв'язку з ситуацією, з'ясування індивідуальних позицій, поглиблену роботу із дитиною. Важливо вивчити психологічні особливості підлітка, насамперед, різні аспекти його ідентичності – уявлення про

навколишній світ і себе самого, ставлення й само-ставлення, цінності, поведінкові паттерни.

На рівні сім'ї в процесі консультування відстежуються різні аспекти сімейних взаємин: когнітивні (уявлення, міфи), емоційні (психологічна близькість, згуртованість–розрізненість), конативні (виконання сім'єю функцій, рольова узгодженість у їх виконанні), ціннісні (які цінності декларуються, які реально виявляються у життєдіяльності сім'ї), а також структурно-процесуальні характеристики сім'ї (межі між сім'єю та оточенням, межі всередині сім'ї, гнучкість – ригідність, влада, керування, комунікації). Аналіз актуальних ситуацій передбачає з'ясування питань: що цей симптом (ситуація) означає для всієї сім'ї? Яку функцію виконує? Якщо симптом або ситуація зникне, як зміниться сім'я? тощо. Отже, психолог тримає у фокусі уваги, насамперед, взаємозв'язок між індивідуальним і системним рівнями, працює в режимі «переключення» між ними.

Процес психологічного консультування сім'ї в контексті проблеми розвитку ідентичності дитини відбувався згідно з етапами консультування/психотерапії, визначеними в літературі ([1; 3; 5] та ін.).

Так, основним завданням на першому етапі є встановлення контакту як з усією сім'єю, так і безпосередньо з дитиною. Цього не завжди вдається досягти при першій зустрічі, особливо в тому випадку, якщо сім'я перебуває в процесі конфліктної взаємодії. Як правило, підліток налаштована-

Змістові та процесуальні характеристики сімейних взаємин

Рис. 1. Компоненти сімейних взаємин та ідентичності дитини як фокуси впливу в процесі психологічного консультування

ний відверто протестно, вважає психолога апіорі союзником батьків. У цьому разі необхідна спеціальна робота, спрямована на встановлення контакту й довіри з дитиною. На цьому етапі відбувається формулювання запиту роботи – як його бачить сім'я і як його бачить підліток, що виступає в ролі «ідентифікованого пацієнта». Тож на першому етапі основним завданням консультування є налагодження діалогу як з сім'єю загалом, так і з дитиною.

На другому етапі консультування психолог збирає інформацію про проблему, що стала приводом для звернення сім'ї, особливості взаємодії, індивідуальні особливості членів сім'ї, тримаючи в фокусі уваги особистість підлітка – його індивідуально-психологічні особливості, різні аспекти його ідентичності. На цьому етапі використовуються бесіда, інтерв'ю, психологічні тести, спостереження. Інтерв'ювання сім'ї дозволяє розширити контекст проблеми, подивитися на неї з різних точок зору.

Наступним етапом консультування є формулювання й перевірка гіпотез, їх уточнення. Так, психолог, використовуючи бесіду, різноманітні техніки, уточнює інформацію про сім'ю, про проблему, що заявлена сім'єю, водночас доводячи до усвідомлення членів сім'ї інформацію, яка проявляється в процесі роботи, особливо суперечності, неусвідомлювані патерни взаємодії. Весь обсяг інформації на цьому етапі зручно структурувати за виокремленими в моделі компонентами, акцентуючи взаємозв'язок між ними всередині однієї системи (сім'ї або особистості дитини) або різних систем (сім'я–дитина). В ході цієї роботи перевіряються гіпотези, уточнюється, а інколи й змінюється запит клієнтів.

Четвертий етап, присвячений власне корекційно-розвивальному впливу, можна виокремити досить умовно, адже вплив такого характеру відбувається й на попередніх етапах консультування. На цьому етапі можуть застосовуватися різні техніки: інтерпретація, директиви, структурні впливи на сімейну систему, поведінкові техніки. Головна мета – скорегувати структурно-змістові характеристики як сім'ї загалом (насамперед, її уявлення про проблему, дитину як її носія, ставлення до проблеми й дитини, розширити арсенал сімейних способів взаємодії), так і ідентичності дитини (уявлення про себе, самоставлення, вміння саморегуляції). На цьому етапі консультування можливе поєднання як індивідуальних, так сімейних форм роботи. Застосовуються методи, спеціально спрямовані на «розлад» звичайної сімейної поведінки: подружжя спілкується одне з одним через посередництво психотерапевта; обговорюють проблеми зі своїми батьками письмово; один із членів сім'ї тимчасово виключається зі спілкування тощо. Адже автоматизм звичайної сімейної поведінки, його перенасиченість неусвідомлюваними нави-

чками – одна з основних перешкод до усвідомлення індивідом своєї сімейної поведінки. Методи деавтоматизації дають можливість кожному члену сім'ї побачити та осмислити кожний свій крок, у результаті чого стереотипне уявлення про сім'ю замінюється насиченим та реальним. Важливою є завдання забезпечення членів сім'ї новим емоційним досвідом.

На завершальному етапі консультування достатню увагу необхідно приділити асиміляції досвіду, отриманого сім'єю в процесі роботи, здійснити розподіл і прийняття відповідальності кожним членом сім'ї за прийняті рішення. Важливим є акцентування на усвідомленні підлітком, сім'єю своїх сильних сторін, ресурсів розвитку.

Висновки. Результатом психологічного консультування виступили зміни стосовно різних компонентів сімейних взаємин: когнітивного, що виявляються в розвитку сімейних уявлень, їх психологізації, зростанні адекватності та узгодженості; емоційного – за рахунок усвідомлення, відреагування заблокованих почуттів, навчання членів сім'ї виражати свої почуття до близьких в екологічній формі, зростання згуртованості сім'ї; конативного: покращення комунікації у сім'ї, розширення поведінкового репертуару її членів, більш усвідомлене застосування сімейних норм, правил, санкцій, а в багатьох випадках – їх перегляд та апробація нових правил сімейного функціонування. Оскільки цінності, сімейна ідеологія фактично пронизують усю «тканину» сімейного життя, то в процесі роботи відбувається усвідомлення членами сім'ї індивідуальних і сімейних цінностей, як засад, що конституують конкретну сім'ю як цілісність, лежать в основі стосунків, зумовлюють стратегії й тактики виховання.

Ці системні зміни сім'ї, а також робота з підлітком у напрямку розвитку різних компонентів його ідентичності призводять до того, що значні зрушення відбуваються й на особистісному рівні, де результат корекційно-розвивальної роботи виявляється, насамперед, у позитивній динаміці самоставлення дитини, її уявлень про себе. Результатом часто стає нова роль дитини у сім'ї, надання їй батьками більшої довіри і свободи вибору. Узагальнюючи, можна зробити висновок про те, що сімейне консультування не тільки допомагає розв'язати проблеми, що актуально постають у період підлітковості дитини, а й сприяє особистісному розвитку дитини, насамперед, розвитку її ідентичності.

Література:

1. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Кататимно-імагінативна психотерапія: сучасний стан розвитку та перспективи застосування у вітчизняному психотерапевтичному просторі // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України /

- За ред. С.Д. Максименка – Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. III: Консультативна психологія і психотерапія. – Вип. 9. – Вид. ПП М.М. Лисенко, 2013. – 256 с. – С. 5–32.
2. Кэмпбелл Р. Как любить своего подростка / Росс Кэмпбелл ; пер. с англ. – [4-е изд., перераб.]. – СПб. : Мирт, 2004. – 156 с.
 3. Олифиревич Н.И. Психология семейных кризисов/Н.И.Олифиревич, Т.А.Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велента. – СПб. : Речь, 2006. – 360 с.
 4. Оудсхорн Д.Н. Детская и подростковая психиатрия. Приложение к журналу «Социальная клиническая психиатрия» / Д.Н. Оудсхорн. – М., 1993. – 187 с.
 5. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – 2-е изд., расшир. и доп. – СПб. : Питер, 2000. – 656 с.
 6. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин : [монографія] / Т.М. Яблонська. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. – 444 с.
 7. Bowen M. Family therapy in clinical practice. – New York: Aronson, 1978.
 8. Marsia J.E. Identity in Adolescence // Adelson J. (ed.) Jandbook of Adolescent Psychology. – N.Y.: John Willey, 1980. – P. 213–231.
 9. Olson D. Circumplex Model of Marital and Family Sitems. Assessing Family Functioning // In Walsh, Froma, Normal Family Processes. The Guilford Press: N.Y/ london, 1993.
 10. Stuart T. Hauser. Familial contexts of adolescent ego development / Stuart T. Hauser, Sally I. Powers, Gil G. Noam, Alan M. Jacobson Bedonna Weiss, Donna J. Follansbee // Child development. – 1984. – № 55. – P. 195–213.

Яблонская Т. М. Семейное консультирование как средство развития позитивной идентичности подростка

В статье обосновывается необходимость учета семейного контекста для развития идентичности подростка. Представлены основные задания и особенности семейного консультирования, как средства развития идентичности подростка.

Ключевые слова: *идентичность, развитие идентичности, статус идентичности, семейное консультирование, семейные отношения.*

Yablonska T. M. Family counseling as a means of development of adolescent's positive identity

The article bases necessity of considering family context for identity development of adolescents. It represents basic objectives and characteristics of family counseling as a means of identity development of adolescents.

Key words: *identity, development of identity, status of identity, family counseling, family relationships.*

ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.27:37.018.12

В. М. Данильчук

аспірант
Класичного приватного університету

ОСОБЛИВОСТІ БАТЬКІВСТВА ДІТЕЙ ІЗ ДЦП ТА ЙОГО ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД

Стаття присвячена проблемі батьківства дітей із ДЦП, а саме особливостям ставлення батьків до сімейних ролей, специфіці дитячо-батьківських відносин, а також виділенню цілей корекційної роботи в межах психологічного супроводу батьківства.

Ключові слова: батьківство, ДЦП, психологічний супровід, сімейне виховання, діти з особливими потребами, фізичні вади, ставлення.

Постановка проблеми. Проблема вивчення сімейного виховання та специфіки батьківського ставлення до дитини, яка має фізичні вади, на сьогодні є досить актуальною. Адже саме в родині відбувається первинна соціалізація особистості, закладаються основні цінності життя, освоюються перші соціальні ролі, формується ставлення дитини до себе і навколишніх людей. Але за умов великого наукового інтересу до розвитку дітей у родині самим батькам приділяється менше уваги. Батьки природним чином через механізми наслідування, ідентифікації та інтеріоризації зразків батьківської поведінки впливають на своїх дітей. Родина здійснює вплив позитивної чи негативної спрямованості в залежності від особистісних особливостей батьків, стилю сімейного виховання, їх ставлення до дитини та її виховання.

Особливо значущою є виховна функція родини у випадку виникнення інвалідності в дитини. Традиційно проблеми родин, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, в основному розглядалися винятково через призму проблем самої дитини. Робота з батьками цієї дитини у більшості випадків обмежувалася консультаціями з питань її навчання та виховання, але при цьому випускався з уваги дуже серйозний аспект – емоційний стан самих батьків.

Аналіз стану розробленості проблеми. Проблеми, які виникають у процесі соціалізації, можуть бути пов'язані з родиною й особливостями сімейного виховання, з референтним товариством однолітків. На це звертають увагу Е. Еріксон, А. Мілтс, А. Мудрік, Л. Орбан-Лембрик та ін.

На процес соціалізації дітей з особливими потребами, як вказують А. Адлер, Т. Власова, М. Іпполітова, О. Мастюкова, впливають об'єктив-

ні соціальні умови (соціальне походження, освітній рівень тощо), оточуюче середовище (родина, трудовий колектив, неформальне оточення тощо) і, нарешті, особистісні особливості (життєва позиція, індивідуальні якості, особливості самосвідомості тощо).

Для того щоб найбільш повно володіти об'єктивною інформацією щодо розвитку родини, необхідно вивчати інститут родини не тільки з боку дитини, але й з боку батьків. Унікальним катализатором сімейного виховання є родинні почуття. У родині, заснованій на родинних почуттях і прихильностях, формуються сімейні ролі та складається особливий емоційно-психологічний мікроклімат. Сімейне виховання індивідуальне, його відсутність або нестача дуже важко відновлюється в подальшому житті людини.

З факторів соціалізації, що розглядаються окремо, найважливішою і впливовішою була й залишається батьківська родина як первинний осередок суспільства, вплив якої дитина відчуває раніше всього, коли вона найбільш сприйнятлива. Сімейні умови, включаючи соціальний стан, рід занять, матеріальний статок і рівень освіти батьків, значною мірою визначає життєвий шлях дитини. Крім свідомого, цілеспрямованого виховання, що дають їй батьки, на дитину впливає вся внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується з віком, відбиваючись на структурі особистості [4].

За даними дослідників Р. Майрамян і О. Агавелян, народження дитини з аномаліями неминуче спричиняє батьківську кризу. Так, наприклад, повідомлення про розумову відсталість дитини викликає в 65,7% матерів гострі емоційні розлади, суїцидальні наміри та спроби, афективно-шокові

й істеричні розлади. Особливо часто зустрічаються такі реакції на поставлений діагноз: почуття провини, відчуття несправедливості того, що трапилось, різке падіння самооцінки, виникнення почуття власної неповноцінності.

Родина, у якій дитині медиками присвоєно статус інваліда, переживає складні психологічні деформації; відбуваються зміни структури родини, відносин, стилів сімейного виховання. Від того, у якому напрямку йдуть усі ці процеси, від заняття членами родини функціональних або дисфункціональних позицій залежить психологічне благополуччя дитини із фізичними вадами, батьків та інших членів родини.

Мета статті: виявити особливості батьківського ставлення до дітей із ДЦП і відношення батьків до різних сторін сімейного життя, а також виділити цілі корекційної роботи в межах психологічного супроводу батьківства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різні автори з різних позицій підходять до проблеми взаємодії батьків і дітей. Однак усі відзначають, що саме батьки в більшості випадків формують особистість дитини, визначаючи для неї моральні норми, ціннісні орієнтації та стандарти поведінки. Багато хто вважає, що і діти впливають на батьків, спонукаючи їх до одних дій і подавляючи інші. Так, дитина, що демонструє свою безпорадність, нездатність вирішити якусь ситуацію, підштовхує батьків допомогти їй, і часто батьки роблять це незалежно від того, чи потребує реально дитина допомоги.

Серед багатьох проблем сімейних взаємин в родині, де виховується дитина із фізичними вадами, В. Бочелюк та А. Турубарова виділяють наступні: неправильне виховання, сильний пресинг матері або батька, загибель одного або двох батьків, близького, значущого для дитини родича, розлучення батьків [1].

Як вказують Г. Цейтлін, Г. Кожарська, Ж. Смірнова та інші, родини з дітьми-інвалідами мають цілий ряд психологічних особливостей, що негативно впливають на психологічний статус хворої дитини та її здорових братів і сестер. Більшості батьків властиве специфічне відношення до дитини, яке ґрунтується на побоюванні за її здоров'я, і обумовлена цим занижена оцінка її можливостей, полегшені, а в дійсності інфантилізуючі вимоги до дитини. При цьому всі зусилля батьків зосереджуються на збереженні здоров'я дитини на шкоду розвитку особистості [6].

В. Козьявкін [3], досліджуючи особливості психічного реагування батьків на фізичний, мовленнєвий чи психічний дефект своєї дитини з ДЦП, виявив існування декількох варіантів сприйняття цього захворювання. Дані варіанти відрізняються глибиною аналізу батьками патології дитини та ступенем адекватності сформованих у сім'ї уяв-

лень про медичний та соціальний прогноз. Особливе значення мають емоційна насиченість та направленість хвилювань батьків, пов'язаних із захворюванням дитини, розумінням ними власної ролі в подальшій долі хворого.

Розглянемо основні типи сприйняття батьками хвороби своєї дитини.

1. Тип поверхового сприйняття.

Уявлення батьків про важкість та перспективи розвинутого захворювання їхньої дитини носить недостатньо повний і адекватний характер. Батьки не розуміють повною мірою своєї відповідальності за її долю, не вважають наявне захворювання важким, яке потребує якихось спеціальних зусиль із їх боку. Вони вірять у необмежені можливості медицини та медичних працівників, на яких намагаються перекласти всю відповідальність за майбутнє своєї дитини та її здоров'я. При цьому вони малоініціативні в лікуванні хворого, проводять його пасивно, під тиском інших родичів або на вимогу лікарів. Без особливих переживань поміщають свою дитину в спеціалізовані дитячі садки із цілодобовим перебуванням, у відповідні школи-інтернати, навіть в установи соцзабезпечення. Звичайно таке сприйняття здоров'я дитини з ДЦП виникає в інтелектуально недостатньо розвинених або інфантильних батьків.

2. Тип демонстративного сприйняття.

Церебральний параліч дитини батьки сприймають як незаслужений удар долі, що випробовує їхню витримку та силу любові. Хворий у цих умовах виступає у свідомості батьків, з одного боку, наочним результатом несправедливості, яка існує навколо, з іншого боку – засобом самоствердження. Характерна позиція постійного обвинувачення навколишніх, медичних і соціальних працівників у черствості, недостатній компетентності, а іноді й у зловмисності. При цьому демонструється не завжди правдива безмежна любов до своєї хворої дитини. Це виражається в безустанному пошуку нових фахівців, більш ефективних методів і засобів лікування, вимогах направити їхню дитину в спеціалізовані клініки за кордон, надати різні соціальні пільги: поліпшити житло, забезпечити машиною і таке інше. Будь-які заперечення й незгода медичного персоналу з поглядами таких батьків викликають у них ворожість, конфліктну поведінку та скарги у вищі інстанції. Хвора дитина все більше у свідомості батьків відходить на задній план і виступає як засіб досягнення мети матеріального й морального самоствердження. Таке сприйняття хвороби своєї дитини характерно для стенічних батьків, особистісні установки яких формувалися в умовах декларованих державою зобов'язань з повного соціального захисту своїх громадян.

3. Тип катастрофічного сприйняття.

Батьки сприймають захворювання своєї дитини як непоправну катастрофу. Вони не вірять у

можливість її одужання, не представляють шляхів і методів відновлення порушених функцій організму, не докладають яких-небудь наполегливих і регулярних зусиль з лікування хворого. Вважають себе найбільш постраждалими у даній ситуації, причину всіх своїх неприємностей вбачають (усвідомлено або – найчастіше – неусвідомлено) у своїй хворій дитині. Батьки соромляться наявного в неї фізичного, мовного або психічного дефекту, намагаються менше бувати з нею в суспільстві, за нагоди віддають на виховання родичам або в спеціальні дитячі встанови. Такий тип сприйняття хворої дитини частіше відзначається в астеничних та істероїдних особистостях.

4. Тип самообвинувального сприйняття.

Надмірно хворобливе й загострене сприйняття наявного в дитини захворювання поєднується в батьків з тенденцією бачити причину його виникнення у власних помилках і промахах. Батьки (або один з них, частіше – мати) вважають себе винними у народженні такої дитини, переосмислюють своє минуле, вважають, що пізно звернули увагу на здоров'я дитини, неправильно та несвоєчасно почали її лікувати. Характерна наявність загостреного почуття жалості до дитини, їх постійно переслідують думки про важке захворювання, що розвилось в дитини, переживання за її подальшу долю та майбутнє. Увесь свій час вони присвячують догляду за хворим, підкоряючи цьому весь уклад свого життя. Такі батьки активно шукають всі нові методи лікування та реабілітації дітей із церебральними паралічами, звертаються за допомогою в різні інстанції. Непевність у собі змушує їх шукати «компетентних лікарів, на яких можна було б покластися». Найменше додаткове нездужання дитини (застида, синець та ін.) викликає в них паніку, посилення ідей самозвинувачення. Цей тип сприйняття частіше виникає в батьків з астеничними, тривожно-недовірливими рисами характеру, з високим почуттям відповідальності, що поєднується з непевністю в собі.

5. Тип адекватного сприйняття.

Батьки в цілому правильно розуміють характер захворювання дитини, відповідально ставляться до своїх обов'язків з її лікування й виховання. Вони достатньо інформовані про причини та умови розвитку церебральних паралічів у дітей, особливостей їхнього плину й результату. Чітко представляють значення своєчасної діагностики і раннього початку лікування ДЦП. Знаючи про важливість і необхідність безперервного та тривалого проведення хворому лікувально-реабілітаційних заходів, вони нерідко під керівництвом лікаря освоюють деякі прийоми масажу, лікувальної гімнастики, мануальної терапії тощо. Саме в таких батьків хворі на церебральний параліч діти краще пристосовуються до свого рухового або мовного дефекту, мають менше особистісних відхилень і

досягають більш високого рівня соціальної адаптації. Такий тип сприйняття частіше формується у батьків з гармонічними особистісними особливостями, що характеризуються досить високим інтелектом, соціальною активністю, упевненістю в собі, які володіють гарними адаптаційними здібностями.

Особливості сприйняття батьками важкості та перспектив захворювання своєї дитини впливають на стратегію сімейного виховання. Причому в більшості випадків (до 70%) виховання хворих дітей характеризувалося неправильністю методів і підходів, що використовувались батьками [2].

Вивчення розвитку поведінки батьків показало, що її можна описати за допомогою двох пар ознак: «прихильність – неприйняття» та «стримування – терпимість». Прихильність характеризується тим, що батьки бачать у своїх дітях безліч позитивних властивостей, приймають їх такими, які вони є. Ці почуття виявляються в теплому тактильному контакті, посмішці, підтримці поглядом. У випадку неприйняття батьки не прихильні до своїх дітей, не отримують задоволення від спілкування з ними, діти дратують них своєю неслухняністю. Відсутність прихильності до дитини перетворюється на ворожість. Стимування передбачає, що поведінка батьків описується як безліч заборон, що тримає дитину під постійним спостереженням і контролем, встановлює визначені норми поведінки, яких діти повинні дотримуватись. Застосовуючи подібну тактику виховання, батьки ростять дитину, яка звичайно підкоряється правилам і не дає приводу для частих покарань. У дошкільному віці батьки забороняють їй гучні ігри, вимагають охайності, слухняності, не дозволяють їти одній далеко від будинку. У таких батьків часто можуть виявлятися протиріччя в системі вимог, що пред'являються дитині. Терпимість характерна для поблажливих батьків. Вони звичайно роблять мало зауважень нестриманій дитині, надають їй необмежену волю в іграх, не забороняють гучні ігри, їх мало турбують охайність і слухняність. Такі батьки, скоріше, будуть розглядати прояв агресивності як нормальне явище в розвитку дитини.

На підставі виділених ознак Є. Шеффер запропонував класифікацію типів виховання дітей. У поле «прихильність – стримування» потрапляють такі типи: від надмірного потакання до поблажливого заступництва, від них – до надмірного оберігання. У полі «стримування – неприйняття» знаходяться такі типи: владний і суворий, потім вимогливий, нетерпимий. Поле «неприйняття – терпимість» приводить до недбалого та відстороненого типів, пара «терпимість – прихильність» створює демократичний і допоміжний типи.

Усі ці параметри в значній мірі враховані в тесті-опитувальнику дитячо-батьківських відносин (О. Варга і В. Столін). Опитувальник складається

з п'яти шкал: «прийняття – відчуження», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха» [5].

Також для дослідження уявлень про батьківство та ставлення батьків до сімейних ролей призначена методика PARI, розроблена Є. Шеффер,

Р. Белл. У ній виділені 23 ознаки, що стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини та життя в родині. Кожна ознака вимірюється за допомогою 5 суджень, урівноважених з погляду виміральної здатності та змістовності. Зміст методики полягає в розкритті наступних ознак: вербалізація, надмірна турбота, залежність дитини від родини, подавлення волі, відчуття самопожертви, побоювання скривдити, сімейні конфлікти, дратівливість, зайва строгість, виключення позасімейних впливів, надавторитет батьків, подавлення агресивності матері, незадоволеність роллю господарки, партнерські відносини, розвиток активності, ухилення від конфлікту, байдужість, подавлення сексуальності, домінування матері, надзвичайне втручання, урівнювання відносин, прагнення прискорити розвиток дитини, несамостійність [5].

Для виявлення психологічних проблем у сімейному вихованні дітей із ДЦП було протестовано 10 батьків (матерів) за тестом-опитувальником дитячо-батьківських відносин.

Результати дослідження показали, що 90% батьків дотримуються ставлення до дитини за типом «прийняття», тобто батькам подобається дитина такою, яка вона є, вони поважають індивідуальність дитини, схвалюють її інтереси та плани, проводять багато часу з нею. З них 80% – «кооперація», тобто батьки зацікавлені у справах і планах дитини, намагаються в усьому допомогти, співчувають їй. Вони високо оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчувають почуття гордості за неї. Також заохочують ініціативу та самостійність дитини, намагаються бути з нею на рівних. 20% батьків схилиються до авторитарної гіперсоціалізації, тобто вимагають від дитини беззастережної слухняності та дисципліни. Вони намагаються в усьому нав'язати дитині свою волю, не в змозі прийняти її точку зору. У 10% батьків спостерігається міжособистісна дистанція в спілкуванні з дитиною – «симбіоз», тобто батьки відчувають себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі її потреби, відгородити від труднощів і неприємностей життя. Батьки постійно відчувають тривогу за дитину, вона здається їм маленькою і беззахисною.

Вісім осіб з цих батьків були протестовані за методикою PARI. Дослідження показали, що з 23 ознак, що стосуються різних сторін ставлення батьків до дитини і життя в родині, 87,5% батьків відзначили вербалізацію, спонування словесних проявів. Максимальний прояв таких ознак, як байдужість чоловіка, його невключеність у справи ро-

дини, надавторитет батьків, домінування матері, відчуття самопожертви, надзвичайне втручання, подавлення сексуальності, виявився у 37,5% опитаних.

Аналіз батьківського ставлення до дітей і відношення батьків до різних сторін сімейного життя показав пріоритетну роль батьків в організації правильних сімейних взаємовідносин і створенні адекватного розуміння особистості дитини з ДЦП.

Проблема інвалідності дитини – найгостріша соціально-психологічна проблема родини і суспільства в цілому, яка потребує проведення глибокого наукового аналізу та розробки практичних методів надання психологічної допомоги родині.

Виходячи зі значимості родини та сімейного виховання, психолог розглядає родину як один з головних об'єктів своєї професійної діяльності, найважливішу складову соціального розвитку дитини. Він повинен бути компетентним у різних видах роботи з родиною, таких як сімейна діагностика, сімейне консультування, психолого-педагогічна освіта батьків, корекція ставлення батьків до дитини, сімейна психотерапія.

З позиції впливу родини на розвиток особистості дитини психологу необхідно з'ясувати, яку роль у цьому впливі відіграють особистість батьків, їх ставлення до дитини, сімейний емоційно-психологічний мікроклімат, а також яким чином та чи інша сімейна ситуація сприймається дитиною, які наслідки вона викликає в її особистісному розвитку, поведінці та як ці фактори відбиваються на її емоційному самопочутті.

Сімейне виховання дитини багато в чому детермінується тим, як люди уявляють собі батьківство. На даний момент немає чіткого визначення поняття «батьківство». Батьківство можна розглядати як соціально-психологічний феномен, що являє собою емоційно та оціночно забарвлену сукупність знань, уявлень, переконань щодо себе як батька. Формування і функціонування батьківства має потребу в особливому, специфічному психологічному супроводі.

У сучасній практичній психології ще не склався єдиний методологічний підхід до визначення сутності психологічного супроводу. Він трактується і як уся система професійної діяльності психолога, і як загальний метод роботи психолога, і як один із напрямів і технологій професійної діяльності психолога.

Як система професійної діяльності психолога психологічний супровід спрямований на створення соціально-психологічних умов для успішного розвитку, виховання, навчання й емоційного благополуччя дитини в ситуаціях соціально-педагогічних взаємодій, які організуються в рамках освітньої установи. У систему супроводу включаються всі учасники освітнього процесу, у тому числі й батьки. Метою супроводу є створення в рамках даного

дитині соціально-педагогічного середовища умов для її максимального особистісного розвитку та навчання в даній ситуації.

Психологічний супровід можна розглядати як метод створення умов для прийняття оптимальних рішень у різних ситуаціях життєвого вибору. Суб'єктом розвитку є людина. До ситуацій життєвого вибору відносяться численні проблемні ситуації, вирішуючи які людина визначає для себе шлях розвитку.

Також під психологічним супроводом розуміють систему організаційних, діагностичних, навчальних і розвиваючих заходів для педагогів, учнів, адміністрації та батьків, спрямованих на створення оптимальних умов функціонування освітньої установи, що дає можливість самореалізації особистості.

Як напрям (тобто можливе поле діяльності, її зміст) психологічний супровід включає:

- супровід природного розвитку батьківства;
- підтримку батьків у важких, кризових і екстремальних ситуаціях;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Як технологія (тобто реальний цілеспрямований процес у загальному просторі діяльності з конкретним змістом, формами і методами роботи, що відповідають задачам конкретного випадку) психологічний супровід – це комплекс взаємозалежних і взаємообумовлених заходів, представлених різними психологічними методами та прийомами, що здійснюються з метою забезпечення оптимальних соціально-психологічних умов для збереження психологічного здоров'я родини і повноцінного розвитку особистості дитини в родині та її формування як суб'єкта життєдіяльності [5].

Виникає необхідність створення технології психологічного супроводу дитячо-батьківських відносин, включаючи корекційну роботу, що передбачала б наступні цілі:

- гармонізація міжособистісних відносин у родині, підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків;
- орієнтація системи психологічних взаємодій на зміну міжособистісних відносин у родині;
- руйнування негативних внутрішньосімейних стереотипів, створення атмосфери благополуччя;
- закріплення нових внутрішньосімейних стереотипів, надання психологічної підтримки;
- створення адекватного уявлення про дитячі можливості та потреби, навчання батьків новим формам спілкування з дитиною.

Висновки. Аналіз наукової літератури та результати емпіричних досліджень дозволили зробити ряд наступних висновків.

Основними типами сприйняття батьками хвороби своєї дитини є такі: поверховий, демонстративний, катастрофічний, самообвинувальний, адек-

ватний. Особливості сприйняття батьками важкості захворювання та перспектив лікування своєї дитини впливають на стратегію сімейного виховання.

Аналіз батьківського ставлення до дітей і відношення батьків до різних сторін сімейного життя показав пріоритетну роль батьків в організації правильних сімейних взаємовідносин і створенні адекватного розуміння особистості дитини з ДЦП.

Сімейне виховання дитини багато в чому детермінується тим, як люди уявляють собі батьківство. Формування та функціонування батьківства мають потребу в особливому психологічному супроводі.

Як система професійної діяльності психолога психологічний супровід спрямований на створення соціально-психологічних умов для успішного розвитку, виховання, навчання та емоційного благополуччя дитини в ситуаціях соціально-педагогічних взаємодій, які організуються в рамках освітньої установи. Метою супроводу є створення в рамках даного дитині соціально-педагогічного середовища умов для її максимального особистісного розвитку і навчання в даній ситуації.

Як напрямок (тобто можливе поле діяльності, її зміст) психологічний супровід включає:

- супровід природного розвитку батьківства;
- підтримку батьків у важких, кризових і екстремальних ситуаціях;
- психологічне орієнтування процесу сімейного виховання.

Перспективи подальших розвідок полягають у створенні технології психологічного супроводу батьківства дітей із ДЦП.

Література:

1. Бочелюк В. Психологія людини з обмеженими можливостями : [навч. посібник] / В. Бочелюк, А. Турубарова. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 264 с.
2. Козьявкін В. Детские церебральные параличи. Основы клинической реабилитационной диагностики / В. Козьявкін, М. Бабадаглы, С. Ткаченко, О. Качмар. – Львов : Медицина світу, 1999. – 312 с.
3. Козьявкін В. Детские церебральные параличи. Медико-психологические проблемы / В. Козьявкін. – Львов : Українські технології, 2005. – 234 с.
4. Кон И. Психология старшеклассника : [пособие для учителей] / И. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
5. Овчарова Р. Психологическое сопровождение родительства / Р. Овчарова. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2003. – 319 с.
6. Цейтлин Г. Проблемы реабилитации в онкопедиатрии / Г. Цейтлин, Г. Кожарская, Ж. Смирнова, Н. Колмановская, М. Бялик, А. Греф // Современная онкология. – 2001. – № 1. – Т. 3. – С. 16–19.

Данильчук В. М. Особенности родительства детей с ДЦП и его психологическое сопровождение

Статья посвящена проблеме родительства детей с ДЦП, а именно особенностям отношения родителей к семейным ролям, специфике детско-родительских отношений, а также выделению целей коррекционной работы в рамках психологического сопровождения родительства.

Ключевые слова: родительство, ДЦП, психологическое сопровождение, семейное воспитание, дети с особыми потребностями, физические недостатки, отношение.

Danilchuk V. M. Features of parenthood of children with Cerebral Paralysis and its psychological support

This article is devoted to the problem of parenting children with cerebral palsy, namely the peculiarities of parents to family roles, specific child-parent relations and allocation purposes remedial work within psychological support parenthood. In the article the author draws attention to the fact that the parents in most cases form the child's personality, defining her moral norms, values and standards of behavior. The family, founded on family feelings and affection, family roles are formed and includes special emotional and psychological climate. Based on this, the author reveals the basic types of parents perception of their child: superficial, demonstrative, catastrophic, self-indictmental, adequate. The article presents the results of empirical research to identify the features ideas about parenting and parents to family roles, as well as the specific child-parent relationship. The leading role in the correct family relationships and creating an adequate understanding of the child with cerebral palsy play the parents. Parenthood is seen as a socio-psychological phenomenon that is emotionally colored and estimated body of knowledge, ideas, beliefs about yourself as a parent. The formation and operation of parenting needs psychological support, the content of which has its own specifics. As professional work of psychologist psychological support aimed at creating a socio-psychological conditions for the successful development, education, training and emotional well-being of the child in situations of social and educational interactions are organized within educational institutions.

As the direction of psychological support includes:

- support the natural development of parenting;*
- support for parents crisis and emergency situations;*
- psychological orientation process of family education.*

The author notes that creating an understanding of the child with cerebral palsy, the right of parents to family roles, harmonious child-parent relations should create technology psychological support child-parent relations, including corrective work, which sets out the following objectives:

- harmonization of interpersonal relations in the family, increasing psychological and educational literacy parents;*
- focus on system interactions psychological change interpersonal relationships in the family;*
- destruction of negative intrafamily stereotypes, creating an atmosphere of well-being;*
- consolidation of new intrafamily stereotypes, psychological support;*
- developing an adequate understanding of the opportunities and needs of children, parents learning new forms of communication with the child.*

Key words: parenting, cerebral palsy, psychological support, family education, children with special needs, disability, attitude.

Л. І. Дідковська

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІВ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У МІЖСОБИСТІСНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

У статті подано теоретичний огляд сучасних підходів до розуміння поняття міжособистісної взаємодії в психології, стилів міжособистісної взаємодії та її особливостей у підлітковому віці, а також результати емпіричного дослідження особливостей стилів міжособистісної взаємодії підлітків у зв'язку з рівнем їхньої довіри до себе. Так, виявлено, що підлітки з високим рівнем довіри до себе характеризуються більш вираженою схильністю до дружелюбного й альтруїстичного типів міжособистісної взаємодії, а рівень довіри до себе в підлітків, які більшою мірою схильні довіряти собі, пов'язаний зі схильністю до використання як стратегій поведінки в конфлікті співробітництва та компромісу, тоді як у підлітків, котрі менше схильні довіряти собі, – із їхньою невпевненістю в собі, схильністю до емоційної опори на оточуючих і з рівнем їхньої міжособистісної залежності.

Ключові слова: підлітковий вік, довіра до себе, стилі міжособистісної взаємодії, потреби в міжособистісних стосунках, стратегії поведінки в конфлікті, міжособистісна залежність.

Постановка проблеми. Взаємодія людини з навколишнім світом здійснюється в системі об'єктивних відносин, які складаються між людьми в процесі їхнього суспільного життя. Відображенням цих об'єктивних взаємин між членами групи є суб'єктивні міжособистісні відносини.

Одним із механізмів, що забезпечують цілісність і стійкість особистості, є довіра до себе й інших. Довіра виявляється як суб'єктивне ставлення до себе, до інших і до світу, має емоційно-чуттєву основу й відображає внутрішню позицію особистості.

Підлітковий вік є сенситивним періодом для формування довіри до себе як інтегративного внутрішнього психічного утворення, яке дає підлітку змогу перейти на якісно новий рівень саморегуляції.

Ступінь розробленості проблеми. Поняття довіри вивчали такі вчені, як М. Селігман, Т. Скрипкіна, Н. Астаніна, О. Голуб та інші, а проблема міжособистісної взаємодії досліджувалась такими вченими, як Е. Берн, О. Бодальов, Я. Коломинський та інші. Проте тема власне взаємозв'язків між рівнем довіри до себе й особливостями міжособистісної взаємодії в підлітковому віці на цьому етапі розвитку психології як науки залишається не розкритою належним чином, що й зумовило актуальність обраної нами теми.

Поняття міжособистісної взаємодії використовується для характеристики дійсних міжособистісних контактів людей у процесі спільної діяльності, являє собою особистий контакт двох або багатьох людей, наслідком якого є зміни в їхній діяльності, поведінці, поглядах і установках; система взаємо-

зумовлених дій, у якій поведінка кожного з учасників є і стимулом, і реакцією на поведінку інших [4, с. 220].

Ознаками міжособистісної взаємодії як форми спілкування є предметність (визначається наявністю зовнішньої щодо взаємодіючих індивідів мети, здійснення якої вимагає об'єднання їхніх зусиль); вираженість (доступність для стороннього спостереження й реєстрації); ситуативність (жорстка регламентація конкретними умовами тривалості, інтенсивності, норм і правил інтеракції, від чого така взаємодія стає дещо нестабільним і мінливим феноменом); рефлексивна багатозначність (можливість для міжособистісної взаємодії бути як виявом усвідомлених суб'єктивних намірів, так і неусвідомлюваним або частково усвідомленим наслідком спільного участі в складних видах колективної діяльності).

Виділяють три основні завдання міжособистісної взаємодії. По-перше, міжособистісне сприйняття й розуміння людини. Об'єктом пізнання є як фізичний, так і соціальний досвід людини. Серед механізмів міжособистісного пізнання виділяють такі: інтерпретація, ідентифікація, каузальна атрибуція, рефлексія.

По-друге, формування міжособистісних відносин. Міжособистісні відносини – це об'єктивно пережиті, різною мірою усвідомлювані взаємозв'язки між людьми.

І, нарешті, по-третє, надання психологічної дії, тобто міжособистісного впливу. Методами такого впливу є сукупність прийомів, які реалізують вплив на потреби, інтереси, схильності, тобто джерела мотивації активності, поведінки людини;

на установки, групові норми, тобто на ті чинники, які регулюють активність; на стан, у якому людина перебуває (тривога, збудженість) і який змінює її поведінку [5, с. 57].

Індивідуальність людини у взаємодії з іншими людьми визначає її стиль міжособистісної взаємодії. Стиль міжособистісної взаємодії – це система принципів, норм, методів, прийомів взаємодії та поведінки індивіда. Найбільш яскраво цей стиль виявляється в діловій і професійній сфері, у відносинах між діловими партнерами або між керівником і підлеглим. Саме тому проблема стилю краще досліджена у сфері лідерства-керівництва [7, с. 50].

У підлітковому віці складаються дві різні за своїм значенням для психічного розвитку системи взаємин: одна – з дорослими, інша – з однолітками. Обидві вони продовжують формуватися в середніх класах школи. Виконуючи одну й ту саму загальну соціалізуючу роль, ці дві системи взаємин нерідко входять у суперечність одно з одною за змістом і нормами, що регулюють їх [1, с. 120].

Стосунки з однолітками зазвичай будуються як партнерські й управляються нормами рівноправ'я, тоді як стосунки з батьками та вчителями залишаються нерівноправними. Оскільки спілкування з товаришами починає приносити підліткові більше користі в задоволенні його актуальних інтересів і потреб, він відходить від школи й сім'ї, починає більше часу проводити з однолітками.

Із переходом у другу половину підліткового віку спілкування підлітків перетворюється на самостійний вид діяльності, що займає багато часу та виконує важливу життєву роль, причому значення спілкування з однолітками для підлітка, як правило, не менше, ніж усі останні його справи. Багато дітьми цього віку розрив особистих стосунків із товаришами сприймається як персональна драма. Із віком міжособистісні стосунки диференціюються. З одного боку, швидко розширюється коло спілкування, збільшується кількість і питома вага позакласних і позашкільних друзів, з іншого – відбувається помітна диференціація міжособистісних стосунків у самому класному колективі.

Довіра – це механізм, спрямований на об'єднання людини, з одного боку, зі своїми внутрішніми цінностями, потребами, інтересами й бажаннями, а з іншого – з тією частиною світу, з якою вона збирається вступити у взаємодію. Довіра – це соціально-психологічне явище.

Психологічним механізмом цього явища є соціальна установка, що формується завдяки одночасній спрямованості психіки людини на світ і саму себе. З одного боку, можемо говорити про те, що довіра існує у внутрішньо особистісному просторі, але, з іншого боку, вона функціонує так би мовити в просторі навколо індивіда, тобто в міжособистісному просторі. Саме завдяки цьому

вона може здійснювати функцію зв'язку людини з оточуючими людьми, зі світом загалом [2, с. 150].

Довіра до себе – це своєрідний рефлексивний феномен особистості, який дає людині змогу зайняти певну ціннісну позицію щодо власної персони, світу тощо. Ця позиція є передумовою вибору, побудови тієї чи іншої стратегії поведінки, життєвої стратегії. Людина із високим рівнем довіри до себе характеризується вірою у власні можливості й сили змінити, контролювати події, які відбуваються в її житті, вірою в можливість досягнення поставлених і бажаних цілей. Своє життя така людина сприймає не як детерміноване випадковими обставинами чи впливом інших людей, а як контрольоване нею самою [3, с. 58].

Багато дослідників сходяться в тому, що довіра до себе передбачає певний рівень інтегрованості особистості людини. Підлітковий і юнацький вік – це період активного формування Я-концепції людини, інтеграції різних її компонентів у цілісну структуру. Відтак незавершеність цього процесу може стати однією з причин недовіри підлітків до себе [6, с. 55].

Особистісними особливостями підлітків, для яких притаманний високий рівень довіри до себе, є такі: здатність до позитивного самосприйняття, що характеризується високим рівнем самоповаги; незалежність, орієнтованість на досягнення в різних сферах життя; здатність урахувувати свій минулий досвід і співвідносити його з планами на майбутнє; упевненість у собі; уміння керувати собою; неохильність до наявності й переживання внутрішніх конфліктів; позбавленість схильності до рефлексивного «самокопання», самоаналізу тощо.

Водночас характерними особливостями підлітків, для яких притаманна недовіра до себе, будуть такі: нездатність нести відповідальність за себе й своє життя; постійне звернення за підтримкою до оточуючих і обставин; нездатність до самостійного прийняття рішень; людина стає зручним об'єктом для маніпуляції з боку інших, щодо яких вона відчуває залежність, так як її самооцінка залежить від оцінки оточуючих людей. Виходить, що часто притаманна недовіра до себе в підлітковому віці є однією з причин виникнення та розвитку схильності до девіантної поведінки.

Мета статті – на основі результатів емпіричного дослідження продемонструвати особливості стилів міжособистісної взаємодії підлітків із різним рівнем довіри до себе.

Для реалізації поставленої мети передбачалось виконання таких завдань, як теоретичний аналіз підходів до вивчення понять міжособистісної взаємодії та її стилів, довіри до себе й специфіки цих соціально-психологічних феноменів у підлітковому віці; емпіричне дослідження схильності підлітків із високим рівнем довіри до себе до дружнього й альтруїстичного типів міжособистіс-

ної взаємодії; дослідження наявності і специфіки взаємозв'язку рівня довіри до себе зі схильністю до використання як стратегій поведінки в конфлікті співробітництва та компромісу в підлітків із високим рівнем довіри до себе й із невпевненістю в собі, схильністю до емоційної опори на оточуючих і з рівнем міжособистісної залежності у підлітків із низьким рівнем довіри до себе.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 70 учнів 8–9 класів Львівської середньої загальноосвітньої школи № 10; вік досліджуваних – 13–15 років; серед досліджуваних 35 дівчат і 35 хлопців.

Для дослідження було використано такі методики: опитувальник «Методика вивчення довіри до себе» (Н. Астаніна); опитувальник міжособистісних відносин FIRO-B (за редакцією А. Рукавишникова); методика інтерперсональної діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі (адаптовано Л. Собчик); тест К. Томаса в адаптації Н. Грішиної; опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда.

Методика вивчення довіри до себе Н. Астаніної спрямована на визначення рівня довіри підлітків до себе (високого, середнього та низького).

Опитувальник міжособистісних відносин FIRO-B (за редакцією А. Рукавишникова) спрямований на діагностику таких потреб підлітків у міжособистісній взаємодії, як потреба у включенні, потреба контролю й потреба афекту.

Методика інтерперсональної діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі (адаптовано Л. Собчик) дає змогу визначити схильність підлітків до різних стилів міжособистісної взаємодії (авторитарного, егоїстичного, агресивного, підозріливого, покірного, залежного, дружлюбного та альтруїстичного).

За допомогою тесту К. Томаса в адаптації Н. Грішиної можна визначити схильність підлітків до таких стратегій поведінки в конфлікті, як компроміс, уникнення, пристосування, співробітництво й суперництво.

Зрештою, опитувальник міжособистісної залежності Р. Гіршфільда надає можливість визначити рівень емоційної опори підлітків на інших, рівень їхньої невпевненості в собі, рівень їхнього прагнення до автономії та загальний рівень їхньої міжособистісної залежності.

Статистичне опрацювання отриманих даних було здійснено за допомогою порівняльного (однофакторного дисперсійного порівняльного аналізу із використанням тесту Шеффе при $p < 0,05$), кореляційного (лінійна кореляція за критерієм Пірсона при $p < 0,05$) статистичних аналізів, виконаних у програмі STATISTICA.

Було виділено три групи підлітків: підлітки із низьким (15 досліджуваних підлітків), середнім (21 досліджуваний) і високим (34 досліджуваних) рівнем довіри до себе (рис. 1).

За результатами однофакторного дисперсійного порівняльного аналізу із використанням тесту Шеффе при $p < 0,05$ виявлено, що для підлітків із високим рівнем довіри до себе притаманною є найбільш виражена серед усіх досліджуваних підлітків схильність до дружлюбного ($M=7,91$ при $p=0,03$) та альтруїстичного ($M=6,88$ при $p=0,009$) типів міжособистісної взаємодії. Натомість для підлітків із низьким рівнем довіри до себе притаманний найвищий серед усіх досліджуваних рівень підозріливого типу міжособистісної взаємодії ($M=6,73$ при $p=0,02$).

Це означає, що підлітки із високим рівнем довіри до себе прагнуть до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливих взаємин із оточуючими. Вони характеризуються вираженою

готовністю допомагати навколишнім, розвиненим почуттям відповідальності щодо інших людей, делікатністю, добротою, емоційним ставленням до людей, виявами співпереживання, симпатії, піклування, умінням підбадьорити й заспокоїти оточуючих, безкорисливістю. Також для них притаманною є реалістичність бази суджень і вчинків, скептицизм і неконформність, критичність щодо оточуючих людей.

Підлітків із низьким рівнем довіри до себе характеризує образливий і недовірливий модус ставлення до оточуючих із вираженою схильністю до критичизму, невдоволення навко-

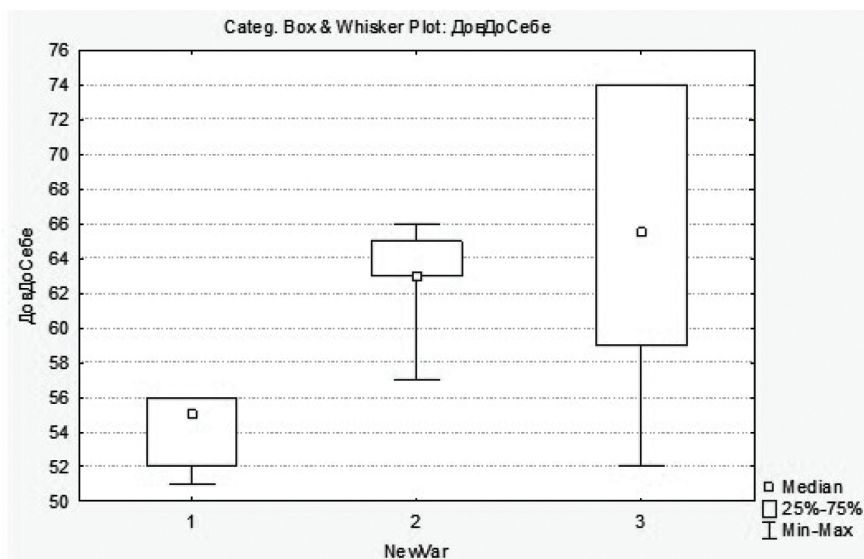

Рис. 1. Розподіл досліджуваних підлітків на групи за рівнем довіри до себе

лишніми і підозрілістю, схильністю до образ, злопам'ятства, схильності постійно на всіх жалітись, бути всім незадоволеним, сумніватись у всьому.

Вони схильні виявляти критичність, некомунікабельність, відчувають труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість у собі, страх перед поганим ставленням, замкнутість, скептичність, розчарованість у людях, схильність до вияву свого негативізму у вигляді вербальної агресії.

Виявлено, що для підлітків із високим рівнем довіри до себе притаманний найвищий серед усіх досліджуваних рівень вираженої поведінки у сфері включення ($M=6,7$ при $p=0,007$) та вираженої потреби у сфері афекту ($M=6,05$ при $p=0,02$).

Це означає, що підлітки із високим рівнем довіри до себе мають схильність встановлювати близькі чуттєві відносини, вони відчувають себе добре серед людей і схильні шукати контактів з ними. Також вони характеризуються прагненням створювати й підтримувати задовільні відносини з іншими людьми, на основі яких виникають взаємодія та співпраця, прагненням створювати й підтримувати задовільні взаємини з іншими людьми, спираючись на любов і емоційні стосунки.

Водночас для підлітків із високим рівнем довіри до себе притаманним є найвищий рівень схильності до використання в конфліктних ситуаціях стратегії компромісу ($M=7,97$ при $p=0,004$) та найнижчий – стратегії пристосування ($M=4,47$ при $p=0,0002$).

Використання стратегії компромісу, яким характеризуються підлітки із високим рівнем довіри до себе, полягає в бажанні опонентів завершити конфлікт частковими поступками. Він характеризується відмовою від частини вимог, які раніше висувалися, готовністю визнати претензії іншої сторони частково обґрунтованими, готовністю пробачити.

Компромід ефективний у випадках розуміння опонентом, що він і суперник мають рівні можливості; наявності взаємовиключних інтересів; задоволення тимчасовим рішенням; загрози втратити все.

Стратегія пристосування, якою більшою мірою характеризуються підлітки із низьким рівнем довіри до себе, розглядається як вимушена або добровільна відмова від боротьби і здача своїх позицій. Прийняти таку стратегію опонента змушують різні мотиви: усвідомлення своєї неправоти, необхідність збереження добрих взаємин із опонентом, сильна залежність від нього; несерйозність проблеми.

Крім того, до такого виходу з конфлікту призводить значний збиток, який завдано в процесі боротьби, загроза ще більш серйозних негативних наслідків, відсутність шансів на інший результат, тиск третьої сторони.

За результатами кореляційного аналізу (за критерієм Пірсона при $p<0,01$) виявлено, що в підлітків із високим рівнем довіри до себе показники за шкалою довіри до себе прямо корелюють із показниками за шкалами вираженої поведінки у сфері включення ($r=0,89$), сфері афекту ($r=0,84$), із показниками за шкалами дружжелюбного ($r=0,72$) й альтруїстичного ($r=0,68$) типів міжособистісної взаємодії, із показниками за шкалами таких стратегій поведінки в конфлікті, як співпраця ($r=0,51$) та компромід ($r=0,84$), із показниками за шкалою прагнення до автономності ($r=0,36$).

Також показники за шкалою довіри до себе в цих підлітків обернено корелюють із показниками за шкалою загального показника міжособистісної залежності ($r=-0,69$).

Це означає, що високий рівень довіри до себе в цих підлітків пов'язаний із такими їхніми особливостями, як схильність відчувати себе добре серед людей, шукати контактів із ними, схильність встановлювати близькі чуттєві взаємини.

Також він пов'язаний із їхнім прагненням до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливих взаємин із оточуючими, із їхньою вираженою готовністю допомагати навколишнім, розвиненим почуттям відповідальності щодо інших людей, делікатністю, добротою, емоційним ставленням до людей, виявами співпереживання, симпатії, піклування, умінням підбадьорити й заспокоїти оточуючих, безкорисливістю.

Разом із тим високий рівень довіри до себе в цих підлітків пов'язаний із їхньою схильністю до використання як стратегій поведінки в конфлікті компромісу, який полягає в бажанні опонентів завершити конфлікт частковими поступками, характеризується відмовою від частини вимог, які раніше висувалися, готовністю визнати претензії іншої сторони частково обґрунтованими, готовністю пробачити; зі схильністю до використання як стратегії поведінки в конфлікті співпраці, яка вважається найбільш ефективною стратегією поведінки в конфлікті й передбачає прагнення опонентів до конструктивного обговорення проблеми, розгляд іншої сторони не як супротивника, а як союзника в пошуку рішення.

У підлітків із середнім рівнем довіри до себе показники за шкалою довіри до себе прямо корелюють із показниками за шкалою вираженої поведінки у сфері афекту ($r=0,50$); обернено корелюють із показниками за шкалами поведінки, яку вимагає людина від оточуючих у сфері афекту ($r=-0,34$), за шкалою залежного типу міжособистісної взаємодії ($r=-0,80$) та за шкалами таких стратегій поведінки у конфлікті, як пристосування ($r=-0,89$) й уникнення ($r=-0,37$).

Відтак можемо говорити про те, що середній рівень довіри до себе в цих підлітків пов'язаний із такими їхніми особливостями, як потреба в до-

помозі та довірі з боку оточуючих, у їх визнанні, схильність до конформності, м'якість, довірливість, увічливість.

Також середній рівень довіри до себе в цих підлітків зумовлений їхньою схильністю до використання таких стратегій поведінки в конфлікті, як пристосування (яка розглядається як вимушена або добровільна відмова від боротьби і здача своїх позицій) та уникнення (спроба вийти з конфлікту за мінімальних утрат) лише в разі необхідності.

А в підлітків із низьким рівнем довіри до себе показники за шкалою довіри до себе обернено корелюють із показниками за шкалами агресивного ($r=-0,42$), підозріливого ($r=-0,96$) й егоїстичного ($r=-0,31$) типів міжособистісної взаємодії, із показниками за шкалою стратегії поведінки в конфлікті пристосування ($r=-0,62$), із показниками за шкалами невпевненості в собі ($r=-0,96$), емоційної опори на оточуючих ($r=-0,9$) та загального показника міжособистісної залежності ($r=-0,35$).

Це свідчить про те, що низький рівень довіри цих підлітків до себе пов'язаний із такими їхніми особливостями, як самовдоволеність, нарцисичність. Також низький рівень довіри до себе в цих підлітків спричинений їхньою надмірною впертістю, недружелюбністю, нестриманістю й запальністю, вимогливістю, суворістю й різкістю в оцінці інших людей, схильністю до звинувачення оточуючих, іронічністю та дратівливістю, різкістю, жорстокістю, агресивністю поведінки, яка інколи може доходити й до асоціальної.

Бачимо також, що низький рівень довіри до себе в цих підлітків пов'язаний із їхньою тенденцією до надання переваги позиції підпорядкування, нездатністю самостійного прийняття рішення, схильністю постійно йти на поступки, невпевненістю у своїй думці.

Для них є притаманними сумніви у своїй здатності мати справу з більшістю з тих особистісних проблем, із якими людина стикається в житті. Очікування негативних оцінок з боку незнайомих людей, невпевненість у своїх судженнях, схильність питати поради за необхідності прийняття самостійних рішень. Тенденція легко поступатися в суперечці, швидко погоджуватися з думкою інших. Невміння просити кого-небудь про допомогу.

Також низький рівень довіри до себе в цих підлітків зумовлений їхньою схильністю до образливого й недовірливого модусу до оточуючих із вираженою схильністю до критицизму, невдоволення навколишніми та підозрілістю, схильністю до образ, злопам'ятства, схильністю постійно на всіх жалітись, бути всім незадоволеним, сумніватись у всьому.

Водночас низький рівень довіри до себе в цих підлітків пов'язаний із притаманною їм вираженою потребою в емоційній близькості, любові і прийнятті з боку значущих інших, ригідним прагненням до

отримання допомоги й підтримки на фоні постійного відчуття себе безпомічним та слабким незалежно від конкретної ситуації. Для такої людини притаманною є невпевненість у собі, почуття безпорадності, тривога з приводу можливого відкидання й самотності, пасивне очікування подій із надією, що про неї подбають інші.

Висновки. Потреба у включенні в міжособистісні відносини, у налагодженні міжособистісної взаємодії по-різному виражена в різні вікові періоди. У підлітковому віці спостерігається висока потреба у включенні в міжособистісну взаємодію загалом і в процес спілкуванні з однолітками зокрема. Проте разом із тим характерною особливістю підліткового віку є відносно низький рівень розвитку комунікативних і організаторських навичок.

На основі отриманих результатів можемо сформулювати такі рекомендації.

Підвищення рівня довіри до себе в підлітковому віці сприятиме розвитку таких особливостей міжособистісних взаємин підлітків, як тісна співпраця з референтною групою, доброзичливі взаємини з оточуючими. Також розвиток довіри підлітків до себе сприятиме розвитку в них готовності допомагати навколишнім, почуття відповідальності щодо інших людей, делікатності, доброти, емоційного ставлення до людей, виявів співпереживання, симпатії, піклування, уміння підбадьорити й заспокоїти оточуючих, безкорисливості.

Високий рівень довіри підлітків до себе сприятиме розвитку в них самодостатності, вираженого прагнення покладатися на себе, досягати поставлених цілей без допомоги інших людей, прийняття відповідальності за свої дії, свободи вибору способу поведінки, доречного в цій ситуації, незважаючи на вплив оточуючих людей.

У свою чергу, розвитку довіри до себе в підлітковому віці сприятиме проведення просвітницьких бесід, індивідуального консультування підлітків і їхня участь у групових тематичних тренінгах. Для розвитку довіри до себе, впевненості в собі в підлітковому віці помічниками будуть методи ігрової терапії, когнітивно-поведінкової психотерапії, арт-терапії, музико-терапії тощо.

Підсумовуючи, можемо зазначити, що довіра до себе є важливою базою для формування та підтримування адекватних, емоційно насичених міжособистісних взаємин підлітків. Відтак розвиток довіри до себе є важливою передумовою для соціалізації й розвитку особистості підлітка загалом.

Література:

1. Абрамова Г.С. Практикум по возрастной психологии : [учебное пособие] / Г.С. Абрамова. – 2-е изд. – М., 1999. – 320 с.

2. Антоненко И.В. Доверие: социально-психологический феномен / И.В. Антоненко. – М. : Социум, ГУУ, 2004. – 320 с.
3. Астанина Н.Б. История развития представлений о доверии в отечественной психологии / Н.Б. Астанина // Молодые ученые – московскому образованию : материалы городской научно-практической конференции молодых ученых и студентов учреждений высшего и среднего образования городского подчинения. – М., 2009. – С. 50–59.
4. Каган М.С. Мир общения: проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М., 1988. – 320 с.
5. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений / Н.Н. Обозов. – К., 1990. – 414 с.
6. Ткачева М.Н. Возрастная психология / М.Н. Ткачева. – М. : Ветер, 2006. – 405с.
7. Шихарев П.Н. Современная социальная психология / П.Н. Шихарев. – М., 1999. – 208 с.

Дидковская Л. И. Психологические особенности стиля поведения подростков в межличностном взаимодействии

В статье представлены теоретический обзор современных подходов к понятию межличностного взаимодействия в психологии, стилей межличностного взаимодействия и его особенностей в подростковом возрасте, а также результаты эмпирического исследования особенностей стилей межличностного взаимодействия подростков в связи с уровнем их доверия к себе. Выявлено, что подростки с высоким уровнем доверия к себе характеризуются более выраженной склонностью к дружелюбному и альтруистическому типам межличностного взаимодействия, а уровень доверия к себе у подростков, которые в большей степени склонны доверять себе, связан с их склонностью к использованию в качестве стратегий поведения в конфликте сотрудничества и компромисса, тогда как у подростков, которые менее склонны доверять себе, – с их неуверенностью в себе и с уровнем их межличностной зависимости.

Ключевые слова: подростковый возраст, доверие к себе, стили межличностного взаимодействия, потребности в межличностных отношениях, стратегии поведения в конфликте, межличностная зависимость.

Didkovska L. I. Physiological peculiarities of teenager behavior in interpersonal interaction

This article presents an overview of modern theoretical approaches to understanding the concept of interpersonal interaction in psychology, interpersonal interaction style and its characteristics in adolescence. It also presents the results of empirical research of features of interpersonal interaction style of teenagers due to their level of confidence in themselves. Thus, the teens with high self-credibility have been found to be characterized by a pronounced tendency to friendly and altruistic types of interpersonal interaction and the level of credibility in adolescents who are more inclined to trust themselves is associated with predisposition to use cooperation and compromise as behavioral strategies in conflict, while teenagers who are less inclined to trust themselves – with their self-doubt, tendency to emotional reliance on others and their level of interpersonal dependence.

Key words: adolescence, credibility, style of interpersonal interaction, need for interpersonal relations, behavioral strategies in conflict, interpersonal relationship.

В. В. Зарицькадоктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри практичної психології
Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

РІВЕНЬ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИКОРИСТОВУВАТИ ЕМОЦІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ТА СПІЛКУВАННІ

У статті розкриваються погляди вчених на доцільність використання емоцій у спілкуванні та діяльності; виокремлено базові показники рівня розвитку здатності використання емоцій; показано процес вивчення рівня розвитку цієї здатності у студентів у системі професійної підготовки. Проведено експериментальне дослідження наявності у студентів здатності використовувати емоції в діяльності та спілкуванні й окреслено можливості її розвитку в системі вузівської освіти.

Ключові слова: емоції, використання емоцій в спілкуванні та діяльності, емоційний інтелект.

Постановка проблеми. Вмінню розпізнавати, розуміти, контролювати, управляти своїми емоціями та емоціями інших треба вчитися з єдиною метою – щоб бути здатним використовувати ці вміння в конкретних справах, у досягненні життєвого чи професійного успіху.

Емоції є тією базою, на основі якої можуть існувати стосунки між людьми, бо емоції або їхні сліди супроводжують завжди відповідну діяльність, в результаті чого виникає новоутворення, безпосередньо пов'язане, з одного боку, з реальністю емоційних переживань, а з іншого – із ставленням до об'єктів, явищ, ситуацій навколишнього світу, які спочатку сприймаються й оцінюються емоціями, напрацьованими в особистісному досвіді людини [5]. У зв'язку з цим В.А. Бодров наголошує, що одним із показників оцінки, наприклад, професійної діяльності є задоволення роботою, що є емоційним відображенням процесу та результату праці, матеріального забезпечення, соціального статусу суб'єкта праці [2]. Доведено, що в структурі емоційного інтелекту наявність емоцій у людини та здатність їх використовувати збуджують емоційно-когнітивну діяльність, розвивають здатність проявляти емоції в залежності від ситуації, чим забезпечують ефективне спілкування та діяльність (І.М. Андрєєва); такі параметри, як здатність розв'язувати проблеми в міру їх виникнення, адаптивність особи, розглядаються як показники, вміння використовувати емоції (Р. Бар-Он); використання емоцій дає можливість відсторонюватись від них у залежності від їх користі і таким чином управляти своїми та чужими емоціями (Дж. Майєр, П. Саловей); управління стосунками передбачає здатність особи використовувати емоції в будь-якій когнітивній діяльності (Д. Гоулман) [3]. У сфері управління стосунками Д. Гоулман особливого значення надає здатності використовувати емоції в процесі групової чи колективної діяльності, створюючи позитивну емо-

ційну та інтелектуальну атмосферу, спрямовану на якісне виконання запланованої роботи; бути прикладом уважного, співчутливого ставлення до людей, бо все це в сукупності укріплює моральний дух і почуття єдності, формує позитивні, довірливі стосунки, які не обмежуються тільки офіційним спілкуванням.

Аналіз наукових підходів вищеозначених вчених стосовно використання емоцій у спілкуванні та діяльності дозволив виокремити з них найбільш суттєві параметри, які засвідчують здатність особистості використовувати емоції в спілкуванні та діяльності. Серед них нами виділені такі, як емоційна стійкість, здатність до екстраверсії, гнучкість прояву емоцій у спілкуванні, домінування позитивних емоцій, здатність зближуватися з людьми на емоційній основі.

Мета статті: показати процес вивчення рівня розвитку в студентів здатності використовувати емоції в спілкуванні та діяльності як компоненту емоційного інтелекту, необхідної складової підготовки до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових джерел і діагностичних методик дозволив встановити, що чіткої спеціальної методики для визначення рівня розвитку здатності особистості до використання емоцій за виділеними нами показниками не існує. Тому для визначення цієї здатності нами використано кілька методик, які є в науковій літературі й частково стосуються виявлення рівня розвитку виділених нами параметрів.

Для визначення рівня емоційної стійкості використана методика «Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму)» Г. Айзенка [3]. Для визначення здатності до екстраверсії використана методика «Опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка [3]. Рівень розвитку гнучкості прояву емоцій у спілкуванні, рівень домінування позитивних емоцій і здатність зближуватись з людьми на емоційній основі визначалися за методикою «Що вам заважає

встановлювати контакти з партнерами за допомогою емоцій?» В.В. Бойко [3].

В опитуванні брали участь 1 757 студентів. За методикою «Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму)» одержані дані, які представлені в таблиці 1.

Дані таблиці 1 свідчать про те, що приблизно половині студентів (56%) необхідні друзі, їм важко кому-небудь відмовити. У 64,8% студентів часто змінюється настрій, хоча більшість з них (80,2%) не вважають себе нещасними. Деяко більше половини студентів (57,2%) відчують сором'язливість

Таблиця 1

Показники емоційної стабільності – нестабільності студентів

№ п/п	Зміст запитань	Показники (%)	
		Так	Ні
1	Чи часто вам необхідні друзі, які вас розуміють?	56	44
2	Чи дуже важко вам сказати кому-небудь «ні»?	44	56
3	Чи часто у вас змінюється настрій?	64,8	35,2
4	Чи часто ви відчуваєте себе нещасним без достатніх на те причин?	19,8	80,2
5	Чи з'являється у вас почуття сором'язливості, коли ви хочете познайомитись з незнайомою людиною протилежної статі?	57,2	42,8
6	Чи часто ви переживаєте через те, що сказали або зробили не те, що треба було?	72,6	27,4
7	Чи легко вас образити?	44	56
8	Чи буває так, що ви інколи зовсім пасивні?	88	12
9	Чи втрачаєте ви інколи самовладнання, сердячись на певні жарти?	39,6	60,4
10	Чи часто вас мучить почуття провини?	39,6	60,4
11	Чи вважаєте ви себе людиною збудливою, чуттєвою?	82,4	17,6
12	Чи часто ви, виконавши якусь роботу, відчуваєте, що могли б виконати її ще краще?	46,2	53,8
13	Чи не трапляється так, що ви не можете заснути, бо в голову лізуть різні думки?	70,4	29,6
14	Чи буває у вас сильне серцебиття?	82,4	17,6
15	Чи буває такий стан, що ви тремтите від хвилювання в екстремальній ситуації?	78	22
16	Вас легко роздратувати?	57,2	42,8
17	Чи хвилюєтесь ви з приводу неприємних подій?	82,4	17,7
18	Чи часто ви бачите уві сні кошмари?	34	66
19	Чи турбують вас якісь болі?	57,2	42,8
20	Чи можна вас назвати нервовою людиною?	39,6	60,4
21	Чи легко ви ображаєтесь, якщо хтось вказує вам на помилки в роботі чи особисті недоліки?	30,8	69,2
22	Чи хвилюють вас відчуття, що ви чимось гірші за інших?	34	66
23	Чи хвилюєтесь ви про своє здоров'я?	82,4	17,6
24	Чи турбує вас безсоння?	6,6	93,4

при знайомстві з новими людьми іншої статі, більшість студентів (72,6%) переживають через те, що зробили щось не так, як хотілося б. Легко образити 44% студентів, більшість студентів (88%) мають мінливий стан: то енергійні, то інертні. Біля 40% студентів здатні втрачати самовладнання, коли сердяться на певні жарти, таку ж кількість студентів часто мучить почуття провини. 82,4% студентів вважають себе чутливими, у них часто буває сильне серцебиття, вони хвилюються з приводу неприємних подій, про своє здоров'я, трапляється, що вони не можуть заснути від різних думок. Приблизно половина відповідей свідчить про те, що студенти, виконавши певну роботу, відчувають, що могли б її виконати ще краще (46,2%), легко роздратовуються (57,2%), їх турбують певні болі (57,2%). Третина або трохи більше відповідей свідчать про те, що студенти уві сні бачать кошмари, вважають себе нервовими людьми, легко ображаються, якщо їм вказують на помилки, мають відчуття, що вони чимось гірші від інших. Але в цьому віці їх, як

правило, не мучить безсоння, бо таких відповідей виявилось лише 6,6%. Підсумовуючи показники всіх відповідей, можна сказати, що близько 55,4% студентів погоджуються з твердженнями автора методики, а 44,6% не погоджуються. Підрахунки рівня емоційності кожного студента засвідчили, що висока емоційна стабільність у 16,6% студентів, достатня – у 20,2% студентів, середній рівень емоційної стабільності показали 31% студентів, емоційну нестабільність показали 32,2% студентів. Більш виразно це видно з таблиці 2.

Таблиця 2

Показники рівня емоційної стабільності студентів

Рівень	Показники	
	Кількість балів	%
Висока емоційна стабільність	9 і менше	16,6
Достатня емоційна стабільність	12–10	20,2
Середня емоційна стабільність	13–18	31
Низька емоційна стабільність	19–24	32,2

З таблиці 2 видно, що третина студентів (32,2%) потребують спеціальної роботи, спрямованої на розвиток емоційної стабільності, бо її відсутність негативно впливає у професійній діяльності перш за все на налагодження ділових стосунків з партнерами по роботі. Суттєве значення в професійній діяльності мають якості екстравертів та інтровертів, вони за певних умов здійснюють позитивний чи негативний вплив на оточуючих, і треба навчитися ці якості використовувати відповідно до обставин.

Здатність студентів до екстраверсії характеризується їх комунікабельністю, спрямованістю на широке коло знайомств, на необхідність в контактах. Екстраверт діє під впливом моменту, він імпульсивний, добродушний, веселий, може бути безтурботним. Він надає перевагу рухам, діям. Почуття та емоції у типового екстраверта не завжди мають чіткий контроль, він схильний до ризикованих вчинків, на нього не завжди можна покластися.

Інтроверти, навпаки, спокійні, сором'язливі, стримані, віддалені від усіх, крім близьких людей; планують і обдумують свої дії завчасно; не довіряють раптовим проявам емоцій; серйозно ставляться до прийняття рішень; люблять у всьому порядок, контролюють свої почуття; їх нелегко вивести з рівноваги; високо цінують моральні норми; часто песимістичні.

Наскільки студенти володіють цими якостями, тобто який спосіб поведінки є звичним для них, показало опитування за методикою Г. Айзенка [3] «Опитувальник ЕРІ» («Шкала екстраверсії – інтроверсії»), результати якої представлені в таблиці 3.

Одержані відповіді студентів (табл. 3) засвідчили, що абсолютна більшість студентів (90,4%) вдумливо підходять до розв'язання спірних питань, обдумують справи, не поспішаючи (71,2%), цінують при цьому позитивні стосунки з друзями (89,6%), люблять часто бувати серед друзів (84,8%), не вважаючи при цьому себе безтурботними людьми (85,6%), здатні інколи давати волю своїм почуттям (86,4%), їх не турбує при цьому, мала компанія чи велика (82,4%), їх вважають людьми жвавими та веселими (78,4%), їм подобається робота, яка вимагає швидких дій (82,4%), вони вважають себе впевненими у собі людьми (82,4%), схильні до нових вражень (70,4%), не схильні обмежувати коло знайомих (64,8%), коли слід про щось дізнатися, надають перевагу звертанню до досвіду людей, ніж до книг (63,6%), надають перевагу таким зустрічам (76%). 64,8% студентів люблять роботу, яка вимагає зосередження; коли на них підвищують голос або кепкують з них, в середньому 60% студентів відповідають тим же. Щодо швидкості обдумування, прийняття рішень

Таблиця 3
Показники екстраверсії – інтроверсії студентів

№ п/п	Зміст запитань	Показники (%)	
		Так	Ні
1	Чи часто вам хочеться нових вражень, щоб відволіктися, отримати сильні відчуття?	70,4	29,6
2	Чи вважаєте ви себе безтурботною людиною?	14,4	85,6
3	Чи обдумуєте ви свої справи, не поспішаючи?	71,2	28,8
4	Чи швидко ви, як правило, дієте та говорите, не витрачаючи багато часу на обдумування?	50	50
5	Чи правда, що за виграш у спірних питаннях ви готові на все?	9,6	90,4
6	Чи часто ви дієте під впливом моменту, не обмислюючи?	56	44
7	Чи надаєте ви перевагу читанню книг, аніж зустрічам з людьми?	24	76
8	Чи любите ви часто бувати в компанії?	84,8	15,2
9	Чи намагаєтесь ви обмежити коло своїх знайомих?	35,2	64,8
10	Коли на вас кричать, чи відповідаєте ви тим же?	60,8	39,2
11	Чи здатні ви інколи дати волю своїм почуттям?	86,4	13,6
12	Чи вважають вас людиною жвавою та веселою?	78,4	21,6
13	Чи відчуваєте ви себе неспокійно, знаходячись у великій компанії?	17,6	82,4
14	Якщо вам про щось треба дізнатися, ви надаєте перевагу книгам, а не запитуєте в людей?	36,4	63,6
15	Чи подобається вам робота, яка вимагає зосередження уваги?	64,8	35,2
16	Чи приємно вам бути в компанії, де всі один з одного жартують?	48	52
17	Чи подобається вам робота, яка вимагає швидких дій?	82,4	17,6
18	Чи правда, що ви повільні в рухах і діях?	21,6	78,4
19	Чи правда, що ви настільки любите поговорити, що можете почати розмову з незнайомою людиною?	48,8	51,2
20	Чи непокоїть вас ситуація, коли ви довго не бачитесь з друзями?	89,6	10,4
21	Чи можете ви сказати, що ви впевнена у собі людина?	82,4	17,6
22	Чи важко вам одержати справжнє задоволення від заходів, де багато людей?	38,4	61,6
23	Чи могли б розвеселити нудну компанію?	60	40
24	Чи любите ви покепкувати (пожартувати) над іншими?	60	40

і впливу моменту в цих ситуаціях, то думки розділилися приблизно порівну: половина студентів швидко діє, а інша половина не поспішає діяти, не обдумавши свої дії. Така ж позиція студентів в плані знайомства та ведення ділових розмов з незнайомими людьми. Отже, за результатами відповідей можна зробити висновок про те, що у студентів в цілому більше якостей, характерних для екстравертів, хоча в ділових питаннях є багато схильностей до тих якостей, які характерні для інтровертів. Показники кожного студента окремо подані в таблиці 4.

Таблиця 4
Показники рівня екстраверсії студентів

Рівень	Показники	
	Кількість балів	%
Високий	9 і менше	17,5
Достатній	12–10	19,3
Середній	13–18	33
Низький	19–24	30,2

Одержані дані щодо набраних балів кожним студентом показали, що 17,5% студентів мають високий рівень екстраверсії, 19,3% – достатній, 33% – середній, 30,2% – низький. Зважаючи на те, що дві третини студентів мають підвищену збудливість, емоційну чутливість і деяку поспішність під впливом емоцій у прийнятті рішень не зовсім виважених, то, звичайно, є необхідність цілеспрямованої роботи зі студентами з оволодіння такими якостями, як позитивна налаштованість на ділові стосунки, здатність використовувати емоції адекватно ситуації в тій мірі, у якій вони сприяють прийняттю конструктивних рішень і ефективного їх виконання.

Для визначення рівня здатності гнучко проявляти емоції, проявляти позитивні емоції, зближуватися з людьми на емоційній основі використана методика «Що вам заважає встановлювати контакти з партнерами за допомогою емоцій» В.В. Бойко [3]. Опитуваним пропонувалось 25 тверджень, на які слід відповісти «так» або «ні». Якщо відповідь збігається з «ключем», то зараховується один бал. Чим більше студент набирає балів, тим очевидніша його проблема з емоційним повсякденним спілкуванням. В.В. Бойко бу-

дував методику таким чином, що, якщо людина набрала не більше 5 балів, то її емоції не заважають спілкуванню, 6–8 балів – є деякі проблеми в спілкуванні, 9–12 балів – емоції ускладнюють процес повсякденного спілкування, 13 балів і більше – емоції заважають встановлювати позитивні контакти з людьми.

Усі 25 тверджень об'єднані за 5 показниками: вміння керувати емоціями, дозувати їх; адекватний прояв емоцій; розвиненість, гнучкість, виразність емоцій; домінування позитивних емоцій; бажання зближуватися з людьми на емоційній основі. Тобто виділені п'ять основних показників, які дозволяють людині встановлювати позитивне спілкування та налагоджувати позитивні стосунки, використовуючи певним чином емоції.

В опитуванні взяли участь 1 757 студентів вищеозначених навчальних закладів, які були вибрані для констатувальної частини дослідження. Одержані дані засвідчили, що 35,5% студентів мають високий рівень здатності керувати емоціями та дозувати їх прояв; 25% студентів здатні це робити з деякими ускладненнями, 22,3% студентів мають середній рівень, 17,2% – низький. Адекватні прояви емоцій зафіксовано у 11,7% студентів, 25% студентів мають достатній рівень, 60,7% студентів мають середній рівень, 2,6% – низький. Гнучкість, виразність використання емоцій на високому рівні зафіксовано у 24,1% студентів, 30,3% студентів мають достатній рівень, 37,2% – середній, 9,2% – низький. Домінування позитивних емоцій на високому рівні у 31,5% студентів, достатній рівень – у 14,4% студентів, 36,9% студентів мають середній рівень, 17,2% – низький. Високий рівень бажання зближуватися з людьми на емоційній основі зафіксували 39,3% студентів, 30,2% мають достатній рівень, 30,5% студентів мають середній рівень, студентів з низьким рівнем цієї якості не виявлено. Більш конкретно одержані дані представлені в таблиці 5.

Підрахунки щодо загальної особистісної здатності студентів використовувати емоції для встановлення партнерських стосунків показали наступне: високий рівень здатності у 9,2% студентів, достатній – у 30,2% студентів, середній – у 46,2% студентів, низький – у 14,4% студентів. Більш чітко ці результати представлені в таблиці 6.

Таблиця 5
Показники здатності студентів використовувати емоції для встановлення позитивних контактів з людьми на емоційній основі

№ п/п	Шкала показників	Вис.	Дост.	Серед.	Низьк.
1	Невміння керувати емоціями, дозувати їх	35,5	25	22,3	17,2
2	Неадекватний прояв емоцій	11,7	25	60,7	2,6
3	Негнучкість, невиразність емоцій	24,1	30,3	37,2	9,2
4	Домінування негативних емоцій	31,5	14,4	36,9	17,2
5	Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі	39,3	30,2	30,5	–

Таблиця 6

**Показники рівня здатності студентів
використовувати емоції
для встановлення контактів з партнерами**

Рівень	Кількість балів	Показники (%)
Високий (емоції не перешкоджають)	Не більше 5	9,2
Достатній (є окремі ускладнення)	6–8	30,2
Середній (є певні ускладнення)	9–12	46,2
Низький (емоції перешкоджають встановленню партнерських стосунків)	13 і більше	14,4

Підрахунки за окремими показниками відповідно до використаної методики та за кількістю балів, набраних кожним студентом, свідчать, що 39,4% (високий і достатній рівень) студентів здатні використовувати емоції для встановлення партнерських стосунків, які, звичайно, сприятимуть успішній професійній діяльності. Інші студенти, як свідчать дані таблиці 6, потребують спеціальної роботи для напрацювання досвіду використання емоцій у налагодженні бажаних стосунків з партнерами в майбутній професійній діяльності, що доводить доцільність розробки відповідних практико-орієнтованих завдань для студентів, спрямованих на інтенсифікацію набуття даного досвіду в процесі підготовки до професійної діяльності в студентський період.

Висновки. На основі дослідження рівня здатності студентів використовувати емоції в спілкуванні та діяльності (здатність до емоційної стабільності, екстраверсії, гнучкості в прояві емоцій, домінування позитивних емоцій, здатність зближуватися з людьми на емоційній основі) за методиками «Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму)» (Г. Айзенк), «Опитувальник ЕРІ» (Г. Айзенк), «Що вам заважає встановлювати контакти з партнерами за допомогою емоцій» (В.В. Бойко) встановлено, що високий рівень емоційної стабільності мають 16,6% студентів, достатній рівень – 20,2%, середню емоційну стабільність мають 31% студентів і низький рівень емоційної стабільності – 32,2% студентів, тобто мінімум третина студентської молоді по-

требує спеціальної роботи з розвитку цієї здатності.

Високий рівень здатності до екстраверсії, тобто спрямованість на широке коло знайомств, необхідність у контактах як дуже важливі здатності для успішної професійної діяльності засвідчили 17,5% студентів, достатній рівень – 19,3% студентів, середній рівень – 33% студентів, низький – 30,2%.

Зважаючи на те, що екстраверти хоч і комунікабельні, контактні, рухливі, збудливі, але мають схильність у стані підвищеної збудливості приймати інколи не досить виважені рішення, то, звичайно, є необхідність посилення уваги до розвитку в них здатності розумно користуватися емоціями в конкретних ситуаціях у тій мірі, у якій вони сприяють прийняттю конструктивних рішень та ефективному їх виконанню.

Дослідження здатності використовувати емоції для встановлення позитивних стосунків з партнерами дало можливість встановити, що на високому рівні досліджувана здатність розвинена у 9,2% студентів, на достатньому рівні – у 30,2% студентів, на середньому рівні – у 46,2% і на низькому – у 14,4% студентів, тобто більш як у половини студентів цю здатність треба розвивати більш інтенсивно шляхом включення в навчальний процес таких вправ і завдань, які сприяють формуванню досвіду використання емоцій з метою налагодження конструктивного спілкування з діловими партнерами.

Література:

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 78–86.
2. Бодров В.А. Современные исследования фундаментальных и прикладных проблем психологи профессиональной деятельности / В.А. Бодров // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 5. – С. 83–90.
3. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 783 с.
4. Римская Р.А. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других / Р.А. Римская, С.В. Римский. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 394 с.
5. Прохоров А.О. Смысловая регуляция психических состояний / А.О. Прохоров // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 2. – С. 5–17.

Зарицкая В. В. Изучение уровня развития способности студентов использовать эмоции в деятельности и общении

В статье раскрыты взгляды ученых на целесообразность использования эмоций в общении и деятельности; выделены базовые показатели уровня развития способности использовать эмоции; показан процесс изучения уровня развития этой способности у студентов в системе профессиональной подготовки. Проведено экспериментальное исследование наличия у студентов способности использовать эмоции в деятельности и общении и выделены возможности ее развития в системе вузовской подготовки.

Ключевые слова: эмоции, использование эмоций в общении и деятельности, эмоциональный интеллект.

Zaritskaya V. V. The research of the development of the students' powers to use emotions in the activity and communication

The article describes the scientists' views on the purposiveness of emotions in the activity and communication usage, the development of the ability to use emotions core indicators are emphasize, the research process of the development of the students' powers in the professional training system is shown. Based on the research of the students' ability level to use emotions in communication and activity (the ability to the emotional stability, extraversion, flexibility in the emotions demonstration, the dominance of the positive emotions, the ability to chum up with people on the emotional basis) according to the techniques: "The scale of the emotional stability-instability (neuroticism)" (H. Eysenck), "Questionnaire EPI" (H. Eysenck), "What prevents you to establish contacts with partners through the emotions"(V.V. Boyko) it is established that 16,6% of the students have the high level of the emotional stability, the sufficient level – 20,2%, 31% of students have the average emotional stability and the low level of the emotional stability – 32,2% of the students, that is, at least a third of students require the special work with them to develop this ability. The high level of the ability to extraversion, i.e. the orientation on a wide circle of acquaintances, the necessity in contacts as very important abilities for a successful professional career was shown by 17.5% of students, a sufficient level – 19,3% of the students, the average – 33% of students, the low one – 30,2%. Despite the fact that extraverts, although being communicative, sociable, mobile, capable to the excitation, they show a tendency to make the insufficiently balanced decision, when they are in the hyperthymia, then usually there is a need for the enrichment of the attention to the development of their ability for the rational emotions usage in the specific situations as far as they contribute to the adoption of the constructive solutions and their effective implementation. Investigation of the ability to use emotions for the positive relationships establishing with partners made possible to fix that the researched at a high-level ability is developed in 9,2% of students, at a sufficient level – in 30,2% of students, at an average level – in 46,2% and at a low one – 14,4% of the students, that is more than a half of the students this ability has to be developed more intensively by including in the educational process such exercises and targets, that contribute to form the experience of the emotion usage in order to establish a constructive dialogue with business partners.

Key words: emotions, emotions usage in communication and activity, emotional intelligence.

О. М. Образцовакандидат педагогічних наук,
викладач трудового навчання вищої категорії
Херсонський обласний центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів

ІННОВАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОГО НАВЧАННЯ ОСОБЛИВОЇ ДИТИНИ ЯК ЗАСІБ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У статті пропонується методологічне обґрунтування напрямів впливу на дитину-інваліда, застосування інноваційної педагогічної технології навчання – модульної системи допрофесійної та професійної освіти; підготовки дітей-інвалідів за профілем на основі навчання за індивідуальними програмами. Дозаторами навчального матеріалу є конкретні трудові навички, якими повинен оволодіти учень для здобуття майбутньої професії (спеціальності).

Ключові слова: дитина-інвалід, інноваційна педагогічна технологія, модуль трудових навичок, професійна орієнтація, креативне рукоділля, індивідуальна програма.

Постановка проблеми. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» визначає основні засади створення правових, соціальних, економічних, організаційних умов для усунення або компенсації обмежень життєдіяльності, викликаних порушеннями здоров'я зі стійкими розладами функцій організму. Проблема функціонування системи підтримання інвалідами фізичного, психічного, соціального добробуту спричиняє пошук нових тенденцій у розвитку національної освіти, технологій навчання та виховання особливих дітей. Це сприятиме досягненню соціальної, матеріальної незалежності й інтеграції їх у суспільство [4].

Тому концепція спеціальної освіти осіб із психічними та фізичними вадами в Україні передбачає створення таких умов, за яких діти з обмеженими можливостями могли б успішно реалізувати свої загальнолюдські права, стати корисними громадянами своєї держави, освіченість і соціальний статус яких задовольнятиме потреби суспільства.

Питання потенційних можливостей особливих дітей, пристосування їх до життя, засвоєння ними елементарних соціально-побутових, трудових навичок, орієнтування на професію мають велике практичне значення.

Ступінь розробленості проблеми. Особистісні особливості, що впливають на розвиток потенційних можливостей дітей, вивчали Г. Айзенк, О. Белошицький, Д. Векслер, Л. Виготський, Н. Коган, Ю. Кулюткін, О. Моляко, Р. Стенберг, Г. Сухобська, В. Сухомлинський, Л. Термен та ін. Підготовка майбутніх поколінь до участі у виробничій, творчій праці здійснювалася в кожному суспільстві, а її розв'язанням опікувалися такі вчені, як Й. Гушулей, М. Корф, Т. Лубенець, С. Русова, В. Сидоренко, Н. Слюсаренко, Г. Терещук, В. Фармаковський, Я. Чепіга й ін. Ті питання, знання, які раніше визначалися недосяжними для «тих, кого

тренують», «здатних до пасування», «напівзалежних» дітей, можуть бути донесені до дітей з особливими потребами за правильних підходів до корекційно-розвивальної педагогіки [2].

На основі викладеного можна сформулювати **мету статті**, яка полягає у висвітленні методологічних напрямів впливу на дитину-інваліда, застосуванні інноваційної педагогічної технології навчання – модульної системи допрофесійної та професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Проблема підготовки дітей-інвалідів до виробничої діяльності, творчої праці, вибору професії має велике практичне значення. Робота в центрі реабілітації в напрямі трудотерапії й професійної орієнтації проводиться з дітьми-інвалідами із хворобою Дауна, аутизмом, ДЦП, ЗПР. Для роботи з такою категорією дітей застосовується методика А.Р. Маллера «Соціально-трудова адаптація глибоко розумово відсталих дітей». Методика спрямована на формування в дітей побутових умінь і навичок [7].

I етап. Формування побутових умінь і навичок. Діти вчаться в групах. У перші роки навчання дітей особлива увага приділяється формуванню самообслуговування та культурно-гігієнічних навичок.

II етап. Розвиток дитячої трудової діяльності. Для продуктивності трудотерапії застосовується методика О.П. Хохліної «Корекційна спрямованість трудового навчання». Діти працюють за авторською програмою «Лялькотерапія», виконують казкових персонажів за інструкцією; знайомляться з геометричними фігурами й засобами їх з'єднання; виготовляють ляльки на паличках, ляльки з поролону, ляльки-маски. Робота спирається на методику О.Л. Венгера, І.М. Азарського «Особливості застосування креслярсько-графічних вимірювальних і обчислювальних навичок у трудовій діяльності учнів корекційної школи». Під час виконання цих

завдань діти здійснюють трудові операції, які вимагають від них зорового сприймання, роботу руками [5, с. 74]. Виходячи з цього, застосовуються такі педагогічні прийоми, які допомагають дітям орієнтуватися в предметно-практичному завданні:

- відтворення знань, необхідних для свідомої участі в процесі роботи;
- інструктаж учнів щодо засобів виконання завдання;
- попереднє планування майбутньої діяльності.

Під час планування й проведення уроків із лялькотерапії враховуються психофізіологічні особливості розвитку дітей за методикою Н.П. Вайзман «Психомоторика дітей-олігофренів».

III етап. Професійна орієнтація особливих дітей шкільного віку. Методичне забезпечення та організація професійної орієнтації здійснюється з елементами методики В.І. Ляшенко «Методичні розробки з досвіду роботи» [3, с. 11]. Застосована авторська програма зі «Швейної справи», модульна програма з «Креативного рукоділля». Діти з обмеженими можливостями шкільного віку виконують перелік робіт, пов'язаних із професіями швачки, кравця-закрійника, дизайнера, флориста. У цій модульній системі своєрідними дозаторами навчального матеріалу є конкретні трудові навички, якими повинен оволодіти учень для здобуття майбутньої професії (спеціальності). Саме робота в межах виробничого завдання може стати першою сходинкою у виборі майбутньої професії.

Разом узяті методичні напрями впливу на дітей із проблемами розвитку, навчання та працекорекція розширюють діапазон знань, умінь і навичок дітей про професії «кралець-закрійник», «швачка», «модельєр-конструктор», «дизайнер», «флорист»; забезпечують професійне прогнозування й професійну орієнтацію дітей з інвалідністю.

Головною метою корекційної направленості трудотерапії є максимальне подолання недоліків пізнавальної діяльності й емоційно-вольової сфери в дітей з обмеженими можливостями, підготовка до участі у виробничій праці, соціальна адаптація в умовах сучасного суспільства [2, с. 32].

Під час постановки завдань на уроках праці та лялькотерапії необхідно виходити з головних завдань предметно-практичної діяльності на заняттях праці: домогтися оволодінням системою доступних знань, умінь і навичок у дітей з особливими потребами, необхідних у повсякденному житті й майбутній професії так тривало, щоб вони стали досягненням дітей з обмеженими можливостями на все життя.

Педагогічні та психологічні досягнення засвідчують, що діти з особливими потребами, навіть маючи знання, не можуть їх використовувати під час вирішення трудових завдань, у них не виникає асоціацій між визначальними трудовими знан-

нями, закономірностями й життєвими явищами, з якими вони стикаються в процесі виконання трудових операцій на заняттях із лялькотерапії.

Аналіз методичних основ викладання праці й практика роботи в центрі дає змогу зробити висновки, що на сьогодні синтез методики О.Л. Венгера, Т.В. Вареного «Особливості застосування креслярсько-графічних вимірювальних і обчислювальних навичок у трудовій діяльності учнів корекційної школи», операційної, операційно-комплексної методики під час виконання предметних виробів, а надалі у виробничій праці дає змогу ознайомлювати, закріплювати уявлення, формувати знання, уміння, навички роботи за інструкцією, елементарними схемами, кресленнями в дітей з обмеженими можливостями [6, с. 28].

Послідовність і система вивчення геометричного матеріалу, методи та засоби навчання й контролю, організація навчання з елементами геометрії, конструктивних особливостей робіт, які виконуються з предметно-практичної діяльності на заняттях із лялькотерапії, виявляють цілеспрямовану реалізацію головних завдань працекорекції, а саме: максимальне подолання недоліків пізнавальної діяльності й емоційно-вольової сфери у дітей з обмеженими можливостями, підготовка до участі у виробничій праці, соціальна адаптація в умовах сучасного суспільства. А також лялькотерапія має позитивний вплив на розвиток пізнавальних можливостей дітей з особливими потребами.

Щоб трудове навчання відповідало принципам корегуального навчання та виконувало своє соціальне призначення, під час планування й проведення уроків із лялькотерапії враховуються психофізіологічні особливості розвитку особливих дітей і підлітків. Це забезпечується великою кількістю творчих завдань, які використовуються на заняттях із лялькотерапії.

Так, наприклад, під час виготовлення казкового персонажа «Зайчик-Пострибайчик» пропонуються дітям зображення «Графічного зайчика». На графічному малюнку зображений зайчик із нанесеними крапками по контуру малюнка. Завдання складається з того, що дитина повинна з'єднати між собою крапки в певній послідовності, а після проколоти крапки шилом. Завдання такого рівня складності навчають дітей з обмеженими можливостями такого:

- проводити різноманітні лінії в заданому напрямку;
- з'єднувати крапки послідовно;
- рахувати в межах 1–20;
- створювати нові образи.

Варто відмітити, що під час засвоєння дій щодо виконання казкових персонажів, таких, наприклад, як конструювання гнома до казки «Білосніжка та сім гномів», у дітей з особливими потреба-

ми виникають певні труднощі. Це один із вагомих наслідків порушення в особливих дітей інтелекту, зниження в них орієнтації в попередніх діях. Трудові операції, які вимагають від особливих дітей різних дій зорового сприйняття, роботи руками, важкі для них, так як вони нові, на початковому етапі формування трудових навичок [9, с. 1].

Виходячи з цього, застосовуються такі педагогічні прийоми, які допомагають дітям з обмеженими потребами орієнтуватися в предметно-практичному завданні:

- відтворення знань, необхідних для свідомої участі в процесі роботи;
 - інструктаж учнів щодо засобів виконання завдання;
 - попереднє планування майбутньої діяльності.
- Так, наприклад, під час виконання персонажа «Ведмедик-Розумник» пропонуються такі етапи:
- робота з лекалами персонажа «Ведмедик» (голова, тулуб, лапки, вушка, хвостик);
 - обведення за контуром;
 - вирізання деталей конструкції;
 - проколювання шилом по контрольних знаках;
 - прошивання великих деталей;
 - з'єднання степлером великих і дрібних деталей;
 - оздоблення виробу.

Ці види робіт розбиваються на 4 рівні складності: 1 рівень – початковий; 2 рівень – середній; 3 рівень – достатній; 4 рівень – високий, які відображені в авторській програмі з лялькотерапії. Робота з лекалами казкових персонажів, з метою корекційно-розвивального впливу на дітей з особливими можливостями, проводиться за такою послідовністю:

1. Засвоєння учнями еталонного способу роботи з допомогою вчителя.
2. Набуття учнями досвіду самостійно визначати спосіб роботи.
3. Самостійне визначення способу роботи, максимально наближеного до еталонного.

Виконання та засвоєння еталонних способів роботи в процесі трудового навчання, за даними досліджень Г.М. Дульнєва, Г.М. Мерсіянової, сприяють загалом розвитку діяльності, інтелекту, особистісних рис дитини з недоліками розумового розвитку. Найефективнішим є таке використання завдань, коли учень спочатку засвоює еталонний спосіб, а лише потім може самостійно обирати послідовність дій тощо [8].

Формування індивідуального стилю діяльності є важливим завданням на заняттях праці направленої лялькотерапії. Від його розв'язання значною мірою залежить повнота розвитку загальних здібностей дітей з особливими потребами до навчання й праці, формування їх як суб'єкта діяльності.

У процесі формування індивідуального стилю діяльності велике значення має контроль за вико-

нанням завдань різними способами, якому відводиться особлива роль у відсіюванні нераціональних варіантів відповідно до об'єктивних вимог діяльності. У зв'язку з цим перевірку знань, умінь і навичок під час роботи з лекалами казкових персонажів відображено в контрольних картах.

Контрольні карти відбивають ступінь знань, умінь і навичок дітей з обмеженими можливостями в процесі розв'язання ними предметно-практичних завдань, які спрямовуються не лише на оволодіння певними знаннями, уміннями та навичками, а й на одержання виробу праці. І яким би не був предметний зміст завдання, його розв'язання передбачає аналіз, планування, організацію діяльності, практичне виконання й самоконтроль. Засвоєння визначених етапів є необхідною умовою становлення діяльності. Під час виконання певних вправ, творчих завдань діти опановують геометричний матеріал, корекційно-розвивальні напрями набувають професійних навичок. Діти з обмеженими можливостями виконують перелік завдань, пов'язаних із професією швачки, кравця-закрійника, дизайнера, флориста. Саме робота щодо виготовлення різноманітних ляльок, участь у лялькових виставах можуть стати першою сходинкою у виборі майбутньої професії.

Отже, вирішується одне із головних завдань корекційної направленості трудотерапії – підготовка дітей-інвалідів до виробничої праці, соціальна адаптація дітей з особливими потребами в умовах сучасного суспільства.

Разом узяті навчання, практична діяльність на заняттях праці та корекція забезпечують компенсаторний шлях розвитку, у дітей розширюється діапазон знань, умінь і навичок про певні професії, діти інтегруються в суспільство [1].

Програми й карти первинного обстеження трудових навичок складені та адаптовані до психофізичних можливостей дітей центру відповідно до авторських програм центру «Лялькотерапії», «Швейної справи», «Креативного рукоділля» (розроблено автором).

Висновки. У сучасних умовах система освіти корекційної педагогіки й технології викладання трудового навчання поєднані з модульним навчанням, забезпечують ефективність творчого розвитку учнів у навчальному процесі залежно від мети, змісту і методів навчання. Застосування комплексу вправ, навчально-творчих завдань сприяє оволодінню вихованцями знань, умінь, навичок за професіями «крavecь», «крavecь-закрійник», «дизайнер». Одержані висновки й розроблені науково-методичні рекомендації можуть успішно використовуватися вчителями інтернатів і загальноосвітніх шкіл на уроках трудового навчання, викладачами, студентами вищих педагогічних навчальних закладів та в системі підвищення кваліфікації вчителів трудового навчання.

Література:

1. Бойчук Н.І. Професійна компетентність вчителя як запорука успішності суспільства / Н.І. Бойчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/boychuk-ni-profesiyna-kompetentnist-vchitelya-yak-zaporuka-uspishnosti-suspilstva/>.
2. Выготский Л.С. Развитие высших психических функций / Л.С. Выготский. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 500 с.
3. Дубровина И.В. Психическое развитие детей, воспитывающихся вне семьи / И.В. Дубровина // Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. – М. : Педагогика, 1990. – С. 8–22.
4. Про освіту : Закон України. – К. : Концепції педагогічної освіти, 1996. – С. 20–78.
5. Ілляшенко Т.Д. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання / Т.Д. Ілляшенко, Н.А. Бастун, Т.В. Сак. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 128 с.
6. Кузьменко В.В. Управління процесом формування культури праці особистості у процесі професійної підготовки / В.В. Кузьменко // Таврійський вісник освіти / Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. – 2010. – № 3. – С. 28–32.
7. Малер А.Р. Социальное воспитание и обучение детей с отклонениями в развитии : [практическое пособие] / А.Р. Маллер. – М. : Аркти, 2005. – 176 с.
8. Мерсиянова Г.Н. Выполнение практических заданий учащимися вспомогательной школы / Г.Н. Мерсиянова. – К. : Рад. шк., 1985. – 81 с.
9. Междисциплинарный научно-практический журнал С. Дауна XXI век // Москва. – 2010. – № 4. – С. 1–2.

Образцова О. М. Инновационная технология модульно-развивающего обучения особого ребенка как средство его социализации

В статье предлагается методологическое обоснование направлений влияния на ребенка-инвалида, применения инновационной педагогической технологии обучения – модульной системы допрофессионального и профессионального образования; подготовки детей-инвалидов по профилю на основе обучения по индивидуальным программам. Дозаторами учебного материала выступают конкретные трудовые навыки, которыми должен овладеть ученик для получения будущей профессии (специальности).

Ключевые слова: *ребенок-инвалид, инновационная педагогическая технология, модуль трудовых навыков, профессиональная ориентация, креативное рукоделие, индивидуальная программа.*

Obraztsova O. M. Innovative technology module and developing training particular child as a means of its socialization

In the article the methodological sending of influence is offered to the child-invalid, application of innovative pedagogical technology of studies – module system of pre-vocational and professional education. Preparation of children-invalids on a type on the basis of studies on the individual programs. Concrete labour skills which a student must seize for the receipt of future profession come forward the metering devices of educational material (specialities).

Key words: *child-invalid, innovative pedagogical technology, module of labour skills, professional orientation, creative needlework, individual program.*

ЖИТТЄВІ КОНТЕКСТИ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглядаються психологічні особливості самовизначення в юнацькому віці. Емпірично виявлені та проаналізовані суб'єктивно значущі сфери життєдіяльності осіб юнацького віку, відносно яких вони самовизначаються.

Ключові слова: юнацький вік, особистісне самовизначення, життєва подія, сфера життєдіяльності.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток суспільно-економічних відносин, глобалізаційні процеси, гіперінформатизація та інші ознаки сучасних цивілізаційних зрушень вимагають від кожної молодої людини вироблення продуктивної життєвої позиції, якомога повнішого розкриття здатності «вибудувати» власне буття, збереження цілісності внутрішнього світу та його вдосконалення у гармонії із собою, іншими людьми, життям у цілому. Особливої гостроти вказана проблематика набуває в юнацькому віці – віці активного пошуку молодою людиною мети та сенсу власного існування, визначення свого місця у світі, позиціювання себе в системі трудових та соціальних відносин, вирішення проблем власного майбутнього та вибір на цій основі подальшого життєвого шляху [10; 14; 20; 22]. Тому в сучасних наукових дослідженнях на перший план виходить проблема вибору особистістю цілей та засобів самоздійснення у конкретних життєвих обставинах, її самовизначення відносно життєвих подій та сфер життєдіяльності [1; 2; 6].

Ступінь розробленості проблеми. Звертаючись до аналізу основних психологічних характеристик особистісного самовизначення в юнацькому віці, не можна не визнати обґрунтованим положення про те, що самовизначення вважається одним із основних особистісних новоутворень юнацького віку [16], [18], котре зумовлює розвиток усіх інших видів самовизначення, насамперед, професійного [5; 9]. При цьому сенс самовизначення вбачається в активному формуванні юнаком власної позиції відносно системи культурних цінностей «з метою визначення та обґрунтування для себе ціннісно-сміслових засад власної життєвої концепції, а також вибору способів і форм її реалізації» [21, с. 93]. Джерелом самовизначення виступає потреба людини у формуванні смислової системи, в якій злиті уявлення про світ та саму

себе, а також іманентне їй свідоме прагнення до пошуку та реалізації смислу власного існування у конкретних культурно-історичних умовах [16].

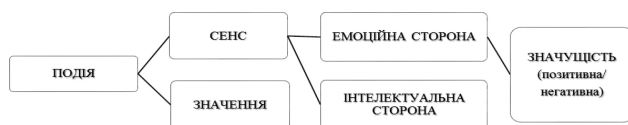
Ґрунтуючись на процесах ідентифікації [22] та здійснюваних суб'єктом вільних виборах [13], особистісне самовизначення розгортається у двох площинах – ціннісно-смісловій та часовій. Перша площина репрезентована системами індивідуальних цінностей та смислів; друга – взаємопов'язаними «просторами» психологічного минулого, теперішнього та майбутнього, в межах яких актуально або потенційно реалізуються вказані аксіологічні ситсеми [4]. У зв'язку з цим, очевидно, слід говорити про «прив'язаність» процесу самовизначення особистості до конкретних сфер її життєдіяльності, які мають певну часову віднесеність, локалізацію та ціннісно-сміслову навантаженість. Свідомо переживаючи та виробляючи своє ставлення до широкого діапазону таких життєдіяльнісних контекстів, людина вибудовує саму себе, свою індивідуальну історію, переосмислює власну сутність, визначає себе.

Мета. З огляду на це постає необхідність у розкритті психологічного змісту самовизначення особистості стосовно різних за масштабами життєвих контекстів, що визначило мету даної статті.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення вказаної мети має сенс опертися на точку зору [6; 8], згідно з якою за параметром «тотальності–ситуативності» життєвий світ особистості може бути сегментований на різні за масштабами життєдіяльнісні контури, серед яких слід, насамперед, вказати на життєві події та сфери життєдіяльності.

Під подією будемо розуміти проблемно-насичені ситуації, рефлексивно виокремлені суб'єктом із загального континууму власного буття та наділені онтологічним статусом джерела значущих актуальних чи потенційних особистісних змін на своєму життєвому шляху.

Уявлення про подію пов'язане з феноменами емоційної індикації елементів досвіду, як особливо значущих для людини. Тут поняття «значущість» виводиться з усталених у теорії діяльності понять «значення» і «сенса», виходячи з наступної ієрархічної схеми:

Значення певної події, за О.М. Леонтьєвим, формується в даному соціальному середовищі та відображає його найсуттєвіші зв'язки та відношення. Сенс є відображенням даного значення у свідомості окремої людини особистісним. Л.С. Виготський вказував на те, що сенс не лише усвідомлюється суб'єктом, але й переживається ним, тому він (сенс) «являє собою єдність афективних та інтелектуальних процесів» [3, с. 54]. Емоційну (афективну) сторону сенсу можна визначити терміном «значущість» та у найзагальнішому вигляді говорити про її позитивну та негативну валентність [11]. У зв'язку з цим О.Є. Сапогова зазначає, що подія набуває статусу значущої, своєї події (для-себе-події) лише за рахунок пристрасного наділення її надлишковим змістом. Цю надлишковість створюють власні смисли людини, які відображають її глибоко особисте, ціннісне ставлення до того, що відбувається [15].

Сукупність відносно однорідних за змістом життєвих подій може бути співвіднесена з відповідними сферами життєдіяльності – структурними інваріантами життєвого світу, репрезентованими типовими для конкретного історичного простору–часу, але якісно специфічними патернами діяльнісних відносин та інших соціальних форм активності, до яких безпосередньо або опосередковано залучена особистість та, додам, відносно яких вона переважно самовизначається. Таким чином, через аналіз специфіки виокремлених юнаком життєвих подій можуть бути індуктивно визначені суб'єктивно значущі для нього сфери життєдіяльності.

Для реалізації вказаного замислу було здійснене експериментальне дослідження, основні завдання якого полягали в: 1) реконструкції суб'єктивно значущих для осіб юнацького віку подій їхнього особистого минулого, теперішнього та майбутнього; 2) виявленні тих сфер життєдіяльності, котрі виступають своєрідним простором особистісного самовизначення юнака. Дослідження, в якому загалом взяли участь 255 осіб, віком від 16 до 25 років (59 школярів, 136 студентів та 60 працівників) чоловічої та жіночої статі, проводилося протягом 2011–2013 р.р. у два етапи.

1 етап експерименту. Процедура дослідження, дещо модифікована нами, була запозичена у [6] та полягала у наступному. Після обговорення з досліджуваними (255 осіб) змісту поняття «подія» їм пропонувалося уявити власне життя у цілому – від народження до смерті – та в спеціальних бланках письмово зазначити 5 найважливіших подій у минулому, 5 подій, які відбуваються зараз, та 5 найбільш очікуваних подій у майбутньому. Час виконання жорстко не обмежувався. Обробка результатів полягала в аналізі якісної специфіки зазначених досліджуваними життєвих подій та з'ясуванні частоти їхньої зустрічі в бланках для відповідей.

Внаслідок відкидання повторюваних та об'єднання однотипних, близьких за змістом подій із загальної кількості (3 513) згенерованих відповідей, було виокремлено 41 суб'єктивно значущу для досліджуваних подію.

Так, у 677 випадках з-поміж проаналізованих відповідей фігурували події, пов'язані з фактами переоцінки респондентами власних якостей; самовдосконалення (самостійного викорінення, зміни певних рис характеру, позбавлення шкідливих звичок, розвитку певних умінь тощо); успішної реалізації власних здібностей і талантів у творчій діяльності (написання творів, віршів, малювання тощо); усвідомлення себе унікальною та неповторною особистістю. У 499 випадках значущими подіями виступили професійний вибір; вступ до навчального закладу; здобуття освіти (середньої, вищої, другої вищої і т. ін.), складання важливих екзаменів (ЗНО, вступних випробувань у виш, сесія тощо); досягнення у науковій діяльності (написання наукової роботи, статті, курсової, дипломної, магістерської роботи тощо). 465 відповідей респондентів стосувались знайомства з цікавою особистістю; появою нових друзів та спілкування з ними. У 339 випадках як значущі зазначалися події, пов'язані із першим коханням, зустріччю коханої людини; укладанням шлюбу, створенням сім'ї та початком самостійного, незалежного від батьків сімейного життя; вихованням своїх дітей, онуків. 328 подій стосувались різних видів відпочинку (на морі, за кордоном, у клубі, на дискотеці тощо) та найрізноманітніших святкувань (Нового року, випускного вечора, дня народження, повноліття). 258 від загальної кількості проаналізованих подій склали події, пов'язані зі знаходженням цікавої роботи, що подобається; професійною самореалізацією та кар'єрним зростанням. У 218 випадках значущими виявилися факти власного народження або народження близьких людей, знайомих та смерті (своїх, близьких, знайомих). 199 подій стосувались першого заробітку та покупки коштовної речі: будівлі, квартири, машини, прикраси тощо. З-поміж проаналізованих подій 93 вказували на значущість для респондентів екологічних катаклізмів (глобальне потепління, аварії на Чорнобиль-

ській та ін. атомних електростанціях); яскравих природних явищах та кліматичних змін (стихийне лихо, спекотне літо, зима без снігу, прихід улюбленої пори року); туристичних походів та пікніків на природі; догляду, лікування, захисту домашніх та інших тварин. 87 відповідей респондентів засвідчили значущість приходу старості та виникнення різних хвороб. 56 від загальної кількості проаналізованих подій склали події, пов'язані зі прочитанням цікавої книги; переглядом художнього, документального фільму, спектаклю тощо; публічним виступом на сцені (концертом, КВК, театральною постановкою). У 41 випадку з-поміж проаналізованих відповідей фігурували події, що стосувалися Помаранчевої революції; парламентських та президентських виборів. Насамкінець, 37 відповідей респондентів засвідчили значущість для них таких подій: душевне потрясіння, що призвело до зміни світобачення, ставлення до інших людей; знаходження віри у Бога; вінчання, хрещення; прочитання релігійної книги; допомога іншим людям, дітям-інвалідам, хворим, участь у волонтерському русі.

2 етап експерименту. Досліджуваним (60 особам, відібраним із загальної вибірки шляхом рандомізації) пропонувалося оцінити за 10-бальною шкалою (від 1 до 10) ступінь того, наскільки кожна із запропонованих подій є джерелом актуальних чи потенційних змін у внутрішньому світі (думках, почуттях, цінностях, переконаннях тощо), діях та вчинках, у житті загалом. Матеріалом для оцінювання слугувала 41 подія, виокремлена на попередньому етапі експерименту: 1) кліматичні зміни; 2) народження; 3) покупка коштовної речі; 4) свято; 5) заробіток; 6) відпочинок; 7) виступ на сцені; 8) екологічна катастрофа; 9) вступ до навчального закладу; 10) знаходження віри у Бога; 11) вінчання, хрещення; 12) екзамен; 13) хвороба; 14) прочитання релігійної книги; 15) революція; 16) парламентські вибори; 17) президентські вибори; 18) наукова діяльність; 19) смерть; 20) здобуття освіти; 21) прочитання книги; 22) самовдосконалення; 23) кохання; 24) шлюб; 25) цікаве знайомство; 26) знаходження роботи; 27) поява нових друзів; 28) кар'єрне зростання; 29) похід на природу; 30) професійний вибір; 31) перегляд фільму; 32) старість; 33) догляд за тваринами; 34) переоцінка власних якостей; 35) виховання дітей, онуків; 36) допомога іншим; 37) спілкування; 38) усвідомлення себе унікальною особистістю; 39) душевне потрясіння; 40) творчість; 41) професійна самореалізація.

Обробка даних передбачала переведення індивідуальних протоколів у загальногрупову матрицю даних із наступним застосуванням ієрархічного кластерного аналізу методом кореляції векторів значень (кореляція Пірсона). Побудова дендрограми дозволила виокремити смислові

кластер-структури подій, релевантні значущим для осіб юнацького віку сферам життєдіяльності. Комп'ютерна статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS 20.0 for Windows.

Внаслідок проведеного кластерного аналізу на середніх рівнях подібності було виокремлено 11 кластерів (рис. 1).

Перший кластер містить такі події: 6) відпочинок»; 26) знаходження роботи; 4) свято; 28) кар'єрне зростання; 3) покупка коштовної речі; 5) заробіток. Загальним змістом, що об'єднує ці події, є, вочевидь, суб'єктивні погляди юнака на ті феномени економічної сфери життєдіяльності, котрі пов'язані з його трудовою діяльністю, зароблянням грошей та цільовими аспектами споживацької поведінки. Можна припустити, що сенс, притаманний цьому класу подій, конкретизується у даному кластері як ставлення юнака до власних поточних матеріальних активів та майбутніх трудових доходів, як оцінка ним своїх можливостей у накопиченні й споживанні матеріальних благ.

Другий кластер представлений подіями: 23) кохання; 24) шлюб; 35) виховання дітей, онуків. Ми інтерпретуємо зміст цього кластера як значущість внутрішньосімейних стосунків та пов'язуємо події, що увійшли до нього, із сімейно-побутовою сферою життєдіяльності юнака.

У ній реалізується прагнення молодшої людини до інтимно-емоційного контакту, душевної близькості, розуміння; забезпечується асиміляція нею соціокультурних цінностей та акомодация її внутрішнього світу до культурних схем суспільства; уможливорюється її захист від маніпулятивних впливів соціальних груп; відновлюються й поповнюються її фізіологічні, психоемоційні, культурно-історичні, соціально-економічні та ін. ресурси.

Третій кластер містить такі події: 25) цікаве знайомство; 27) поява нових друзів; 37) спілкування. Відмітимо, що всі події цього кластера передбачають поряд із суб'єктом діяльності деякого іншого суб'єкта (або суб'єктів), відносно якого розгортаються суб'єкт-суб'єктні відносини. Можна навіть припустити діалогічний характер цих міжособистісних відносин, у межах яких юнак виробляє власну внутрішню позицію стосовно обговорюваних у колах дорослих та однолітків проблемних тем (насамперед, тих, що стосуються пошуку сенсу життя, самопізнання, життєвих планів та шляхів їхньої реалізації тощо), змістовно визначаючи форми і способи презентації свого Я у спілкуванні з ними, апробуючи різні соціальні ролі та розширюючи власну особисту автономію.

Події під номером 10) знаходження віри у Бога; 14) прочитання релігійної книги; 11) вінчання, хрещення утворили **четвертий кластер**. Очевидно, що репрезентовані у цьому кластері події об'єднані вказуванням на ті відно-

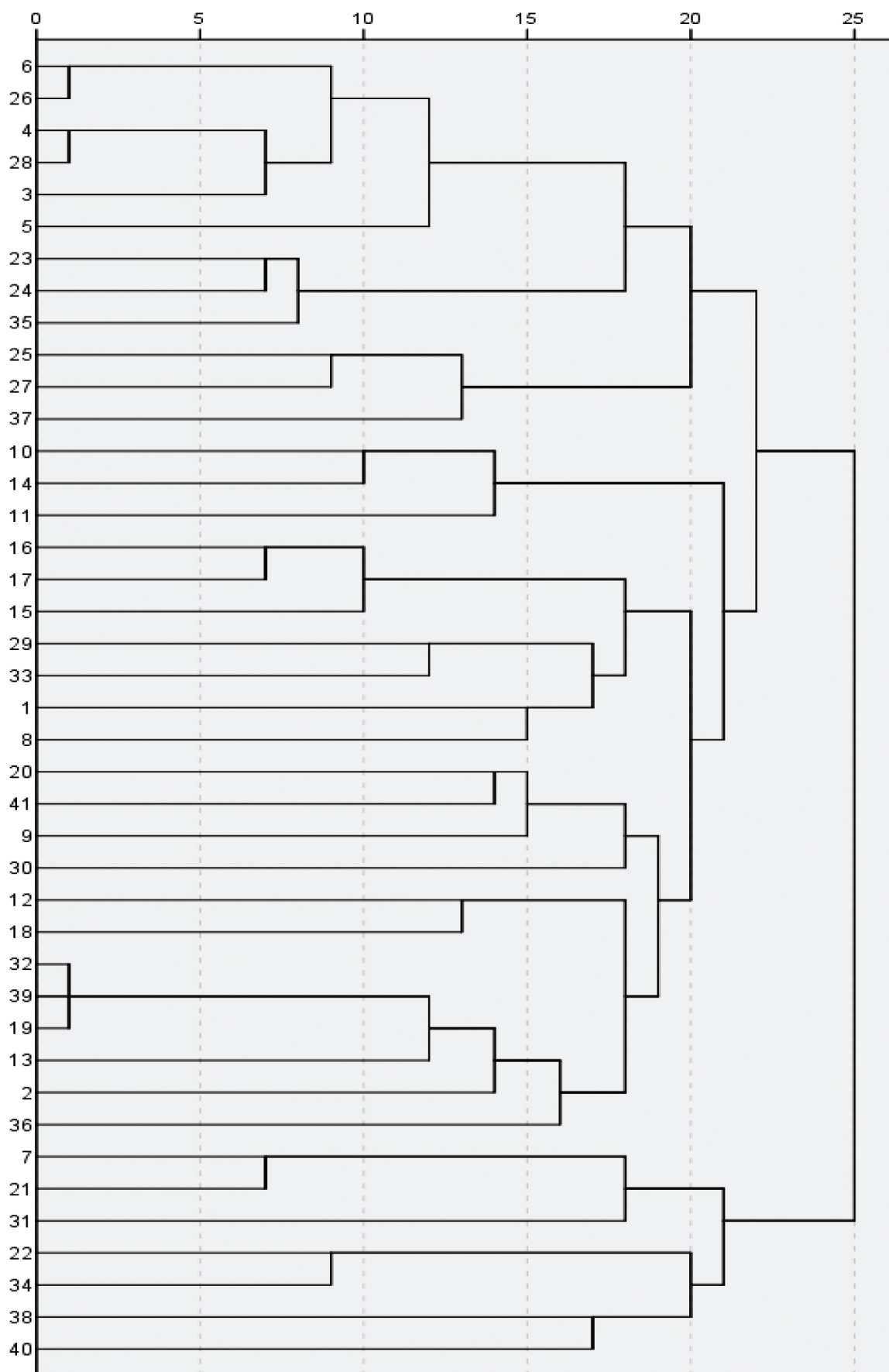

Рис. 1. Дендрограма, побудована за результатами 2-го етапу експерименту

сини, котрі пов'язують людину з Богом та забезпечують її духовне самоздійснення у ньому. Тому ми співвіднесли ці події з духовно-релігійною сферою життєдіяльності як багатовимірним динамічним контуром буттєвих відносин особистості з Надсобою (Абсолютним, Божественним, Трансцендентним), її рефлексивним рухом у духовних цінностях та пошуком відповідей на «останні» (за Ф.М. Достоєвським) питання [7].

П'ятий кластер репрезентований подіями 16) парламентські вибори; 17) президентські вибори; 15) революція. Інтерпретація цього кластера не викликає труднощів. Ми пов'язали події, що увійшли до п'ятого кластера, із суспільно-політичною сферою життєдіяльності юнака, де відбувається сходження до громадянського Я, усвідомлення себе як носія громадянських прав та обов'язків, утвердження у своїй належності до країни, народу.

До **шостого кластера** увійшли події під номерами 29) похід на природу; 33) догляд за тваринами; 1) кліматичні зміни; 8) екологічна катастрофа. Смысловим інваріантом перелічених подій, які визначають інтерпретацію даного кластера, виступає певне ставлення до окремих природних об'єктів у єдності емоційно-пізнавального (перцептивно-афективного), практичного (практична діяльність непрагматичного типу, натуралістичні захоплення, реальна взаємодія з природою, яскраво виражений інтерес до неї) та поведінкового (готовності до екологічної активності, вчинковості, природоохоронної діяльності) компонентів. Констатація стурбованості проблемами оточуючого середовища надає підстав для виокремлення як суб'єктивно значущої – екологічної сфери, відносно якої юнак може демонструвати або екологічно релевантні форми поведінки, пов'язані з біоцентричною орієнтацією, романтичним сприйняттям природи та домінуванням проекологічних цінностей, або антиекологічні поведінкові патерни, що ґрунтуються на раціонально-прагматичному ставленні до природних ресурсів, орієнтації на їхнє споживання, технологічних цінностях та антропоцентристських настановах [12].

Сьомий кластер містить такі події: 20) здобуття освіти; 41) професійна самореалізація; 9) вступ до навчального закладу; 30) професійний вибір. Події, що увійшли до цього кластера, очевидно, пов'язані зі сферою професійної діяльності та відображають основні етапи професійного становлення молодого людини. У зв'язку з цим можна висунути гіпотезу, що самовизначення юнака відносно цієї сфери пов'язане з індивідуалізацією ним «суспільного інвентарю цінностей» [17, с. 44] та формуванням на цій основі тих ціннісно-мотиваційних домінант, котрі виступають основою побудови більш-менш реалістичного образу бажаного професійного майбутнього, рефлексивного оцінювання себе та своїх можливостей в об-

раній професії, включення до структури власних життєвих планів усього з нею пов'язаного [9].

Восьмий кластер представлений такими подіями: 12) екзамен; 18) наукова діяльність. Вказані події, на наш погляд, відображають ті аспекти соціально організованого та заданого нормативу навчально-пізнавальної діяльності, котрі співвідносяться з процесом учіння як побудовою самим суб'єктом особистісно значущих індивідуальних моделей наукового пізнання та відстеженням (зокрема, під час здачі екзаменів) результативних характеристик цього процесу – ступеня сформованості пізнавальних здібностей на основі оволодіння відповідними способами учіннєвої роботи, знаннями та вміннями. Також можна припустити значну внутрішню диференціацію, інтелектуалізацію та прагматизацію молодого людиною сфери власної навчально-пізнавальної діяльності залежно від ступеня необхідності тих чи інших знань для набуття професії.

Події під номерами 32) старість; 39) душевне потрясіння; 19) смерть; 13) хвороба; 2) народження; 36) допомога іншим утворили **дев'ятий кластер**, який може бути проінтерпретований як сфера екзистенційно-гуманістичних проблем. Адже за своїм змістом усі ці події відображають деякі межові (або вершинні, в термінології А. Маслоу) переживання особою ключових моментів свого існування та внутрішньо кореспондують зі спробами «розгледіти» крізь «онтичний Світ» глибинні, власне людські підвалини свого «онтологічного Світу», знайти відповіді на фундаментальні питання буття [19].

До **десятого кластера** увійшли події під номерами: 7) виступ на сцені; 21) прочитання книги; 31) перегляд фільму. Події цієї групи, очевидно, описують естетичний досвід досліджуваних, пов'язаний зі зміною їхніх ціннісно-смыслових орієнтирів та життєвих цілей під впливом різного роду художніх творів. У зв'язку з цим можна говорити про те, що входження молодого людини до сфери естетичної діяльності не лише забезпечує оволодіння нею специфічними «мовами» різних видів, стилів та жанрів мистецтва, вдосконалення системи операціональних навичок і вмінь «переводити» зміст мови мистецтва на мову людських емоцій і сенсів, і навпаки, а й збагачує інтелектуальний та духовний світ особистості, підвищує її адаптивні можливості, гармонізує її взаємодії зі світом, сприяє її самовираженню.

Одинадцятий кластер утворили такі події: 22) самовдосконалення; 34) переоцінка власних якостей; 38) усвідомлення себе унікальною особистістю; 40) творчість. У цих подіях розкриваються ті аспекти життєдіяльності особи юнацького віку, котрі актуалізують її свідоме прагнення до активного культивування своєї унікальності шляхом розширення власних можливостей. Контрапунк-

том цього класу подій стає суб'єктивна значущість самовдосконалення, постановка та вирішення «завдань на «потенційне Я», якомога повна творча самореалізація як єдність процесів самооцінювання, самопізнання та самозміни. З огляду на це, ми співвіднесли цей клас подій зі сферою суб'єктивно-особистісного зростання (творчою самодіяльністю, за С.Л. Рубінштейном, або змістовою спрямованістю особистості на перетворення самої себе, за В.Ф. Моргуном).

Висновки. Виокремлені та змістовно описані в ході експериментального дослідження суб'єктивно значущі події та референтні їм сфери життєдіяльності (економічна, суспільно-політична, сімейно-побутова, духовно-релігійна, екзистенційно-гуманістична та екологічна сфера, сфера міжособистісних відносин, професійної, навчально-пізнавальної та естетичної діяльності, суб'єктивно-особистісного зростання) можуть розглядатися як такі, що визначають буттєві контексти осмислення молодою людиною основних віх та змістів власного життя, задаючи ключові вектори особистісного самовизначення в юнацькому віці.

Перспективи розвідок у даному напрямку вбачаємо у розкритті психологічних механізмів світоглядного самовизначення юнака щодо вказаних сфер життєдіяльності.

Література:

1. Барабанова В.В. Представления студентом о будущем как аспект их личностного и профессионального самоопределения / В.В. Барабанова, М.Е. Зеленова // Психологическая наука и образование. – 2002. – №2. – С. 28–41.
2. Бодалев А.А. О событиях в жизни человека и человеке как событии / А.А. Бодалев // Мир психологии. – 2000. – № 4. – С. 68–74.
3. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. – М. : АПН РСФСР, 1956. – 520 с.
4. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М.Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–53.
5. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
6. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – М. : Смысл, 2008. – 267 с.
7. Знаков В.В. Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 104–114.
8. Клементьева М.В. Структура представления о событии жизни / М.В. Клементьева // Четвертая Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений; под ред. Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2010. – С. 77–79.
9. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 304 с.
10. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
11. Котик М.А. Новый метод экспериментальной оценки отношения людей к волнующим их событиям / М.А. Котик // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 97–104.
12. Кряж И.В. Психология глобальных экологических изменений : монография / И.В. Кряж. – Х. : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2012. – 512 с.
13. Леонтьев Д.А. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования / Д.А. Леонтьев, Н.В. Пилипко // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 97–110.
14. Сапогова Е.Е. Психология развития человека. Учебное пособие / Е.Е. Сапогова. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 460 с.
15. Сапогова Е.Е. Событие в структуре биографического текста / Е.Е. Сапогова // Культурно-историческая психология. – 2006. – № 1. – С. 60–64.
16. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 4. – С. 65–73.
17. Слободчиков В.И. Интегральная периодизация общего психического развития / В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – № 5. – С. 38–50.
18. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности : избранные труды / Д.И. Фельдштейн. – Москва : МПСИ, 2004. – 672 с.
19. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; [Общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
20. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
21. Шибалева М.М. Самоопределение личности в культуре как мировоззренческая проблема / М.М. Шибалева // Культура и мировоззрение. Вып. 11. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Формирование научного мировоззрения – основа коммунистического воспитания». – М., 1985. – С. 93–97.
22. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

Титов И. Г. Жизненные контексты личностного самоопределения в юношеском возрасте

В статье рассматриваются психологические особенности самоопределения в юношеском возрасте. Эмпирически выявлены и проанализированы субъективно значимые сферы жизнедеятельности лиц юношеского возраста, относительно которых они самоопределяются.

Ключевые слова: *юношеский возраст, личностное самоопределение, жизненное событие, сфера жизнедеятельности.*

Titov I. G. The life contexts of personal self-determination in adolescence

In the article psychological peculiarities of personal self-determination in adolescence are discussed. The subjectively significant spheres of adolescents' life activity, being related to their self-determination, were empirically revealed and theoretically analyzed.

Key words: *adolescence, personal self-determination, life event, spheres of life activity.*

СПЕЦИФІКА ПРОЯВУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ В СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті розглянуто специфіку мотиваційної сфери, розкрито особливості формування мотиваційної сфери студентів-психологів. Класифіковано групи факторів, що приводять до формування мотиваційної сфери в студентів-психологів вищого навчального закладу, та узагальнено групи емоційних порушень у студентів. Особливого значення в статті набули результати емпіричного дослідження, яке було спрямоване на діагностику специфіки прояву мотиваційної сфери в студентів-психологів вищого навчального закладу через виявлення таких особливостей: 1) мотивів до навчальної діяльності; 2) внутрішнього й зовнішнього мотиву до успіху; 3) мотивації до навчання у вищому навчальному закладі; 4) ставлення студентів до мотивації успіху та уникнення невдач; 5) самооцінки мотивації до схвалення (щирості); 6) потреби в досягненні успіху; 7) прояву щодо потреб «процес – результат, альтруїзм – егоїзм» та «праця – гроші, свобода – влада».

Ключові слова: мотиваційна сфера, мотиви, потреби, мотивація, успіх.

Постановка проблеми. Актуальність теми зумовлюється зосередженням уваги в сучасних дослідженнях на проблемах вищого навчального закладу, що характеризується нагальною необхідністю вирішення реальних практичних проблем самопрояву мотивів у студентів до навчальної діяльності, мотивації до навчання у вищому навчальному закладі, досягнень успіху й уникнення невдач, самооцінки схвалення, форм потреб у досягненні успіху майбутньої професії.

Останнім часом у психологічній науковій літературі питанням мотивації навчальної діяльності приділяється особлива увага. Це не випадково, оскільки питання про мотиви – це фактично питання про якість навчальної діяльності. Переважання зовнішніх мотивів веде до того, що навчання набуває формального характеру, відсутній творчий підхід, самостійна постановка навчальних цілей. Відомо, що саме негативне чи байдуже ставлення до навчання може бути причиною низької успішності або неуспішності студента [4].

Сьогодні предметом обговорення фахівців у галузі освіти є, по-перше, забезпечення ефективної взаємодії учасників навчального процесу (педагогів, психологів, батьків, студентів), а по-друге, необхідність використання сучасних дидактично-психологічних принципів навчання студентів як ефективного механізму взаємодії педагога й психолога, які є активними суб'єктами, що навчають, організовують освітнє середовище та взаємодіють у ньому із суб'єктом, який навчається (студентом) [6]. Водночас проблематика роботи орієнтується на дослідження особливостей специфіки формування мотиваційної сфери в студентів в умовах вищого навчального закладу, розробку ефектив-

них психодіагностичних шляхів виявлення в студента мотивації до навчання, успіху та потреби отримання диплому про вищу освіту.

Мета статті: вивчити специфіку прояву мотиваційної сфери студентів вищого навчального закладу.

Задля її досягнення необхідно виконати такі завдання:

а) здійснити теоретичний аналіз психологічної сутності прояву мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу;

б) обґрунтувати методологію та визначити психодіагностичний інструментарій щодо дослідження психологічних особливостей прояву мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу;

в) емпірично дослідити прояв мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. У ході теоретико-методологічного аналізу з'ясовано, що наукову основу дослідження становлять праці, присвячені вивченню психологічної специфіки формування мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу (В. Апельт, М. Аргайла, М. Бажович, О. Леонтьєв, Б. Ломов, Т. Лях, А. Маркова, Х. Мюррей, О. Чувалова, Г. Щукина, А. Шопенгауер), та праці, присвячені теоріям мотивації (Д. Аткинсон, Дж. Адамс, Л. Виготський, Н. Власова, В. Врум, Ф. Герцберг, Б. Даданова, Г. Келлі, О. Леонтьєв, Е. Лоулер, Д. Макклелланд, А. Маслоу, Р. Мей, Л. Портер, К. Роджерс, Ю. Роттер, Г. Хекхаузен, Н. Сімонова); стійкість до навчальної мотивації розглядалась у межах концепції (С. Бондаренко, Б. Доданова, Л. Золотих, І. Іменітова, М. Калашникова, Г. Клаус, В. Косирев, А. Маркова, Т. Платонова, Б. Савонько, О. Щекочіхін).

Отже, теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури щодо специфіки прояву мотиваційної сфери в студентів-психологів вищого навчального закладу дає змогу здійснити певні дії.

По-перше, варто розкрити особливості формування цієї сфери через такі характеристики:

1) мотивацію до навчання у вищому навчальному закладі;

2) показники до оволодіння професією студентами;

3) інтеріоризацію успіху (успіх як результат власної діяльності; успіх як психічний стан; особистий успіх; успіх – покликання; успіх як подолання перешкод) та екстеріоризацію успіху (успіх як матеріальний рівень; успіх – удача; успіх – визнання; успіх – влада);

4) рівень ризику до мотивації успіху та уникнення невдач;

5) тенденцію високої й низької потреби в досягненні успіху;

6) показники самооцінки мотивації до схвалення.

Зазначені характеристики дають можливість класифікувати та розмежувати певне ставлення до «чогось» чи «когось», яке проявляється в різноманітних емоціях. Це ставлення може бути позитивним, негативним або нейтральним.

По-друге, необхідно класифікувати групи факторів, що приводять до формування мотиваційної сфери в студентів-психологів вищого навчального закладу, на такі види:

а) зовнішні фактори (зайняття свого місця в колективі групи, отримання їх схвалення, соціальний престиж, потреба в досягненні успіхів, борг перед батьками);

б) внутрішні фактори (інтерес до пізнання чогось нового, цікавого; процес цілепокладання самого студента, його духовне зростання);

в) соціально-психологічні установки студентів (ставлення до потреб щодо навчальної діяльності);

г) ставлення до потреб успіху.

По-третє, варто класифікувати й узагальнити групи емоційних порушень у студентів, які відбуваються через такі особливості:

– низьку мотивацію до навчання;

– низькі показники до оволодіння професією студентами;

– помірно високий рівень ризику до мотивації успіху та середній рівень до уникнення невдач;

– завищені показники самооцінки.

Визначення психодіагностичного інструментарію дало змогу розробити та практично використати план емпіричного дослідження, який спрямовується на діагностику специфіки прояву мотиваційної сфери в студентів-психологів вищого навчального закладу через виявлення таких ознак:

1) мотивів до навчальної діяльності;

2) внутрішнього й зовнішнього мотиву до успіху;

3) мотивації до навчання у вищому навчальному закладі;

4) ставлення студентів щодо мотивації успіху та уникнення невдач;

5) самооцінки мотивації до схвалення (щирості);

6) потреби в досягненні успіху;

7) прояву щодо потреб «процес – результат, альтруїзм – егоїзм» та «праця – гроші, свобода – влада».

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс емпіричних методів, зокрема опитування, яке реалізувалося за допомогою таких методик:

– «Методика вивчення мотивів навчальної діяльності» (адаптована М. Калашниковою, В. Косиревим, О. Щекочініним) – для виявлення мотивів до навчальної діяльності;

– «Методика вивчення мотивації навчання у вузі» (Т. Ільїної) – для виявлення мотивації до навчання у вищому навчальному закладі;

– «Методика вивчення мотивації успіху студентів» (розроблена Криворізьким державним педагогічним університетом) – для виявлення мотивації успіху;

– «Методика вивчення особистості на мотивацію до успіху» (Т. Елерса) – для вивчення особистості на мотивацію до успіху;

– «Методика вивчення мотивації до уникнення невдач» (Т. Елерса) – для виявлення мотивації щодо уникнення невдач;

– «Методика вивчення потреби в досягненні успіху в студентів» (Б. Орлова) – для виявлення потреби в досягненні успіху;

– «Методика вивчення самооцінки мотивації схвалення» (Д. Марлоу та Д. Крауна) – для виявлення самооцінки щодо мотивації схвалення;

– «Методика вивчення соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» (О. Потьомкіної) – для виявлення соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері.

Отримані в ході дослідження дані оброблялися за допомогою методів математичної статистики (для порівняння емпіричних розподілів використано порівняння зведених показників між студентами 3 та 4 курсів) з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням даних.

Власне, за методикою «Вивчення мотивів навчальної діяльності» (адаптована М. Калашниковою, В. Косиревим, О. Щекочініним) та методом письмового опитування емпірично виявлено та з'ясовано, яке рангове місце серед мотивів у студентів вищого навчального закладу посідає навчальна діяльність. Аналіз даних дозволяє констатувати на першому місці в студентів 3 курсу мотив навчальної діяльності «не хочу підводити групу», а в студентів 4 курсу – «щоб уникнути на-

рікань». Отже, можемо стверджувати про те, що в наших студентів мотиви більше стосуються потреб соціального престижу, уникнення покарань, отримання похвали тощо. Це свідчить про невеликий інтерес студентів до навчальної діяльності як пізнавальної потреби в навчанні.

За методикою «Мотивація навчання у вузі» (Т. Ільїної) ми визначили низькі показники до оволодіння професією студентами вищого навчального закладу (28%). Це говорить про невелику зацікавленість студентів в отриманні або знаходженні практичних знань.

За методикою «Мотивація успіху» (розроблена Криворізьким державним педагогічним університетом) у студентів переважає інтеріоризація успіху (успіх як результат власної діяльності, успіх як психічний стан, особистий успіх, успіх – покликання, успіх як подолання перешкод). Це дає можливість показати, що в студентів формується власна думка про свій успіх. І після усвідомлення успіху через внутрішній мотив (інтеріоризацію) мотивація успіху переходить у форму екстеріоризації (зовнішній мотив) та потребує реалізації як матеріальний рівень життя, удача, визнання та влада.

За методикою «Мотивація до успіху» (Т. Елерса) ми діагностували такі дані:

а) показник «середній рівень» у студентів 3 курсу складає 32%, а в студентів 4 курсу цей показник нижчий – 19%; знижується мотивація до успіху в студентів 4 курсу;

б) показник «помірно високий рівень мотивації» в студентів 3 курсу збільшується (59%) порівняно зі студентами 4 курсу (55%); натомість мотивація до успіху в студентів 4 курсу мала б зростати, оскільки отримання диплому та закінчення навчання у вищому навчальному закладі розпочинає новий етап у житті студентів;

в) показник «низька мотивація» в студентів 3 курсу становить 4%, у студентів 4 курсу зменшується – 2%.

Отже, дослідження показали, що студенти 3 та 4 курсів, помірно й сильно орієнтовані на успіх, віддають перевагу середньому рівню ризику. Ті ж, хто боїться невдач, віддають перевагу малому або, навпаки, занадто великому рівню ризику. Чим вищою є мотивація людини до успіху – досягнення мети, тим нижчою є готовність до ризику. І навпаки, коли в людини є висока мотивація до уникнення невдач (захист), то це перешкоджає мотиву до успіху – досягненню мети.

За методикою «Мотивація до уникнення невдач» (Т. Елерса) ми діагностували такі дані:

а) у студентів 3 та 4 курсів показник найвищого рівня мотивації до захисту є середнім: 37% та 43% відповідно;

б) показник високого рівня мотивації до захисту в студентів 4 курсу (33%) вищий, ніж у студентів 3 курсу (26%);

в) показник низької мотивації до захисту в студентів 3 курсу (25%) вищий, ніж у студентів 4 курсу (18%);

г) показник занадто високого рівня мотивації до уникнення невдач, захисту в студентів 3 курсу (12%) більший, ніж у студентів 4 курсу (6%).

Отже, це дає можливість студентам ризикувати. Натомість ті студенти, які мають високий рівень мотивації до уникнення невдач (захисту), бояться невдач і віддають перевагу малому або, навпаки, занадто великому ризику, коли невдача не загрожує престижу.

За методикою «Вивчення потреби в досягненні успіху» (Б. Орлова) ми виявили, що в студентів 4 курсу показник тенденції до високої потреби в досягненні успіху (92%) вищий порівняно зі студентами 3 курсу (68%); натомість показник тенденції низької потреби в досягненні успіху в студентів 3 курсу (32%) вищий, ніж у студентів 4 курсу (8%).

Отже, спостерігаємо тенденцію щодо високої потреби в досягненні успіху. Тобто студенти добре мотивовані на отримання знань, що спонукає їх на успіх у навчальній діяльності. У студентів 4 курсу ступінь мотивації вищий порівняно зі студентами 3 курсу. Проте це закономірно, адже студенти 4 курсу закінчують свою навчальну діяльність. Тому вони більш зібрані й мотивовані на отримання диплому про вищу освіту. Також варто зазначити, що академічні успіхи студента визначаються не лише рівнем здібностей, розвитком пізнавальних здібностей, розвитком пізнавальних інтересів, а й силою мотивації до навчання. Одним із мотивів навчання є спонукання до досягнення успіху в навчальній діяльності.

За методикою «Самооцінка мотивації схвалення» (Д. Марлоу та Д. Крауна) ми отримали такі дані:

а) студенти 3 (53%) та 4 (44%) курсів мають високий показник тенденції до високої мотивації схвалення. Це свідчить, що чим вищим є підсумковий показник, тим вищою є мотивація схвалення. І тим вища готовність студентів «прикрасити» себе, представити себе перед іншими й повністю відповідати соціальним нормам, тим вища готовність студентів до схвалення інших, пов'язана з потребою в спілкуванні;

б) показники тенденції до низької мотивації схвалення в студентів 4 курсу (56%) завищені порівняно зі студентами 3 курсу (47%). Отже, у студентів 4 курсу завищена тенденція до низької мотивації схвалення свідчить про усвідомлення себе, своїх тривог і страхів перед дорослим життям. Натомість студенти 3 курсу менш усвідомлено ставляться до себе та свого майбутнього життя, готові більше «прикрашати» себе, дотримуватись норм суспільства. Отже, маємо допустити, що в студентів завищені показники до високої й низької мотивації схвалення спостерігаються через ство-

рення в них внутрішньо особистісного конфлікту. З одного боку, вони «прикрашають» себе та вважають свою самооцінку адекватною, а з іншого – страх і тривоги за майбутнє життя знижують їх самооцінку.

За методикою «Соціально-психологічні установки особистості в мотиваційно-потребовій сфері» (О. Потьомкіної) ми прослідкували виразність потреб «процес – результат», «альтруїзм – егоїзм».

У студентів 3 курсу показник «процес – результат» свідчить, що студенти менше замислюються над результатом свого навчального процесу та, можливо, запізнюються зі здачею роботи. Їх процесуальна спрямованість перешкоджає їх результативності, ними більше рухає інтерес до справи, а для досягнення результату потрібно багато рутинної роботи, негативне ставлення до якої вони не можуть подолати. З іншого боку, студенти 3 курсу не дуже орієнтуються на результат своєї навчальної діяльності. У студентів 4 курсу показник «процес – результат» має близькі показники і свідчить про те, що студенти зацікавлені в процесі навчання та отриманні результату у вигляді диплому про вищу освіту.

У студентів 3 й 4 курсів показник «альтруїзм – егоїзм» свідчить про те, що вони мають невеликий показник до безкорисного прагнення у своїй діяльності на благо інших. Показник «егоїзм» у студентів 4 курсу зростає порівняно зі студентами 3 курсу. Отже, студенти більш орієнтуються на отримання диплому про вищу освіту.

За методикою «Соціально-психологічні установки особистості в мотиваційно-потребовій сфері» (О. Потьомкіної) ми простежили виразність потреб «праця – гроші», «свобода – влада».

У студентів 3 та 4 курсів показник мотиваційної потреби «праця – гроші» свідчить, що студенти готові працювати та отримувати за це невеликі кошти. Гроші в студентів належать до найнижчого показника. Це свідчить, що студенти не ставлять гроші як основний мотив свого життя.

У студентів 3 й 4 курсів показник мотиваційної потреби «свобода – влада» показує, що найвищим показником у студентів є свобода. Свобода дає студенту право вибору, бути незалежними від батьків та відчувати себе вільними. Також студенти хочуть орієнтуватися на владу – бути лідером, таким чином впливаючи на своїх друзів, суспільство.

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Проведений аналіз не вичерпує всіх

аспектів проблеми щодо специфіки прояву мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу. Подальша перспектива розробки окресленої теми полягає в одній із найбільш актуальних проблем сучасної освіти – побудові такого процесу навчання, який міг би бути основою формування мотиваційної сфери студентів. Формування особистості людини відбувається впродовж усього її життя, саме у вищій школі закладаються основні особисті якості фахівця, у подальшій професійній діяльності відбувається подальша «шліфовка» його як особистості. До найважливіших якостей особистості сучасного фахівця можна віднести ініціативу й відповідальність, спрямованість до новаторських рішень, потребу в постійному оновленні своїх знань.

Ми приділили особливу увагу цьому питанню, оскільки система мотивації людини, що сформувалася, здійснює великий вплив не лише на її поведінкові особливості, а й як динамічна характеристика особистості на структуру особистості людини в цілому. Отже, вирішення цих завдань дало змогу досягти поставленої мети – вивчення специфіки прояву мотиваційної сфери в студентів вищого навчального закладу.

Література:

1. Асеев В. Мотивация учебной деятельности и формирование личности / В. Асеев. – М. : Логос, 2000. – 720 с.
2. Архипова М. Проблема мотивации: прошлое и настоящее / М. Архипова // Актуальные вопросы современной психологии : матер. междунар. науч. конф. (г. Челябинск, март 2011 г.). – Челябинск : Два комсомольца, 2011. – С. 7–10.
3. Алексеева М. Мотивация учения студентов и удовлетворенность выбором вузом / М. Алексеева // Эмоциональная регуляция учебной и трудовой деятельности. – М. ; О., 1986. – С. 120–124.
4. Бакшаева Н. Психология мотивации студентов / Н. Бакшаева, А. Вербицкий. – М. : Логос, 2013. – 184 с.
5. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : Питер, 2010. – 527 с.
7. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб. : Питер ; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

Ткаченко Н. В. Специфика проявления мотивационной сферы у студентов-психологов

В статье рассмотрена специфика мотивационной сферы, раскрыты особенности формирования мотивационной сферы студентов-психологов. Классифицированы группы факторов, приводящих к формированию мотивационной сферы у студентов-психологов высшего учебного заведения, и обобщены группы эмоциональных нарушений у студентов. Особое значение в статье получили результаты эмпирического исследования, направленного на диагностику специфики проявления мотивационной сферы у студентов-психологов высшего учебного заведения из-за обнаружения таких

особенностей: 1) мотивов к учебной деятельности; 2) внутреннего и внешнего мотива к успеху; 3) мотивации к обучению в высшем учебном заведении; 4) отношения студентов к мотивации успеха и избеганию неудач; 5) самооценки мотивации к одобрению (искренности); 6) потребности в достижении успеха; 7) проявления относительно потребностей «процесс – результат, альтруизм – эгоизм» и «труд – деньги, свобода – власть».

Ключевые слова: мотивационная сфера, мотивы, потребности, мотивация, успех.

Tkachenko N. V. Special motivation sphere psychology students

This article analyzes special motivation sphere, opens particular motivation sphere psychology students. The range of problems of the article is oriented to: research of features of specific of forming of motivational sphere for students in the conditions of higher educational establishment; development of effective diagnostics ways of exposure for the student of motivation to the studies, success and necessities of receipt of diploma about higher education. In the article the features of forming of this sphere are exposed through such descriptions: 1) motivation to the studies in institution of higher learning; 2) indexes to the capture by a profession by students; 3) level of risk to motivation of success and avoidance of failures; 4) tendency of high and subzero requirement in the achievement of success; 5) indexes self-appraisals of motivation to approval. The groups of factors that result in forming of motivational sphere for the students-psychologists of higher educational establishment are classified: a) external factors; b) internal factors; c) socially are psychological options of students; d) attitude toward the necessities of success. The groups of emotional violations are classified and generalized for students that pass through: a) subzero motivation to the studies; b) subzero indexes to the capture by a profession by students; c) mildly high level of risk to motivation of success and middle level to avoidance of failures; d) overpriced indexes of self-appraisal. Determination of tool diagnostic gave an opportunity to work out and practically use the plan of empiric research, that is sent to diagnostics of specific of display of motivational sphere for the students-psychologists of higher educational establishment through an exposure: 1) motives to educational activity; 2) of internal and external reason to success; 3) motivations to the studies in institution of higher learning; 4) relation of students in relation to motivation of success and avoidance of failures; 5) self-appraisal motivations to approval (sincerity); 6) requirements are in the achievement of success; 7) to the display in relation to necessities a "process – result, altruism – egoism" and "labor – is money, freedom – power".

Key words: motivation sphere, motive, needs, motivation, success.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.27

Т. В. Данильченко

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

ОЗНАКИ СОЦІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИМІРІ

У статті подано результати емпіричного дослідження ознак суб'єктивного соціального добробуту українців. Показано, що його ключовими компонентами є позитивні стосунки в сім'ї, соціальний комфорт, пов'язаний із перебуванням у дружній групі й контактами зі знайомими людьми, відчуття поваги з боку оточуючих.

Ключові слова: суб'єктивний соціальний добробут, соціальний комфорт, позитивні стосунки, бажаний соціальний статус.

Постановка проблеми. Останніми роками серед європейської наукової спільноти набувають поширення ідеї позитивної психології, засновником якої вважається американський психолог М. Селігман. Розпочалася активна дискусія щодо ознак оптимального функціонування (щастя, психологічного добробуту, процвітання тощо). Досить швидко виявилось, що узагальнені поняття, такі як задоволення життям, суб'єктивний добробут, щастя, важко піддаються операціоналізації.

Ступінь розробленості проблеми. У науковому дискурсі розпочалися пошуки більш конкретних понять, що описують окремі аспекти позитивного життя особистості. Значна увага приділяється соціальному виміру існування людини. Психологічна термінологія і в цьому ракурсі залишається неусталеною. Використовуються такі терміни як «соціальний добробут» (А.А. Голіков, С.С. Гордєєв, А.Ю. Даванков, В.Н. Козлов), «соціально-психологічний добробут» (А.В. Добрих, К.В. Заболотських, В.А. Хащенко), «соціально-психологічний суб'єктивний добробут» (Р.М. Шаміонов, Б.А. Классов), «соціально-психологічні параметри якості життя» (В.І. Кулайкін), «психологічний комфорт» людини в суспільстві (О.А. Донченко), «соціальне самопочуття» (Л.А. Беляєва, Н.Г. Симонович, Я.Н. Крупець, Л.І. Михайлова, Н.Л. Баталова). Були запропоновані різноманітні переліки індикаторів соціального добробуту (І.В. Мерзлякова, Л.В. Рахліна, Дж. Роулз, Дж. Ейлес), однак вони здебільшого висвітлюють соціологічний ракурс.

У психології соціальний аспект найчастіше розглядається як чинник суб'єктивного добробуту (Е. Дінер, С. Оіші, Л. Тай, Д. Чен, К. Ріфф, серед вітчизняних учених – Г.М. Зараковський, О.Є. Боча-

рова, В.І. Кулайкін та ін.). Отже, за відсутності відповідного інструментарію суб'єктивний компонент соціального добробуту вивчений недостатньо: акцент робиться на функціональності соціальних систем (у соціології, економіці, політології), індивідуальних переживаннях із приводу соціального середовища, їхній позитивний аспект цікавить дослідників порівняно менше.

Метою статті є виявлення базових показників суб'єктивного соціального добробуту (далі – ССД) серед української аудиторії та з'ясування їх вкладу в загальний рівень суб'єктивного добробуту.

У дослідженні були використані такі методики: «Шкала задоволеності життям» (Е. Дінера (SWLS – Satisfaction with Life Scale) в адаптації Д.О. Леонтєва та Є.М. Осіна (2008); «Шкала суб'єктивного щастя» (С. Любомирськи (SHS – Subjective Happiness Scale) в адаптації Д.О. Леонтєва та Є.М. Осіна (2008); «Методика діагностики психологічної межі особистості» (Т.С. Леві (2013); «Шкала психологічного добробуту» (К. Ріфф в адаптації Н.Н. Лепешинського (2007)); «Методика вивчення соціального добробуту» (К.Л.М. Кейєс (1998)); Анкета ESS (European Social Survey), раунд 6 (2013): модуль особистісного й соціального добробуту; блоки «Афект», «Поведінкове підтвердження», «Статус» із опитувальника SPF-IL А. Нієбойєр, С. Лінденберг, А. Бумсма, А.В. Брюгген (SPF-IL – Social Production Function Instrument for the Level of wellbeing, 2005).

У дослідженні взяли участь 172 жителі міста Чернігова (75,6%) й області (24,4%) у віці від 24 до 55 років (середній вік – 34,5 років), із них 123 жінки та 49 чоловіків; із вищою освітою – 49,4%, середньою – 32%; одружених – 59,4%, неодружених – 27,9%, розлучених – 11,5%. Респондентами стали

представники різних професій: психологи, працівники театру, освітніх і медичних закладів, водії, інженери, бухгалтери, держслужбовці тощо.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з афективної теорії Е. Дінера, найважливішими параметрами якості життя є задоволення особою власним життям та окремими його сторонами. Оскільки предметом нашого дослідження був ССД, нас цікавила передусім задоволеність стосунками різного рівня. Вивчалися «товсті» зв'язки (задоволення стосунками з рідними та друзями) й «тонкі» зв'язки (задоволення становищем у суспільстві та шляхами його розвитку).

Отже, можемо зробити висновок, що найголовнішими факторами переживання позитивного афекту щодо соціального оточення є стосунки в сім'ї та з друзями, а також високий рівень довіри до соціальних агентів.

Важливо, що ті стосунки, де людина мала можливість контролю (сімейні та дружні), викликали більше задоволення (порівняно із задоволенням своїм становищем у суспільстві загалом). Верхню частину шкали (5, 6, 7 балів) відзначили 87% респондентів, описуючи дружні стосунки, 80% – сімейні, 67% – із колегами, 50% – із сусідами. Загальним становищем опитувані виявилися менш задоволені. Свою соціальну ситуацію як позитивну описали 68% респондентів, становище в суспільстві позитивно оцінюють 38%, тоді як у державі – 18%.

Зауважимо, що оцінка власної соціальної ситуації пов'язана з оцінками ситуації в суспільстві загалом ($r=0,528$), становищем у сім'ї ($r=0,473$), становищем у державі ($r=0,439$) і стосунками з батьками ($r=0,422$). Цікавою виявилася ситуація внутрішньосімейних зв'язків респондентів: стосунки з інтимним партнером ($r=0,571$) впливають на сприймання сім'ї в тію самою мірою, що й стосунки з батьками ($r=0,543$), тоді як інші члени родини ($r=0,377$) й діти мають менше значення ($r=0,331$).

Очевидно, що сприймання становища в дружній групі залежить від оцінки дружніх стосунків ($r=0,544$), однак дещо неочікуваними виявилися кореляції між становищем у дружній групі та в групі колег ($r=0,502$). Імовірним поясненням цього феномена, на нашу думку, є можливість перетину дружніх і професійних взаємин у частини опитуваних. Сусіди й колеги часто оцінювалися

схожим чином, як і знайомі (відповідно, $r=0,482$ та $r=0,597$). Найбільшою мірою схожим чином оцінювали державу та суспільство ($r=0,644$), колег і знайомих ($r=0,597$) (усі наведені кореляції на рівні значущості $p \leq 0,01$).

З метою виявлення найбільш важливих стосунків для переживання позитивних емоцій був здійснений регресійний аналіз, де залежною змінною виступав рівень задоволеності життям (за методикою Е. Дінера), а незалежними – різні види стосунків. У процесі покрокової множинної регресії ($R^2=0,659$) загальна оцінка соціальної ситуації виявилася найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні та пояснила приблизно 25,1% дисперсії задоволеності життям ($\beta=0,302$, $p \leq 0,001$; β – стандартизований коефіцієнт регресії). Взаємини з інтимним партнером (чоловіком/дружиною, коханцем/коханкою) були другою змінною й пояснювали додаткові 7,4% ($\beta=0,190$, $p \leq 0,007$). Стосунки зі знайомими людьми розглядалися як третя змінна та пояснювали ще 3,7% ($\beta=0,211$, $p \leq 0,002$). Останньою змінною були стосунки з батьками, яка пояснювала 2,1% ($\beta=0,173$, $p \leq 0,05$). Важливо відзначити, що взаємини з колегами, сусідами й дітьми не давали прибавки в частці пояснюваної дисперсії. Отже, задоволеність життя, безумовно, залежить від стосунків з іншими людьми, однак як референтні фігури для респондентів у період середньої дорослості є інтимні партнери, батьки та знайомі (ті, хто реагують на респондента, однак не пов'язані тісними кровними або психологічними зв'язками). Цікавим результатом є те, що колеги та сусіди не входять у коло спілкування, що викликає суттєві емоційні переживання.

Крім задоволеності різними видами стосунків, важливим компонентом ССД є переживання особистістю свого статусу. Соціальний статус позначає місце особистості в системі суспільних відносин і розкриває головні її функції як суб'єкта суспільних відносин, її діяльність в основних сферах життя, навіть оцінку діяльності особистості з боку суспільства, яка виражається в певних кількісних і якісних показниках (зарплатня, премії, нагороди, звання, привілеї), а також самооцінку, яка може збігатися з оцінкою суспільства. За 10-бальною шкалою середній показник сприйнятого реального статусу – 5,06, тоді як бажаного – 7,24. За частотою показники реального статусу розподілилися так: до 3 рівня – 18,1%, 4–5 – 36,8%, 6–7 – 30,4%,

Таблиця 1

Задоволеність своїм соціальним становищем (середній показник за семибальною шкалою)

	Сім'я	Друзі	Колеги	Соціальна ситуація	Статус*	Держава	Суспільство загалом
Задоволеність становищем	5,52	5,45	5,09	4,59	5,06	3,19	4,02
Бажання змінити	2,73	2,36	3,10	3,71	7,24**	5,18	4,81

*Статус вимірювався за 10-бальною шкалою

**Указаний бажаний для респондентів статус

вище за 8 – 7,6%. Зауважмо, що 7% указали неможливість визначення власного реального статусу (переважно чоловіки молодшого віку). Особливо цікавим є відсутність зв'язку між сприйнятим статусом і отриманим прибутком.

Неоднозначними виявилися результати щодо бажаного статусу. Так, метою респонденти вказали 7, 8 і 9 рівні (18%, 19,2% і 19,2%, відповідно). Вирахувавши різницю між рівнем бажаного та реального статусу, ми отримали такі дані: задоволені наявним соціальним становищем і не бажають нічого змінювати – 16,5%, підвищити свій статус на дві сходинки в особистій уявній ієрархії бажає 34,6%, на три й чотири – 16,5% і 15,8%, відповідно. Отже, мало тих, хто хоче жити «трошки краще» (9%), більше третини опитуваних бажають «перескочити» одну сходинку в соціальній ієрархії, а тих, хто хоче значно підвищити свій соціальний статус, стільки ж, скільки й тих, хто не хоче нічого змінювати.

Для того щоб з'ясувати внесок соціальних відносин у загальну картину переживання задоволеності своїм існуванням, був проведений загальний факторний аналіз загальних даних, під час якого було виділено сім факторів (53,226%).

У перший фактор (вклад у загальну дисперсію – 23%) увійшли такі змінні: якщо оцінити всі аспекти мого життя, можна сказати, що я щаслива людина (факторне навантаження – 0,815); позитивні стосунки з батьками (0,714); веду важливе і значуще життя (0,709); те, що я роблю, цінне й важливе (–0,700); задоволений становищем у сім'ї (0,685); задоволений життям (0,683); був щасливий (0,673); визнаний близькими людьми (0,653); урахувавши всі обставини, наскільки задоволений життям сьогодні (0,651); порівняно з більшістю однолітків, я більш щасливий (0,645); отримую допомогу та підтримку близьких, коли її потребую (0,642); деякі люди задоволені життям, щоб не відбувалося, на мене це схоже (0,634); задоволення стосунками з інтимним партнером (0,610); зацікавлений своїми щоденними діями (0,605); позитивно оцінюю підсумки прожитого дня (0,595); оптимістично думаю про свою майбутню (0,574); надаю підтримку й допомогу близьким людям, коли вони цього потребують (0,572); довіряю інтимному партнерові (0,564); активно сприяю щастю й добробуту інших (0,557). Отже, можемо визначити цей фактор як «Соціальні індикатори щастя».

Важливо зазначити, що в цей фактор крім різних індикаторів переживання щастя й задоволення життям, увійшли показники стосунків із близькими людьми (батьками та інтимним партнером). Важливо, що в цю групу не були включені діти й колеги. Ці дані узгоджуються з результатами нідерландських учених, котрі вказують, що головний вклад у суб'єктивний добробут належить стосункам з інти-

мним партнером і друзями (13%), великій соціальній мережі та вищій успішності, порівняно з іншими добре знайомими людьми. Менш важливими були робота (8%) і діяльність у вільний від роботи час (7%), а анонімні безособові контакти (наприклад, у транспорті чи на вулиці) на суб'єктивний добробут майже не впливали (1%) [1].

У другий фактор (7,394%) увійшли такі дескриптори: задоволений спілкуванням (0,746); задоволений становищем у дружній групі (0,703); задоволений стосунками з членами сім'ї (крім дітей і батьків) (0,701); задоволений стосунками з друзями (0,694); здатний до дій, що важливі для мене (0,638); люди мене поважають (0,635); я – гарна людина (0,619); мої суспільні стосунки сприятливі та цінні (0,612); відчуваю, що люди ставляться з повагою (0,571); довіряю науці (0,529); не відчуваю себе самотнім (0,517); довіряю батькам (0,502). Цей фактор описує стосунки з друзями й іншим близьким колом (родичі), тому можемо позначити його як «Задоволеність дружніми зв'язками».

Третій фактор (5,801%) утворений такими індикаторами, як психологічна межа, що активно віддає (до людей) (–0,694); активно вбираюча межа (–0,679); соціальний внесок (0,646); нейтральна межа (–0,643); позитивні стосунки з оточуючими (К. Ріф) (0,595); межа, що не впускає (–0,590); проникна межа (–0,525); відчуваю, що є багато речей, на які здатен (–0,525); часто приймаю участь у громадській діяльності (0,508), можемо позначити як «Широкі соціальні стосунки».

У четвертий фактор (5,264%) увійшли такі змінні: довіряю парламенту (0,860)4 довіряю судам (0,813); довіряю уряду (0,802); довіряю поліції (0,785); довіряю армії (0,756); довіряю громадським організаціям (0,708); довіряю медичним закладам (0,661); довіряю навчальним закладам (0,636); довіряю політичним партіям (0,632); довіряю засобам масової комунікації (0,596), що дає змогу позначити цей фактор як «Довіра до суспільних інститутів».

П'ятий фактор (4,473%) ми можемо позначити як «Відносини в суспільстві», оскільки він утворений такими дескрипторами, як задоволений своєю соціальною ситуацією (0,629); задоволений ситуацією в державі (0,570); довіряю сусідам (0,564); більшості людей можна довіряти (0,563); задоволений становищем суспільства (0,545)4 задоволений стосунками із сусідами (0,529); шкала включеності (розуміння світу) (0,528); стосунки з колегами (0,509); стосунки зі знайомими (0,509); більшість людей виявляють справедливість (0,504).

Шостий фактор (3,708%) утворений такими дескрипторами: часто відвідую масові зібрання (0,736); витрачаю час на допомогу іншим (0,593); відвідую культурні заходи (0,526); стаж шлюбу (–0,508), тому ми пропонуємо його позначити як «Громадське життя».

У сьомий фактор (3,585%) увійшли такі індикатори, як відвідую церкву (0,614); довіряю економіці (0,558); відвідую спортивні заходи (0,520); довіряю Інтернет-повідомленням (0,501), що дає змогу позначити його як «Віра в глобальні сили».

Отже, попередній аналіз показав надзвичайно складну структуру переживань, пов'язаних із соціальним буттям людини, тому постає завдання виявити більш чітку структуру ССД. Найбільш важливим (результуючим) блоком ССД, на нашу думку, є афективне переживання соціального буття – зона соціального комфорту. Його складовими є оцінка свого соціального статусу в суспільстві; задоволеність комфортністю життя в спільноті; задоволеність станом суспільства; задоволеність взаєминами (сімейними, професійними, дружніми тощо), відчуття комфорту з іншими людьми: відчуття, що інші ставляться з повагою та приязню; відчуття належності, спільності з іншими; відчуття власної цінності для суспільства та групи.

Під час факторного аналізу змінних, що перераховують різні параметри соціального комфорту (додатково була включена задоволеність стосунками різного рівня), були виділені три фактори, що пояснюють 51,572% загальної дисперсії. У перший фактор (вклад у загальну дисперсію – 29,568%) увійшли такі змінні: позитивні стосунки з батьками (факторне навантаження – 0,784); якщо оцінити всі аспекти мого життя, можна сказати, що я щаслива людина (факторне навантаження – 0,815); задоволений становищем у сім'ї (0,783); задоволення стосунками з інтимним партнером (0,718); я – щаслива людина (0,711); визнаний близькими людьми (0,633); задоволений стосунками з членами сім'ї (0,604); веду важливе і значуще життя (0,544); моє життя близьке до ідеалу (0,519). Отже, цей фактор описує модель ідеальної сім'ї, що надає нам можливість позначити цей фактор як «Сімейний добробут».

У другий фактор (12,796%) увійшли такі дескриптори, як люди мене люблять (0,804); люди допомагають мені (0,746); люди звертають на мене увагу (0,709); люди турбуються про моє почуття (0,683); я відчуваю вдячність до інших людей (0,660); я впливова людина (0,587); я відомий своїми успіхами (0,565). Цей фактор описує реакції інших людей на адресу респондента, що дає змогу позначити цей фактор як «Позитивна соціальна реакція». Зауважмо, що в цьому факторі йдеться про задоволення соціальних потреб особи (допомоги, визнання, любові, успіху і статусу). Окремо ми намагалися з'ясувати, про яких «людей» йдеться, оскільки опис дескрипторів безособовий. Для цього був проведений регресійний аналіз, де залежною змінною були значення фактора, а незалежними – задоволеність усіма видами стосунків. У процесі покрокової множинної регресії була виявлена єдина незалежна змінна в рівнянні – сто-

сунки зі знайомими, що пояснила приблизно 7% дисперсії цього фактора ($\beta=0,265$, $p\leq 0,001$).

Третій фактор (9,207%) утворений такими індикаторами: моя поведінка слугує поштовхом для інших членів групи (0,759); я – важлива частина групи (0,733); я близький до інших людей у групі (0,732); люди прислухаються до мене (0,732); люди цінують мене як особистість (0,626); я вважаю, що моя робота має важливий результат для суспільства (0,609); задоволення становищем у дружній групі (0,539), що надає можливість позначити цей фактор як «Вплив у групі». Мається на увазі передусім дружня група: у процесі покрокової множинної регресії найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні є стосунки із друзями, що пояснила приблизно 14,1% дисперсії цього фактора ($\beta=0,285$, $p\leq 0,001$). Взаємини зі знайомими людьми були другою змінною, однак вони пояснювали додаткові лише 2% дисперсії ($\beta=0,167$, $p\leq 0,05$).

Отже, за рівнем соціальної дистантності й значущістю для емоційних переживань, що впливають на соціальне самопочуття людини, найближчою та найважливішою для переживання щастя, що очікувано, виявилась сім'я (при чому неабияку роль у сучасних умовах українських реалій відіграє батьківська родина навіть у дорослих людей), на другому місці виявились «знайомі» (абстрактна група, куди увійшли й колеги, і сусіди, й інші люди, з яким утворені менш значущі соціальні зв'язки), на третьому – дружня група та можливість впливати на неї.

Для того щоб з'ясувати більш розгалужену структуру ССД, оскільки, на нашу думку, його не можна зводити виключно до задоволеності стосунками з сім'єю та друзями, був проведений покроковий множинний регресійний аналіз, де виявлялися зв'язки не тільки із загальним фактором ССД, а й із його окремими компонентами, оскільки ми припускали, що на різні типи стосунків будуть впливати відмінні чинники. Для зручності дані були розбиті на блоки.

Перший блок «Задоволення соціальних потреб» сильно пов'язаний із соціальним комфортом ($R^2=0,825$). Найбільш впливовим виявилось почуття поваги: змінна «люди поважають мене» пояснює 37% дисперсії загального фактору ССД ($\beta=0,362$, $p\leq 0,001$), що узгоджується з даними американських авторів про повагу як головну мету особистості в соціальних відносинах [2]. Цікавим, на нашу думку, є порівняно нижчий вплив наявності поваги на задоволення сімейними стосунками (3% дисперсії, $\beta=0,182$, $p\leq 0,01$), а також вищий і приблизно однаковий вплив поваги для задоволення дружніми стосунками (7% дисперсії, $\beta=0,271$, $p\leq 0,001$) та взаєминами зі знайомими людьми (8,2% дисперсії, $\beta=0,259$, $p\leq 0,001$). Важливим є отримання соціальної допомоги (14,9%

дисперсії загального переживання ССД, $\beta=0,277$, $p\leq 0,001$), яка сприймається чи не найголовнішою запорукою сприятливих сімейних стосунків (36,7% дисперсії, $\beta=0,581$, $p\leq 0,001$). Джерелом соціального комфорту (4,3% дисперсії загального ССД, $\beta=0,222$, $p\leq 0,001$) є насамперед дружня група (21,4% дисперсії, $\beta=0,402$, $p\leq 0,001$). Загальним чинником (без уточнення об'єкта стосунків) задоволення соціальним буттям є позитивне ставлення (прийняття) оточуючими (4% дисперсії, $\beta=0,212$, $p\leq 0,001$). Важливим для переживання загального ССД є схвалення дій оточуючими («люди вважають, що я роблю правильний вибір») (7,9% дисперсії, $\beta=0,293$, $p\leq 0,001$), особливо це стосується не стільки близьких (родичів і друзів), скільки знайомих і малознайомих людей (8,2% дисперсії, $\beta=0,407$, $p\leq 0,001$).

Другий блок «Конативний» значуще пов'язаний із соціальним комфортом ($R^2=0,728$), що підкреслює необхідність соціальної участі для досягнення суб'єктивного добробуту. Так, найбільш впливовим виявився соціальний внесок («Я вважаю, що моя робота має важливий результат для суспільства»), що пояснює більше ніж третина (34,7%) дисперсії загального фактора ($\beta=0,390$, $p\leq 0,001$). Відзначимо, що друзі особливо оцінюють значущість діяльності з погляду суспільства (37,1% дисперсії, $\beta=0,533$, $p\leq 0,001$) та особисту цінність («У мене є щось цінне, щоб віддати світу») (6,9% дисперсії, $\beta=0,273$, $p\leq 0,001$). Останнє впливає на стосунки зі знайомими людьми (2,4% дисперсії, $\beta=0,158$, $p\leq 0,05$), тоді як у родині важливою є щоденна діяльність («Те, що я роблю щодня, цінне й варте того») (9% дисперсії, $\beta=0,300$, $p\leq 0,001$). Третім за значущістю впливу (5,4% дисперсії, $\beta=0,203$, $p\leq 0,001$) є участь у суспільній діяльності, особливо це значуще для позитивних стосунків зі знайомими людьми (5,2% дисперсії, $\beta=0,205$, $p\leq 0,01$). Найменшу роль відіграють зустрічі для емоційного задоволення з іншими людьми (1,2% дисперсії загального фактору ССД, $\beta=0,113$, $p\leq 0,05$). Важливо відзначити, що для множинної регресії як залежні змінні були використані показники волонтерської діяльності, що не вплинули на показники дисперсії в жодному факторі. Цей факт може свідчити про низьку значущість волонтерської діяльності для респондентів (опитування проводилося протягом 2014 р.). Це підтверджується емпіричними даними. Так, на питання «Як часто в останні 12 місяців Ви займались роботою для благочинних організацій або були волонтером?» відповідь «ніколи» надали 34,9% респондентів, «не знаю» – 8,7%, «менше ніж раз на півроку» – 15,1%, «раз на півроку» – 14%. Активних волонтерів виявилось 15%, із них 5,8% займається відповідною діяльністю щотижня, а 9,3% – раз на місяць. Небагато виявилось й часу, що відводять опитувані на подібне заняття. На пи-

тання «Скільки годин на тиждень Ви витрачаєте на допомогу іншим (не включаючи родину, колег і друзів)?» найпоширенішою відповіддю було «до години» (31,4%) та «2 години» (15,7%), а середній щотижневий час по всій вибірці становить 3,2 год. Отже, на протигагу західним дослідженням, де волонтерська діяльність уважається чи не найголовнішим джерелом позитивних переживань і критерієм нормальної соціальної адаптації (Т. Рат (2011) навіть виділяє окремий вид добробуту – добробут у середовищі проживання [3]), у реаліях українського життя волонтерська діяльність не є важливим чинником соціальної активності. Соціальна цінність вимірюється професійною діяльністю («роботою»). Чинником позитивних стосунків у сім'ї є щоденна діяльність, під якою розуміється виконання обслуговуючих обов'язків (особливо це стосується жінок).

Третій блок «Можливість впливу на оточуючих» відносно менше пов'язаний із соціальним комфортом ($R^2=0,661$). Як незалежні змінні тут були шкали керування оточенням та автономія. У процесі покрокової множинної регресії керування оточенням виявилось найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні та пояснило приблизно 31,8% дисперсії загального ССД ($\beta=0,615$, $p\leq 0,001$), при чому особливо це керування стосувалося родини (10,4% дисперсії, $\beta=0,450$, $p\leq 0,001$) і друзів (12,9% дисперсії, $\beta=0,359$, $p\leq 0,001$). Неоднозначним виявився параметр автономії. Зокрема, деякі західні дослідники (Р. Райян, Е. Десі, Е. Бершейд, К. Шелдон) уважають, що автономія – важливий чинник добробуту, інші (Ф. Хьюперт, Т. Со) – зв'язку автономії із суб'єктивним добробутом не знаходять, тоді як треті (Дж. Пілявін, С.В. Зибіна, Е. Дінер) переконані, що автономія шкодить добробуту. У нашому дослідженні виявлено, що автономія по-різному впливає на стосунки різного рівня. Так, автономія пояснює 6,2% дисперсії загального соціального комфорту ($\beta=-0,278$, $p\leq 0,001$), при чому автономія негативно впливає на сімейні стосунки (8,6% дисперсії, $\beta=-0,320$, $p\leq 0,001$), однак очікується в стосунках зі знайомими («Люди вважають мене незалежною особою») (21,8% дисперсії, $\beta=0,467$, $p\leq 0,001$). Отже, можемо зробити висновок, що в українській культурі, яка тяжіє до колективістської, автономія – позитивний чинник для ділових і товариських стосунків, однак негативний – для сімейних. ССД пов'язаний із можливістю впливати на близькодистантні групи (родину та друзів), тоді як щодо дистантних груп і суспільних інститутів виявляється «вивчена безпорадність»: люди не вірять, що вони можуть змінити щось у діяльності великих соціальних систем.

Блок «Позитивні уявлення» стосується уявлень про людей і соціальне середовище й значуще пов'язаний із соціальним комфортом ($R^2=0,726$), що свідчить про важливість соціаль-

них настанов щодо інших людей і спільнот для переживання ССД. Як незалежні змінні виступали показники довіри до людей і соціальних інститутів, а також загальні уявлення про соціальні системи. Так, найбільш впливовим виявився оптимізм щодо власного майбутнього, який пояснив 26,4% дисперсії соціального комфорту ($\beta=0,334$, $p\leq 0,001$), при чому особливо це стосувалося сімейного добробуту (24,8% дисперсії, $\beta=0,394$, $p\leq 0,001$). Важливим параметром ССД виявилася довіра до оточуючих людей, особливо близьких. Так, на першому місці виявилася довіра до інтимного партнера, ця незалежна змінна пояснювала 8,6% загальної дисперсії ($\beta=0,199$, $p\leq 0,001$), і 15,4% дисперсії фактора сімейного добробуту ($\beta=0,295$, $p\leq 0,001$). Статистично достовірним є зв'язок соціального комфорту з довірою до батьків. Ця характеристика обумовлювала 5,6% дисперсії загального фактору ($\beta=0,238$, $p\leq 0,001$) та 6% сімейного добробуту ($\beta=0,259$, $p\leq 0,001$). Зауважмо, що вплив на переживання ССД стосунків із батьками та з партнером приблизно рівний, що свідчить про достатньо сильний вплив батьків на подальше життя навіть дорослих дітей в Україні. Очікувано значущий вплив здійснюють дружні стосунки. Зазначимо, що довіра до друзів дещо менш впливає на переживання, пов'язані із соціумом. Цей параметр пояснює 1,2% дисперсії загального фактору ($\beta=0,118$, $p\leq 0,05$) і 12,5% дисперсії фактора соціального впливу ($\beta=0,294$, $p\leq 0,001$). Третім за значущістю впливу (6,1% дисперсії, $\beta=0,190$, $p\leq 0,01$) є позитивне уявлення про суспільство («Наше суспільство – сприятливе місце для людей, що в ньому проживають»), при чому цей параметр обумовлює дисперсію фактора сімейного добробуту (1,4% дисперсії, $\beta=0,122$, $p\leq 0,05$) та соціального впливу (3,2% дисперсії, $\beta=0,181$, $p\leq 0,01$), а соціальна реакція оцінюється насторожено («Виходячи зі шляху розвитку, мені важко надіятися на позитивне майбутнє світу») (7,6% дисперсії, $\beta=0,226$, $p\leq 0,01$). Важливим елементом ССД є віра в можливість планування власного життя. Ця характеристика («Мені подобається будувати плани та працювати над їхнім утіленням») пояснює 2,7% загального фактору ($\beta=0,158$, $p\leq 0,01$), однак особливо обумовлює дисперсію (5,4%) фактора соціального впливу ($\beta=0,219$, $p\leq 0,01$). Отже, на думку респондентів, дружні групи більшою мірою сприяють реалізації особистих планів (менше їх порушують), однак досягнення цілей пов'язується саме із сімейною підтримкою: змінна «Наскільки ви змогли реалізувати власні цілі» пояснює 2% дисперсії фактора соціального комфорту в сім'ї ($\beta=0,132$, $p\leq 0,05$). Отже, саме сімейна підтримка найсильніше впливає на впевненість у майбутньому, реалізацію цілей і позитивні уявлення про інших людей загалом і окремих осіб зокрема.

Параметри усвідомленості життя утворюють блок «Евдемонія» ($R^2=0,606$). У процесі покрокової множинної регресії найбільш важливою незалежною змінною в рівнянні виявилася «Мета в житті» (за методикою К. Ріфф). Вона пояснила приблизно 27,2% дисперсії соціального комфорту ($\beta=0,316$, $p\leq 0,001$). Іншими змінними були відчуття осмисленості життя (5,3% дисперсії, $\beta=0,173$, $p\leq 0,05$); оцінка життя як осмисленого (1,7% дисперсії, $\beta=0,152$, $p\leq 0,05$) і сенс того, що людина робить (2,4% дисперсії, $\beta=0,171$, $p\leq 0,05$). Відчуття сенсу життя особливо тісно пов'язане з фактором сімейного добробуту (21,4% дисперсії, $\beta=0,395$, $p\leq 0,001$), меншою мірою із впливом у дружній групі (4,1% дисперсії, $\beta=0,222$, $p\leq 0,01$). Змінна «У мене є відчуття спрямованості й мета в житті» пояснює 9,9% дисперсії фактора соціальної реакції інших людей ($\beta=0,253$, $p\leq 0,001$), що свідчить про важливість механізму соціального порівняння та зовнішнього підтвердження, особливо в умовах соціальних змін.

Висновки. Отже, соціальний комфорт пов'язаний із перебуванням у сімейній і дружній групі, контактами зі знайомими людьми, відчуттям поваги з боку оточуючих. Виявлена така особливість сприймання сімейної групи дорослими людьми, як включення в неї батьків, що зумовлює важливість для досягнення ССД сприятливих стосунків як між членами шлюбної пари, так і їхніх батьків. Стосунки з різними групами забезпечують задоволення відмінних соціальних потреб. Так, сімейна група повинна передусім надавати допомогу та підтримку, дружба – забезпечувати особистісне прийняття й повагу, знайомі та малознайомі люди – демонструвати повагу й схвалення дій. Треба відзначити, що повага не є елементом сімейного добробуту.

Оцінка стосунків у малих групах, на які людина може безпосередньо впливати, значна вища, ніж оцінка відносин в українській спільноті (особливо державних). Найвище оцінені дружні й сімейні стосунки, найнижче – сусідські. Автономія виявилася позитивним чинником для ділових і товариських стосунків, однак негативним – для сімейних.

Сприймання статусу особою відіграє меншу роль, ніж прагнення до поваги з боку оточуючих (особливо знайомих). Більшість респондентів прагнуть незначно (на 2 щаблі за 10-бальною системою) підвищити свій статус («жити трохи краще»). Отже, на протипагу поширеній думці, що українці орієнтуються на вищий клас, більшість були б задоволені належністю до так званого «середнього класу».

Найсуттєвішими компонентами ССД української аудиторії є задоволення соціальних потреб, участь у громадських справах, можливість впливу на оточуючих, автономія, позитивні уявлення про людей, наявність мети в житті.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у створенні надійного інструментарію для вивчення ССД.

Література:

1. Nieboer A., Lindenberg S., Boomsma A., Van Bruggen A.C. (2005). Dimensions of well-being and their measurement: The SPF-IL Scale. *Social Indicators Research*, 73, p. 313–353.
2. Tay L., Chan D., Diener E. (2014). The Metrics of Societal Happiness. *Social Indicators Research*, 117, p. 577–600.
3. Рат Т. Пять элементов благополучия: Инструменты повышения качества жизни / Т. Рат, Дж. Хартер ; пер. с англ. – М. : Альпина Паблишерз, 2011. – 148 с.
4. Rat T., Harter G. (2011). Pyat elementov blagopoluchiya: Instrumenty povysheniya kachestva gyzny [Wellbeing: The Five Essential Elements, 2010] Per. s angl. – М. : Alpina Publishers (rus).

Данильченко Т. В. Проблема социального благосостояния в украинском измерении

В статье приведены результаты эмпирического исследования признаков субъективного социального благополучия. Показано, что его ключевыми компонентами являются позитивные отношения в семье, социальный комфорт, который связан с членством в дружественной группе и контактами со знакомыми людьми, чувство уважения со стороны окружающих.

Ключевые слова: субъективное социальное благополучие, социальный комфорт, позитивные отношения, желаемый социальный статус.

Danilchenko T. V. Signs of social well-being in the ukrainian estimation

In article results of empirical research of signs of subjective social well-being are presented. It is shown that its key components are positive relations in a family, social comfort which is connected with membership in friendly group and contacts to familiar people, feeling of respect from people around.

Key words: subjective social well-being, social comfort, positive relations, desirable social status.

О. Ю. Дроздов

кандидат психологічних наук, докторант
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії правових наук України

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ МАСОВОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті розглядається політико-психологічний феномен масової геополітичної свідомості. Описано основні положення авторської концепції масової геополітичної свідомості, первинна теоретична модель цього феномена, а також узагальнена теоретико-емпірична модель, доповнена за результатами комплексу емпіричних досліджень. Запропонована модель описує зв'язки між типами і структурними компонентами масової геополітичної свідомості, її чинниками та механізмами, характер впливу конкретних чинників, ілюструє низку психологічних особливостей масової геополітичної свідомості у громадян України.

Ключові слова: масова геополітична свідомість, геополітична ментальна карта, моделювання, модель.

Постановка проблеми. Феномен геополітичної свідомості можна визначити як форму відображення подій і явищ «політичного світу» крізь призму «географічного світу» шляхом ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою (соціально-політичними процесами), яка там здійснюється. Масову геополітичну свідомість (далі – МГПС) ми розуміємо як форму (рівень) побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ [2]. Актуальність дослідження МГПС зумовлена насамперед тим, що цей, безумовно, психологічний за своєю сутністю феномен довгий час не був об'єктом саме психологічних досліджень.

Ступінь розробленості проблеми. Хоча в межах політології та соціології склалася традиція вивчення схожих або пов'язаних із ним явищ («популярна геополітика», «низька геополітика», «геополітичне сприймання», «геополітичне світовідчуття», «геополітичне світобачення», «зовнішньополітичний менталітет» тощо), але всім цим розробкам, на нашу думку, бракувало системного підходу. Зокрема, їхніми авторами не було запропоновано єдиної, цілісної, системної моделі, котра відображала б специфіку розвитку й функціонування цього феномена, взаємодію комплексу різних чинників і механізмів тощо.

Моделювання, як відомо, є одним із основних (і складних) методів теоретичного дослідження психічних явищ. У традиційних психологічних сферах використання цього методу (когнітивна, інженерна психологія, психофізіологія тощо) він часто має математичний характер. Але під час вивчення соціально-психологічних явищ моделювання найчастіше використовується з метою образної, наочної презентації нових концепцій, установлення відношень з уже дослідженими феноменами, а також для узагальненої презентації емпіричних

досліджень у тих сферах, де є велика кількість різнобічних підходів [1]. Як нам видається, вищезазначене стосується вивчення й політико-психологічних феноменів (хоча в політичній психології моделювання зазвичай використовується під час вивчення політичних ситуацій).

Отже, **метою статті** є ознайомлення з авторською психологічною моделлю феномена масової геополітичної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз МГПС дав нам підстави запропонувати таку «первинну» (теоретичну) психологічну модель цього явища [2] (рис. 1).

Отже, у верхній частині моделі подано систему чинників МГПС. Перший рівень чинників (демографічні та географічні) діє опосередковано, через відповідні чинники другого рівня (індивідуальні й соціальні). Останні є безпосередніми чинниками «прямої дії», впливаючи на формування та функціонування МГПС. Їхня дія, у свою чергу, забезпечується відповідними групами таких, що формують (забезпечують формування МГПС у процесі політичної соціалізації), і контекстуально-ситуативних (забезпечують вияв МГПС у кожному конкретному випадку сприймання геополітичних суб'єктів) психологічних механізмів.

Згідно із моделлю «пентабазису» В. Ганзена як методу системного опису психічних явищ ми визначили чотирьохкомпонентну структуру масової геополітичної свідомості: геополітичні образи (уявлення, стереотипи), знання (ідеї, думки), емоції (настрої) та бажання (інтереси).

Вияв МГПС можливий у трьох варіантах. Передусім це геополітичні ментальні карти (далі – ГПМК) – інтегральний «продукт-індикатор» МГПС. Їх можна визначити як побутові ментальні репрезентації (моделі) геополітичного простору, що містять образи суб'єктивно найзначущих геополі-

тичних суб'єктів (переважно держав) і групують їх згідно з певними суб'єктивно значимими критеріями соціально-політичного характеру («ментальною сіткою координат»). Своєрідними «цеглинками» цих ментальних моделей є геополітичні образи окремих геополітичних акторів (передусім держав). Структуру ГПМК утворюють локалізаційні (знання-«де») й атрибутивні (знання-«що») компоненти, що мають індивідуальну або соціальну етіологію.

Також МГПС може виявлятися через певні типи політичної, економічної та міграційної поведінки особистості або мас. Насамкінець, будучи значною мірою детермінованою соціальними чинниками, МГПС на суспільному рівні свого вияву може виступати соціальним чинником самої себе. Прикладом такої самодетермінації є вплив стереотипів і соціальних уявлень геополітичного характеру (які входять до структури самої МГПС) або врахування суспільних геополітичних настроїв і уявлень під час побудови певних ідеологій, прийнятті певних політичних рішень.

Протягом 2011–2015 рр. нами було проведено комплекс емпіричних досліджень (що охоплювали близько 2,5 тис. осіб), результати яких дали нам змогу внести низку уточнень у вищеописану модель. Нова узагальнена (теоретико-емпірична) модель описує зв'язки між типами й структурними компонентами МГПС, її чинниками та механі-

змами, характер впливу конкретних чинників, ілюструє низку психологічних закономірностей МГПС (див. рис. 2). Розглянемо детальніше особливості МГПС, відображені в моделі:

1. МГПС зумовлена прямою й побічною дією широкого кола чинників, котрі мають різну значущість. Найвагомішими є вік і соціальні (культурно-регіональні, соціально-політичні) чинники. Перший із них визначає здатність індивіда до розуміння, інтерпретації та оцінювання геополітичних явищ загалом (тобто формування ГПС). Друга група чинників фактично є безпосередніми детермінантами МГПС, зумовлюючи специфіку її функціонування, вияву в кожному конкретному випадку. Статеві й індивідуально-психологічні чинники зумовленість МГПС загалом є незначною.

2. Функціонування МГПС забезпечується комплексом таких механізмів:

– семантична інтерференція та аглютинація – трансформують географічні й політичні образи, уявлення та знання у власне геополітичні (забезпечуючи «політизацію» географічних понять і «географізацію» політичних);

– стереотипізація – продукує узагальнені спрощені образи та уявлення геополітичного характеру на основі синтезу інформації із різних соціальних джерел (суспільна думка, соціокультурні норми, ЗМІ тощо);

– прототип (-ізація) – продукує геополітичні образи та уявлення (переважно стосовно своєї країни/регіону) на основі власного життєвого досвіду;

– міфологізація, аутгруповий фаворитизм, ідеалізація – лежать в основі позитивних уявлень про зарубіжні країни (передусім країни Заходу);

– атракція – лежить в основі позитивних установок емоційно-мотиваційного характеру (вираженість інтересу, симпатії й побажання в подальшому процвітанні) стосовно геополітичних акторів;

– аутгрупова дискримінація – визначає сприймання окремих країн і регіонів (найчастіше – Росії та Східної України);

– соціальна категоризація – забезпечує класифікацію геополітичних акторів (суб'єктів) за певними кон-

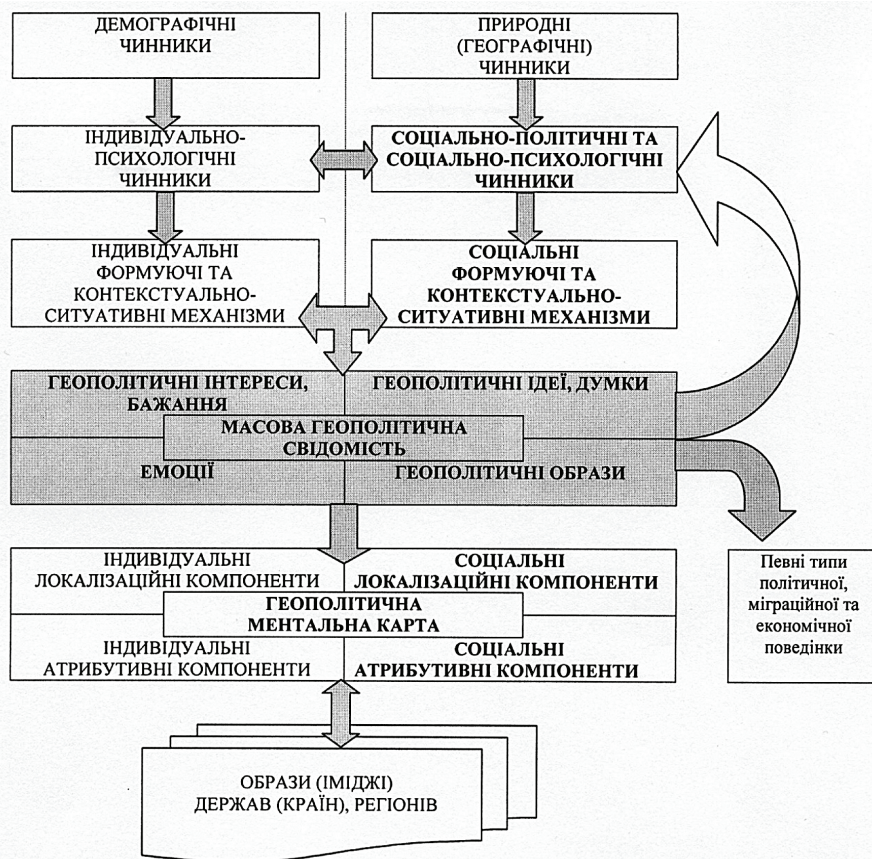

Рис. 1. Теоретична модель феномена МГПС

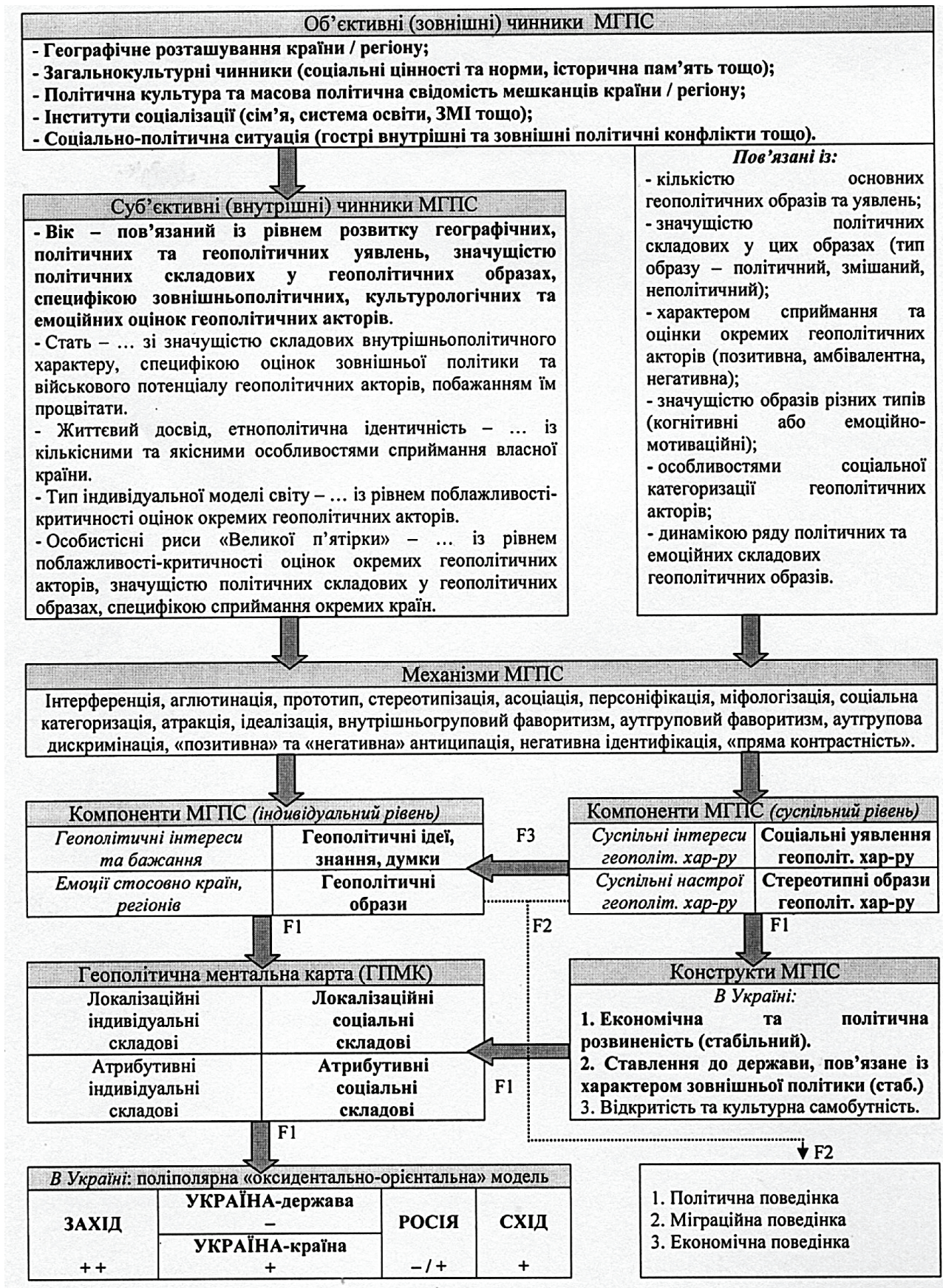

Рис. 2. Узагальнена модель феномена масової геополітичної свідомості

Примітка. Напівжирним шрифтом на рисунку позначено найважливіші чинники та компоненти; функції МГПС позначено як F1 (когнітивна), F2 (регулятивна) і F3 (комунікативна).

структурами в полі психосемантичного (ментального) простору;

– асоціація й персоніфікація – формують геополітичні уявлення стосовно окремих країн шляхом «пов'язування» їх із неполітичними явищами (особливості економіки та культури) або з конкретними постатями (колишні чи чинні політичні лідери);

– антиципація «позитивного» й «негативного» типів – забезпечує побутове прогнозування перебігу геополітичних процесів і явищ, відповідно, в «оптимістичному» та «песимістичному» варіантах;

– негативна ідентифікація – лежить в основі рефлексії геополітичного статусу власної країни (котра уявляється не такою «розвинутою», «благополучною», як референтні країни Заходу, і не такою «ворожою», як антиреферентна Росія).

3. Сприймання геополітичних акторів, як правило, відбувається «на фоні» інших акторів. Іншими словами, конструювання геополітичних образів працює за принципом «фігура-фон» (як у разі сприймання у вузькому сенсі цього терміна). Отримані дані дають змогу припустити, що це відбувається завдяки психологічному механізмові, котрий умовно можна визначити як «пряма контрастність». Нагадаємо, що у фізиці та психології виокремлюють два типи зорового контрасту – прямий (сприймання темного предмета на світлому фоні) і зворотний (навпаки). Використання метафори «пряма контрастність» у контексті нашого дослідження базується на такій поширеній закономірності – критичні політико-економічні оцінки власної країни (негатив) часто були зворотним відображенням ідеалізованих уявлень про «зарубіжжя» (позитивний фон). Тобто, антиподом образів «нестабільної», «невпорядкованої» «слаборозвинутої», «бідної» України були уявлення про «стабільні», «упорядковані», «розвинуті», «багаті» країни Заходу (Північної Америки, Західної Європи) та Сходу (Китай, Японія і до 2014 р. Росія). При цьому структура геополітичних образів останніх («сильна розвинута країна», «добра влада й політика», «упорядкована країна» тощо) часто була доволі схожою.

На нашу думку, описаний феномен базується на механізмах негативної ідентифікації, ідеалізації, стереотипізації, міфологізації, соціальної категоризації та аутгрупового фаворитизму. Можливо, він пов'язаний із локалізаційними особливостями ГПМК українців – їхню основу становлять саме провідні країни Заходу та Сходу, створюючи «фон» із доволі завищеними «точками відліку». А якщо згадати, що найзначущі критерії (психосемантичні фактори) соціальної категоризації геополітичних акторів часто мають саме політико-економічний характер («політико-економічний розвиток», «соціально-економічний добробут і демократичність»), існування ефекту «прямої

контрастності» стає зрозумілим і закономірним. Як нам видається, усе це узгоджується з теорією виправдання соціальної системи Дж. Джоста, згідно з якою аутгруповий фаворитизм розглядається як варіант вирішення когнітивного дисонансу, що виникає внаслідок вираженої соціально-економічної нерівності між групами [5]. Отже, феномен «прямої контрастності» навряд чи варто вважати специфічною рисою саме української МГПС. Він є швидше атрибутом масової свідомості тих суспільств, члени яких протягом тривалого часу зазнавали соціально-політичної та/або соціально-економічної фрустрації. Це, у свою чергу, призвело до формування напівміфологізованих компенсаторних уявлень про «тридев'ять царства Справедливості, Добробуту й Порядку» (якими одні вважають Європу/Америку, інші – «братню» Росію). Поряд із тим існування «прямої контрастності» може бути пов'язане з більш глибокими рівнями масової свідомості, зокрема з архетипами «райських земель».

Вірогідно, що в основі «прямої контрастності» лежить відмінність у чинниках сприймання та оцінювання своєї й інших країн. У першому випадку відносно вагому роль відіграє власний життєвий досвід. Натомість у другому випадку на перший план виходять соціальні «продукти» у вигляді ідеалізованих стереотипів, міфів, архетипів тощо (те, що низка дослідників зараховує до категорії «соціального несвідомого»), котрі компенсують брак інформації внаслідок нестачі або відсутності досвіду. Тут можна згадати думку окремих науковців, що «якщо десь «не працює» свідомість, то там, вірогідно, «вмикається» підсвідоме...» [3, с. 7]. Народна мудрість закономірно з цього приводу констатувала: «Добре там, не нас нема...».

Варто також підкреслити обмеженість діапазону вияву «прямої контрастності» – вона спрацьовує лише стосовно політичних або політико-економічних образів держав; на культурологічному рівні (Україна як Батьківщина) цей феномен уже не виявляється. Отже, указане явище пов'язане з раніше згаданим «двоїстим» характером геополітичного образу України – «погана держава з поганою владою», але «добра країна».

4. У структурі МГПС когнітивні компоненти (геополітичні образи, уявлення та знання) загалом переважають над емоційно-мотиваційними (геополітичні емоції, інтереси, бажання). Це підтверджує раніше висунуту тезу про те, що основним «продуктом» та «індикатором» МГПС є специфічні когнітивні (ментальні) моделі – ГПМК.

5. Локалізаційні компоненти масових ГПМК світу мають переважно «державно-орієнтований» характер, тобто основними складовими (суб'єктами, акторами) глобального геополітичного простору вважаються саме національні держави. Не виявлено ознак масового поширення постмодер-

ністських тенденцій, які передбачають «розмивання чіткості простору», «зникнення кордонів» тощо. Структура ГПМК світу громадян України надає можливість визначити її як поліполярну та «оксидентально-орієнтальну» (побудовану за принципом «західне-східне»), адже основними геополітичними акторами вважаються провідні країни Заходу (у широкому сенсі цього терміна), класичного Сходу, а також Росія й сама Україна. Фактично масова ГПМК світу відображає «межовий» геополітичний статус України – «між Заходом і Сходом». Внутрішньополітичною проекцією цієї моделі світу є відносно поширене уявлення про відповідний політичний поділ (розкол) власної країни.

6. Атрибутивні компоненти ГПМК, з одного боку, варіюються залежно від конкретного геополітичного актора; з іншого – вони часто мають схожий характер (особливо під час оцінювання Інших), що є наслідком їхньої стереотипізованості, соціальної етіології. Найчастіше мають місце компоненти когнітивного типу – геополітичні образи та уявлення. Вони можуть мати політичний, політизований («змішаний» – політико-економічний, політико-культурологічний тощо) або неполітичний (суто економічний або культурологічний) характер. При цьому найзначущі геополітичні образи найчастіше належать до першого або другого типу. Менш поширеними є емоційно-мотиваційні компоненти, які майже завжди мають позитивний («атракативний») зміст – «тріада» з інтересу, симпатії та побажання в процвітання.

7. Ступінь цілісності масових геополітичних образів і уявлень пов'язаний із «соціальною дистанцією» між індивідом і конкретним геополітичним актором. Так, найбільш цілісними є ідеалізовані геополітичні образи країн «далекого зарубіжжя». В образах більш близької в географічному та культурному планах Росії вже була помітна певна суперечливість і амбівалентність, котрі почали зникати після початку в 2014 р. україно-російського конфлікту й із набуттям Росією статусу ворожої (Чужої) держави. Загалом саме образ Росії був і певною мірою залишився своєрідним «диференціатором» регіональної МГПС громадян України. Найменш цілісними були та є уявлення про власну країну, які відрізняються наявністю водночас наявних виражених позитивних і негативних образів. Негативний образ за своїм змістом може бути охарактеризований як «Україна-держава» (політичні й політико-економічні оцінки), тоді як позитивний образ відображає «Україну-країну», «Батьківщину» в її «людино-орієнтованому» (культурологічному) значенні. Зазначимо, що така «розщепленість» образів власної країни не є суто вітчизняною особливістю, адже аналогічну тенденцію помічали науковці й в інших країнах. Отже, ступінь цілісності-суперечливості геополітичних

образів залежить від того, якою мірою власний життєвий досвід доповнює та «ускладнює» наявні соціальні уявлення (стереотипи).

8. Конструкти МГПС, за якими здійснюється сприймання та оцінювання геополітичних акторів, повністю не відповідають класичній схемі Ч. Осгуда «Оцінка-Сила-Активність». Вони швидше є комбінацією цих факторів, що природно, ураховуючи складну сутність об'єктів оцінювання – геополітичних акторів. Як правило, мають місце три фактори-конструкти, котрі утворюють основу психосемантичного геополітичного простору. Перший (найпотужніший) фактор є поєднанням економічних і соціально-політичних оцінок (рівень економічного розвитку, заможності, політичного або військово-політичного потенціалу країни, ефективність влади, особливості політичного режиму та ситуації). Фактично це є комбінацією чинників «Оцінка» й «Сила». Другий фактор відображає емоційне ставлення до геополітичного актора, котре пов'язане з агресивністю-миролюбністю його політики, поєднуючи таким чином «Оцінку» й «Активність». Третій конструкт має культурологічний характер і є специфічним різновидом фактора «Оцінка». В умовах соціально-політичних змін найбільшу стабільність демонструють перші два конструкти.

9. Симпліфікація МГПС і масових ГПМК світу працює переважно за принципом поділу світового простору на зони «Доброго світу» (який найчастіше символізують країни Заходу), «Злого світу» (найчастіше – Росія) та «Амбівалентного світу» (Україна). Отже, до певної міри саме західна геополітична цивілізація уявляється українцям світовим «протагоністом», а Росія – «антагоністом» (особливо з 2014 р.).

Зазначимо, що, усупереч поширеній у сучасній психології позитивістській моді на математичне моделювання, запропонована модель МГПС має логічний (образно-схематичний), а не математичний характер. Це, на нашу думку, аж ніяк не свідчить про її недосконалість. По-перше, між математичною й психологічною логікою є певні відмінності, а вирахувані статистичними програмами «точні показники» не завжди мають психологічний сенс. По-друге, наша модель стосується чи не найскладнішого феномена психології та гуманітарних наук загалом – свідомості, сутності, розвитку і функціонування якого навряд чи може бути зведено до сукупності певних кількісних показників. Тут варто нагадати, що наявні в психології математичні моделі стосуються «менш складних» феноменів – певних когнітивних процесів, операторської діяльності тощо. Є приклади математичного моделювання окремих політико-психологічних явищ, зокрема атитюдів щодо певних держав світу [4]. Але закономірним можна вважати той факт, що в сучасній науці досі немає жодної

математичної моделі свідомості, а наявні моделі масової свідомості (Б. Грушин та ін.) мають саме образно-схематичний характер.

Висновки. Узагальнення отриманих результатів дає змогу запропонувати нове визначення феномена МГПС – симпліфіковане (спрощене) відображення геополітичної дійсності шляхом аглютинації та інтерференції в індивідуальній і суспільній свідомості соціально-політичних і географічних категорій (значень), результатом чого стає виникнення специфічних ментальних репрезентацій політичного простору – геополітичних ментальних карт. Запропонована модель МГПС ілюструє системний характер цього феномена, який виявляється, зокрема, у комплексному поєднанні різнотипних складових (когнітивних і емоційно-мотиваційних, політичних та неполітичних, соціальних і індивідуальних), чинників і механізмів. Як нам видається, зміст запропонованої моделі надає можливість виокремити два напрями її прикладного застосування. Перший – «освітньо-формульвальний», пов'язаний із розробкою й упровадженням програми, спрямованої на протидію маніпулятивним впливам політичної пропаганди. Другий – «діагностичний», що передбачає розробку діагностичного інструментарію вивчення МГПС (ГПМК).

Література:

1. Дмитриева Ю.А. Метод моделирования в социальной психологии / Ю.А. Дмитриева, В.Г. Грязева-Добшинская // Вестник Южно-

Уральского государственного университета. Серия «Психология». – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 18–26.

2. Дроздов О.Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена / О.Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 114–127.
3. Сикевич З.В. Социальное бессознательное / З.В. Сикевич, О.К. Крокинская, Ю.А. Поссель. – СПб. : Питер, 2005. – 267 с.
4. Dekker H. Behaviour and Attitude. Effect of Attitude on Behavioural Desire with respect to Foreign Countries and Peoples and Germany and Germans in particular / H. Dekker, B. Dijkgraaf, F. Meijerink [Electronic resource]. – Access mode : http://www.researchgate.net/profile/Henk_Dekker/publication/234038420_Behaviour_and_attitude_effect_of_attitude_on_behavioural_desire_with_respect_to_foreign_countries_and_peoples_and_Germany_and_Germans_in_particular/links/54ae5fbb0cf2828b29fce02b.pdf.
5. Jost J. Outgroup Favoritism and the Theory of System Justification: A Paradigm for Investigating the Effects of Socioeconomic Success on Stereotype Content / J. Jost // Cognitive Social Psychology: The Princeton Symposium on the Legacy and Future of Social Cognition / Ed. G.B. Moskowitz. – Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum, 2001. – Pp. 89–102.

Дроздов О. Ю. Психологическая модель массовой геополитического сознания

В статье рассматривается политико-психологический феномен массового геополитического сознания. Описаны основные положения авторской концепции массового геополитического сознания, первичная теоретическая модель данного феномена, а также обобщенная теоретико-эмпирическая модель, дополненная по результатам комплекса эмпирических исследований. Предложенная модель описывает связи между типами и структурными компонентами массового геополитического сознания, его факторами и механизмами, характер влияния конкретных факторов, иллюстрирует ряд психологических особенностей массового геополитического сознания у граждан Украины.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание, геополитическая ментальная карта, моделирование, модель.

Drozdo O. Yu. Psychological model of the mass geopolitical consciousness

The politic and psychological phenomenon of mass geopolitical consciousness (MGPC) is considered in the article. The basic principles of the author's MGPC conception, the primary theoretical model of this phenomenon, as well as the generalized theoretical and empirical model, expanded by the results of empirical researches, are described. This model outlines the relationships between types and structural components of MGPC, its factors and mechanisms, the impact of specific factors; also it illustrates a number of psychological characteristics of MGPC among the citizens of Ukraine.

Key words: mass geopolitical consciousness (MGPC), geopolitical mental map, modeling, model.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИТЕЛІВ МЕГАПОЛІСА

У статті визначено поняття мегаполіса. Виділено основні соціально-психологічні характеристики жителів мегаполіса. Виокремлено специфічні ознаки жителів мегаполіса порівняно із жителями інших міст. Дослідження сконцентровано на деструктивних рисах, притаманних жителям мегаполіса. Закладено основу для подальшої розробки способів опанування самотності жителями великого міста.

Ключові слова: мегаполіс, житель мегаполіса, велика соціальна група, самотність, спосіб життя, городянин, життєритм.

Постановка проблеми. Розвиток людини завжди відбувається водночас із розвитком суспільства, у якому вона живе. Отже, сама людина змінюється залежно від того, як змінюється середовище, що її оточує. Проте під середовищем необхідно розуміти не лише абстрактне безлике суспільство, населення та людей загалом, а й такий комплекс конкретних факторів, як місце проживання, ступінь його урбанізації, розташування, скупчення людей (щільність населення – кількість квадратних метрів площі на одну особу) тощо.

«Міста – це велике творіння розуму й рук людських. Їм належить вирішальна роль у територіальній організації суспільства. Вони слугують дзеркалом своїх країн і районів. Міста-лідери називають духовними майстернями людства та рушійними силами прогресу» [9, с. 54]. А отже, чим більше місто, тим більша «майстерня», тим важливіша його роль для розвитку населення своєї країни й людства загалом. Наразі мегаполіси посідають провідне місце в соціально-економічній структурі світу.

Проблема переживання самотності особливо гостро постає в жителів великих міст, столиць, мегаполісів. У цих містах спостерігається підвищений ритм та інтенсивність протікання життя, буденних процесів. Утім комплексне дослідження різних способів опанування самотності жителями мегаполіса ще не було виконане й залишається перспективним завданням психології.

Ступінь розробленості проблеми. Зазвичай мегаполіси описують як «міста, що ніколи не сплять» (Н. Наріцин), і його населення, і нібито саме місто постійно перебувають у русі. Низка вчених акцентує увагу на тому, що в мегаполісах люди частіше перебувають у стані самотності, ніж у менших містах (Е. Заварухіна, М. Селіна, Д. Синарьов). К. Сводер виділив специфіку того, що

індивідуалістам, які обирають усамітнення, легше жити в мегаполісі через відсутність необхідності побудови близьких контактів і емоційних зв'язків. Колективістам же, навпаки, складніше жити у великому місті – їм не вистачає стійких глибоких контактів, справжніх друзів і міцної сім'ї.

Метою статті є визначення саме соціально-психологічних характеристик, притаманних такій соціальній групі, як «жителі мегаполіса»; виокремлення складових цієї групи, їхніх спільностей і відмінностей.

Виклад основного матеріалу. У науці прийнятими є різні класифікації міст [10]. Мегаполіс є одним із видів міст за кількістю населення [20]: мегаполіс чи мегалополіс (кілька міст, що зрослися; місто-мільйонник або велике місто та округи чи області, що його оточують і входять до його агломерації).

Феномен мегаполіса в соціальній психології майже не досліджений. Існують відповідні дослідження в інших галузях, насамперед у соціальній географії, соціології, урбаністиці, які забезпечують цінний статистичний матеріал, що дає змогу зробити важливі висновки щодо процесів, які відбуваються в психології великих груп, якими є жителі мегаполіса. Процеси урбанізації й мегаполізації, згідно з цими дослідженнями, мають універсальний характер як для тих країн, що досягли високого рівня економічного розвитку, так і для країн, які розвиваються, тому їхні результати надають можливість робити висновки про загальний вплив тих чи інших характеристик життя в мегаполісі на ті соціально-психологічні характеристики, яких воно набуває.

Соціальні філософи [1; 5; 12; 13] також звертають увагу на важливість приділення уваги таким категоріям, як місто та місце проживання людини, за розуміння того, у чому полягає специфіка міського

жителя. У цьому контексті головним постає питання відділення людиною себе від суспільства, від соціального оточення певного простору, у якому вона перебуває. Імовірно емоційне незадоволення людей від просторової віддаленості не виявляється в діяльності, не розширює межі осмислення, не спонукає до пошуку інакшої діяльності, що може бути спрямована на опанування власної самотності, пошук близькості тощо. Сучасний німецький мислитель Петер Слотердайк ставить таке запитання: «Чи вдасться відкритим великому світові істотам – людям епохи міст та імперій – стрибок від колективного самозбереження в закріплених міських громадах до індивідуального забезпечення власної безпеки в універсумі як такому – по той бік випадкових батьківщин?» [15, с. 354].

Суттєвим внеском у вивчення проблеми міста є дослідження зв'язку людини з місцем її проживання. «Відає ним (містом – *авт.*) відомий у давнину *genius loci*, геній місця, що пов'язує інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем» [1, с. 9]. Дослідник такого зв'язку Петер Вайль зауважує, що для сучасної людини, безсумнівно, найважливішим топосом і точкою зосередження й вияву культурного потенціалу та сили є місто [ibid]. Проте місто існує не лише саме по собі, як об'єктивна дійсність, а й суб'єктивно уявляється кожній окремій людині, кожною людиною відчувається, осмислюється по-своєму. Тому для кожної людини існує своє місто. Для кожного киянина, наприклад, існує свій Київ, хоча Київ для всіх один – розповсюджена в масовому дискурсі теза, хоча й не відрефлексована поки на науковому рівні.

При тому, що людина виступає в дослідженні міським жителем, так само, вона постає і творцем міста, його будівником, тим, хто створює міські умови. Хоча водночас людина є і продуктом міста, у якому живе [17]. Взаємозв'язок між жителем і його містом, отже, має динамічний характер: як тільки народжується новий містянин, він стає невід'ємною частиною свого міста, включається в «новий вид поселення» [17], так само, як і та особа, котра переїхала до цього міста з іншого. Тобто, той, кого не було в цьому місці, змінює його, як тільки в ньому опиняється. Загалом «житель міста» вже є іншою характеристикою людини, специфічною, яка одразу вказує на місце її проживання і якоюсь мірою на належність до певного – найбільш імовірного – місця роботи, рівня освіти, більших економічних можливостей, вищих стандартів якості життя тощо [13].

Важливо також звернути увагу на географічні, територіальні характеристики міста. Мегаполісом завжди є велике за розміром місто із розвинутою інфраструктурою [3]. Велика просторова розкиданість, складності пересування з однієї точки в іншу є додатковим фактором для інтенсифікації

відчуження людей один від одного. Дослідження свідчать, що суттєву частку свого життя середній житель мегаполіса витрачає саме на дорогу – від 2 до 4 годин щодня, проводячи пробках у середньому до 50 годин на рік [21].

За таких умов проблемою є наявність у його жителів «справжніх» стосунків (сімейних, романтичних, дружніх, виробничих, приятельських тощо). Через брак часу, географічну віддаленість у людини немає змоги повністю вільно обирати собі коло друзів, коханих. Зазвичай доводиться шукати близьких контактів недалеко від місця проживання або роботи. Проте сучасний успішний колектив не будується на «сімейних принципах», він має бути побудований на гарній злагодженій командній роботі, що ґрунтується на засадах конкуренції. У такій атмосфері майже неможливо знайти іншого, з яким можна поділитися своїми душевними переживаннями та захопленнями.

Усе рідше закохані знайомляться в містах масового відпочинку, на природі. За статистикою більшість людей знайомиться в місцях, що пов'язані з провідним типом їхньої діяльності (школа, університет, місце роботи), – 41%. На другому місці – знайомства завдяки друзям, знайомим – 24%. Зустріч у транспорті або місці відпочинку – лише 14% з опитаних. Усе більше зростає кількість знайомств через засоби масової інформації та Інтернет – 6%, проте опитування проводилось лише серед закоханих пар, які перебувають у стосунках [2]. Відповідна статистика щодо одружених пар свідчить про ще вищі показники: 37% – робота й навчання, 27% – знайомі, 11% знайшли один одного в Інтернеті [7].

Тож під час пошуку кохання більша частина дорослого населення просто не виходить за межі своєї так званої «зони комфорту». Вони навіть не намагаються шукати пару в яких-небудь тематичних клубах за інтересами або місцях відпочинку, що цікаві їм самим. На жаль, статистика щодо інших видів близьких стосунків наразі відсутня, проте із загальних передумов їх налагодження, можна припустити, якби мова йшла про дружбу, навряд чи можна було б припустити частотні знайомства на вулиці або, наприклад, у бібліотеці. Те саме стосується й налагодження приятельських стосунків.

Чим більшим є місто, тим швидше рухається повсякденне життя в ньому. У такому ритмі залишається все менше часу на неперехові знайомства. У маленьких містах людина більш вільна в тому сенсі, що вона більше належить собі. Вона має можливість обирати як, де і з ким проводити час, має змогу встигнути в більшу кількість місць [18].

Жителі мегаполіса справді відрізняються від жителів менших міст або селищ. Вони вимушені постійно перебувати у швидкому життєвому ритмі, у біганні по магазинах і на роботу. Утім такий

напружений ритм життя не є характеристикою абсолютно всіх мешканців мегаполісів. Існують й інші соціальні групи, спосіб життя яких характеризується іншим набором соціально-психологічних і економічних властивостей. Так, жителі мегаполіса відрізняються рівнем енергійності, активності, екстраверсії; професійною належністю: не всі працюють у великих компаніях або на себе, що потребує постійного пересування по місту; не всі ведуть нічний спосіб життя тощо.

Тож жителів великого міста можна умовно поділити на таких, які обмежені в часі та переміщенні, і таких, котрі можуть вільно пересуватись по місту й керувати своїм часом, хоча є й перехідні групи. До першої групи зараховуємо лікарів, учителів, продавців, працівників соціальної та державної сфери тощо – усіх тих, хто має фіксований робочий час і жорсткий графік. Вони через свою «прив'язку» до місця роботи та проживання є більш консервативними, ригідними, менш лабільними. Пов'язано це насамперед зі сталим місцем роботи, де працівник має перебувати весь день. Ці люди значною мірою підпадають під негативний вплив мегаполіса, показують високий рівень схильності до самотності. Цій групі так необхідно багато працювати для того, щоб опанувати самотність, проте поки що не було визначено, як покращувати життя тій людині, у якої немає ані часу, ані фінансових можливостей для розширення бази соціальних контактів. До другої групи можна зарахувати бізнесменів, менеджерів великої ланки, успішних самозайнятих підприємців. Зазвичай вони є більш вільними в пересуванні, хоча б завдяки наявності власного транспортного засобу. Через те що працюють «на себе», можуть вдаліше розпланувати свій час, почуваються вільніше. Також існує невелика підгрупа рантє – людей, у яких немає необхідності працювати і які мають начебто необмежені можливості розпоряджатися власним часом. Їх ми можемо умовно включити до другої групи. Роботи, присвячені проблемі мегаполіса та місця людини в ньому, завжди орієнтуються якраз на другу групу людей, яким так само притаманні самотність і відсутність справжніх взаємин, проте вони можуть «приглушувати» ці відчуття завдяки різноманітності своїх життєвих подій, великій кількості знайомих, вечірок, ділових або розважальних поїдок до інших місць тощо.

Також різницю між двома групами можна бачити не лише в поділі за місцем роботи (прив'язаність до певного місця або рухливість). Великі розбіжності між ними спостерігаються й під час аналізу демографічних показників міста від конкретного місця проживання. Активне життя мегаполіса розвивається в центрі міста й у бізнес-центрах. Спальні ж райони живуть іншим життям. У великому місті яскраво виражена соціальна нерівність: його житловий фонд містить і першо-

класні приватні котеджі, і комфортні багатоквартирні будинки, і оселі з кімнатами в комунальних квартирах. Крім того, вулиці та комунікації мегаполіса дають притулок сотням безхатків [11]. Тому не можна стверджувати, що життя в мегаполісі є однорідним, і неможливо дати якусь одну усереднену характеристику всім жителям мегаполіса, окрім втоми й переживання самотності. Західні медики вже багато років говорять про «синдром хронічної втоми», притаманний саме жителям великих міст [23].

І хоча почуття самотності в різних прошарках жителів мегаполіса виявляється по-різному, проте, напевно, форми її опанування є сталими для всіх і їх вибір залежатиме від особливостей кожної окремої людини. Про це, зокрема, свідчить набір способів утечі багатьох людей у різні види залежності – алкоголізм, наркозалежність, ігроманія, трудовголізм, незалежно від прошарку населення.

Завдяки дослідженню А. Мікляєвої та П. Рум'янцевої [10], було виявлено такі характерні риси, притаманні більшості жителів мегаполіса (у порядку вираженості від найяскравіших до тьмяніших, але всі мають місце): уживає алкогольні напої, постійно поспішає, стомлений, думає про гроші, занепокоєний, байдужий. Також низькими показниками було охарактеризовано комунікабельність, люб'язність, привітність, добрий настрій.

Ці характеристики із психологічного погляду демонструють підвищений рівень самотності в жителів мегаполіса. Детальних розробок щодо порівняння соціально-психологічних характеристик різних соціальних груп усередині мегаполіса ще немає, тому в подальшій частині роботи ми сконцентруємось саме на такому дослідженні.

Загальні характеристики міського життя спричиняють специфічні соціально-психологічні вияви в його мешканців як на загальному, так й індивідуальному рівнях, призводячи до складання особливих типів особистості. Л. Вірт проводить паралелі між характеристикою життя у великому місці та відповідними психологічними й поведінковими характеристиками його жителів [24].

Міський спосіб життя неминуче призводить до віддалення, ізоляції між людьми. Тож є всі підстави вважати самотність жителів мегаполіса їхньою фундаментальною характеристикою (Т. Алексєєва, Е. Климентьєва, С. Мілграм, В. Семенов, Ю. Тихєєва). Оскільки ми розглядаємо психічний стан людини як продукт її способу життя й соціально-психологічного стану її оточення, необхідно виявити, із чого випливає специфіка такого стану та особливості урбаністичних утворень, які його спричиняють.

У ході дослідження [6] були встановлені закономірності, пов'язані із психологічними особливостями життя людей у великих містах:

1. Провінційність має взаємозв'язок із розмірами міста, проте більшою мірою визначається темпом його динамічних процесів, а також якісними й кількісними характеристиками міської ментальності.

2. Мірою провінційності міста (обернена залежність) можуть слугувати параметри, що збігаються з компонентами міської ментальності, такі як розмір психологічного ядра (кількісне та якісне різноманіття найбільш значущих для більшості жителів об'єктів), висотність (середня суб'єктивно відчута жителями етажність міста), темпоритм (що виражається в середній швидкості пішоходів).

3. По мірі зростання міста якісно змінюється характеристика групової свідомості його жителів, а саме: погіршується емоційна сфера міста; збільшується «жорсткість» слідування соціальним нормам; збільшується частка «особистісних» міських потреб (таких, що пов'язані зі стосунками між людьми й соціально-політичним статусом міста), порівняно з «індивідним» і «суб'єктивним»; змінюється уявлення жителів про міський простір; психологічне районування міської території не завжди збігається з адміністративним поділом [6].

Місто Київ за всіма параметрами підходить до визначення поняття «мегаполіс». Його населення – 2,7 млн осіб, котрі постійно проживають на його території, і близько 500 тис. осіб постійно перебувають у ньому. Київ і шість територій, що його оточують, утворюють міську агломерацію [8]. Густина населення – понад 100 осіб на 1 кв. км [19]. Місто належить до найбільших мегаполісів Європи (зокрема посідає 7 позицію за кількістю населення) [22]. Опитування, які були проведені серед жителів міста, указують на те, що кияни загалом задоволені своїм містом, проте їм не подобається, у якому напрямі воно рухається, і ті зміни, що в ньому відбулися (за даним на 02.2014 р. [16]).

Якщо ми згадаємо про наявність серед міських жителів двох груп і проблему віддаленості житла від роботи, то корисною буде статистика по м. Києву, отримана на початку 2013 р. Більшість українців витрачає на дорогу від 50 хвилин до години в один бік, що означає майже 2 години на день. За тим самим опитуванням соціологи підрахували, що більше ніж половина українців витрачає на дорогу більше ніж календарний місяць на рік. У такому випадку підрахунки виявляють, що весь день середнього жителя міста Києва (у якому 79% користуються загальним транспортом [14] і працюють, скажімо, з 9-ої до 18-ої, тобто фіксований робочий день – 40 годин на тиждень) буде виглядати приблизно так: припустимо, що на ранкові збори у працюючої дорослої людини м. Києва витрачається приблизно година щоранку. Якщо на роботу необхідно потрапити до 9-ої і їхати до неї годину, то встати необхідно принаймні о сьомій ранку. Потім дев'ять годин на робочому місті

(з годиною на обід), плюс ще година в «час-пік» додому. За порадами лікарів, здоровий сон має тривати 8 годин щодня. Отже, $8+9+3=20$ годин із 24, що налічує доба. За 4 години людина має по-вечеряти, зайнятись домашніми справами, приділити увагу дітям, чоловікові чи дружині, не кажучи вже про бажання зустрітись із друзями, подивитись фільм чи зайнятись саморозвитком.

Висновки. Завдяки здійсненим розрахункам, можна стверджувати, що в середньостатистичного жителя міста не залишається часу на себе. Для того щоб виконувати начебто звичайні повсякденні дії та відвідувати місця відпочинку, виявляється, необхідно жертвувати часом, який можна провести із сім'єю чи близькими друзями, або ж спати менше ніж година на добу, а отже, підривати своє здоров'я. Таку ситуацію важко назвати сприятливою для правильного, здорового та спокійного темпу життя. Усі ці особисті жертви призводять до почуття спустошеності, незадоволеності й віддаленості, а отже, до почуття самотності.

Перспектива подальших досліджень полягає в тому, що за таких умов вважається за необхідне виявити, як саме можливо, не змінюючи звичного устрою суспільного життя й особистого життєриту, навчитись опановувати це почуття, яке вже перетворилось на серйозну соціально-психологічну проблему для жителя мегаполіса.

Література:

1. Вайль П. Гений места / П. Вайль. – М. : Колибри, 2008. – 488 с.
2. Где знакомятся в России? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psyworld.org.ru/2007/10/30/gde-znakomyatsya-v-rossii-golaya-statistika.html>.
3. Голиков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії / А.П. Голиков, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
4. Ефремова Ж.Д. Формирование и функционирование менталитета населения малого провинциального города : автореф. дисс. ... канд. социол. наук / Ж.Д. Ефремова. – М., 2006. – 26 с.
5. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь / Г. Зиммель // Логос. – 2002. – № 3–4 (34). – С. 23–34.
6. Иванова Т.В. Социально-психологические проблемы городской ментальности : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.05 / Т.В. Иванова. – Ярославль, 2004. – 362 с.
7. Какие знакомства чаще всего завершаются свадьбой? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/society/20120706/693275007.html>.
8. Киев: город, его жители, проблемное сегодня и желаемое завтра [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/kiev_gorod,_ego_zhiteli,_problemnoe_segodnya_i_zhelaemoe_zavtra.html.

9. Лаппо Г.М. География городов / Г.М. Лаппо. – М., 1997. – 480 с.
10. Микляева А.В. Городская идентичность жителя современного мегаполиса: ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – М. : Речь, 2011. – 160 с.
11. Петрушин В.И. Неврозы большого города / В.И. Петрушин. – М. : Академический Проект, 2004. – 368 с.
12. Сайко Э.В. Переход в социальной эволюции и роль города в ее историческом выполнении / Э.В. Сайко // Сайко Э.В. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики / Э.В. Сайко. – М., 2001. – С. 10–71.
13. Семенова Т.В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.05 / Т.В. Семёнова. – Самара, 2007. – 414 с.
14. Сколько времени украинцы тратят на дорогу на работу [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://delo.ua/education/issledovanie-skolko-vremeni-ukraincy-tratjat-na-dorogu-narabot-173453/>.
15. Слотердак П. Сферы Сферы: Макросферология / П. Слотердак. – СПб. : Наука, 2007. – Т. 2 : Глобусы. – 1023 с.
16. Социологи выяснили, какими видят свои города жители украинских мегаполисов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://newsradio.com.ua/rus/2014_02_11/Sociologi-vijasnili-kakimi-vidjat-svoi-goroda-zhiteli-ukrainskih-megapolisov/.
17. Тыхеева Ю.Ц. Человек в городском пространстве (философско-антропологическое обоснование урбанографии) : дисс. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.13 / Ю.Ц. Тыхеева. – СПб., 2003. – 335 с.
18. Человек в большом городе. Социально-психологический анализ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=539626#1>.
19. Характеристика населения Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://buklib.net/books/27297/>.
20. Хорев Б.С. Территориальная организация общества / Б.С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – 320 с.
21. Amazing Facts About Traffic and Traffic Jams [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mapon.com/en/blog/2014/10/20-amazing-facts-about-traffic-and-traffic-jams>.
22. Europe's largest cities. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.citymayors.com/features/euro_cities1.html.
23. Psychological Adaptation to Urbanization, Technology Reflected In Word Usage Over Last Two Centuries [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psychologicalscience.org/index.php/news/releases/psychological-adaptation-changing-culture.html>.
24. Wirth L. Urbanism as a Way of Life / L. Wirth // The American Journal of Sociology. – Vol. 44. – No. 1. – The University of Chicago Press, 1938. – Pp. 1–24.

Кимзима В. В. Социально-психологическая характеристика жителей мегаполисов

В статье определено понятие мегаполиса. Выделены основные социально-психологические характеристики жителей мегаполиса; специфические признаки жителей мегаполиса в сравнении с жителями других городов. Исследование сконцентрировано на деструктивных чертах, присущих жителям мегаполиса. Положена основа для дальнейшей разработки способов преодоления одиночества жителями большого города.

Ключевые слова: мегаполис, житель мегаполиса, большая социальная группа, одиночество, способ жизни, горожанин, жизнеритм.

Kizima V. V. Social and psychologycal characteritics of megacity citizens

The concept of megacity has been outlined. Basic characteristics of megacity dwellers have been given. Analyzed has been specific profile of urbanites vs residents of other cities. Focus has been made on destructive characteristics of megacity residents. The foundation for further research of the ways to overcome solititude has been laid.

Key words: megacity, megacity resident, big social group, solititude, way of life, urbanite, life rhythm.

Л. С. Пілецька

доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті розглянуто психологічні особливості професійної самосвідомості військовослужбовців. Проаналізовано наявність труднощів у професійній діяльності військовослужбовців, пов'язаних як із реорганізацією Збройних Сил України, так і особистісними характеристиками. Установлено, що значна частина військовослужбовців різних категорій мають не тільки слаборозвинені когнітивний та оцінний компоненти професійної самосвідомості (виявляється в низькій психологічній культурі, недостатніх знаннях про себе, неадекватній самооцінці тощо), а й поведінкову її складову (відсутність навичок саморегуляції поведінки, самоуправління тощо). Виявлено, що їхня професійна самосвідомість детермінується умовами військового життя, організацією навчально-бойової й виховної діяльності, на неї відчутно впливає ефективність психологічного супроводу служби.

Ключові слова: військовослужбовці, курсанти військового ліцею, самосвідомість, ціннісні орієнтації, труднощі військової служби.

Постановка проблеми. Метою сучасної професійної української армії є дієздатна оборонна система держави. У її центрі – особистість-професіонал, який усебічно наділений знаннями-цінностями, знаннями-засобами, котрі дадуть змогу зберегти в цілісності культурно-історичну спадщину народу. При цьому ключовими завданнями стають ціннісні орієнтації, спрямовані не тільки на мотиви конкретно-економічного порядку (прибуток, дохід, рівень власного добробуту тощо), а й мотиви гуманістичного характеру (людська особистість, духовні цінності, творча самореалізація тощо). І саме моральний, духовно-етичний підхід до процесу військової служби сприятиме не тільки формуванню бійця-професіонала, а і правильній постановці й успішному вирішенню економіко-політичних і соціальних проблем у суспільстві. Тому особистісний, професійний і соціальний розвиток сучасного військовослужбовця є взаємодоповнювальними процесами. Необхідне реформування Збройних Сил України (далі – ЗСУ) передбачає синергічне, багатоаспектне сприйняття найскладніших соціальних, економічних, психологічних проблем сучасного суспільства, уміння масштабно мислити і приймати нестандартні рішення.

Одним із важливих напрямів оновлення діяльності ЗСУ є психологічний аспект. На психологічному рівні важливо сформуванню самосвідомості особистості професіонала, торкнутися аксіології військової служби, розвинути пріоритет загальнолюдських цінностей і проблем миру й безпеки держави в системі ціннісних орієнтацій військовослужбовця. Саме такі важливі завдання постають у процесі професійної підготовки курсантів військового ліцею.

Ступінь розробленості проблеми. Феномен самосвідомості був предметом наукового пошуку багатьох дослідників. Розгляд цього феномена перебуває в контексті уявлень про свідомість і подається як складний структурний компонент особистості.

Загальний аналіз наукової літератури свідчить про те, що самосвідомість була предметом наукових досліджень на філософсько-психологічному рівні (Р. Декарт, В. Спіркін, Н. Чепелєва, С. Григор'єв та ін.), у соціально-психологічному аспекті (І. Кон, Д. Мід, С. Максименко, В. Столін, Б. Парігін та ін.), у психолого-педагогічному плані (Л. Віготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Ю. Швалб та ін.). Окремі аспекти розвитку самосвідомості військовослужбовців розглядалися в працях В. Ягупова, Ю. Овчаренка, А. Гримака й ін.

Проте ґрунтовного аналізу проблем розвитку самосвідомості військовослужбовців і курсантів військового ліцею в умовах реформування ЗСУ не проведено.

Мета статті – з'ясувати психологічну сутність і особливості формування професійної самосвідомості курсантів військового ліцею.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення тенденцій вияву професійної самосвідомості курсантів військового ліцею ми дослідили бажаних служити у військах протиповітряної оборони (далі – ППО) й тих, хто хотів би навчатися в Харківському авіаційному університеті імені М. Кожедуба. За допомогою анкетування із загальної вибірки 167 учнів 10–11 класів Прикарпатського військово-спортивного ліцею-інтернату було відібрано 83 учні, які пов'язують свою майбутню військову кар'єру з військами ППО. Служба у

військах ППО є одним із найскладніших, екстремальних, суспільно значущих видів діяльності, що висуває до особистості особливі вимоги. Зі специфікою служби курсанти ознайомлюються під час навчальних екскурсій у Таллінську окрему бригаду авіації (м. Івано-Франківськ).

Службово-бойова діяльність військовослужбовців військ ППО передбачає виконання ними нелегких функцій, що пов'язані з високою оперативністю, динамічністю дій підрозділів, обслуговуванням і використанням складної сучасної техніки, автоматизованих систем управління, обробки інформації. Одним із важливих аспектів діяльності військовослужбовців військ ППО є бойове чергування, яке передбачає виконання функцій із прикриття об'єктів, повне зосередження основних сил і засобів ППО, оцінювання обстановки дій противника, метеорологічних умов, особливостей місцевості, часових параметрів тощо. Така діяльність є екстремальною та вимагає від особистості високого рівня розвитку психологічної й фізичної готовності до неї, внутрішніх переконань і мотивації, сильних волевових якостей, психологічної зрілості й самосвідомості. Складні об'єктивні умови, які супроводжують службово-бойову діяльність, закономірно не можуть не позначитися на психічному стані особистості у вигляді стресів, перенапружень, тривожності, фрустрації, страху, агресії тощо.

Подібна діяльність є напруженою й висуває особливі вимоги до емоційно-волевої сфери особистості, до регуляції нею поведінки та дій. Бесіди з військовослужбовцями Таллінської окремої бри-

гади авіації дали нам змогу виокремити такі труднощі, які найчастіше зустрічаються в їхній професійній діяльності. Труднощі були поділені нами за такими ознаками:

а) труднощі, пов'язані безпосередньо з виконанням професійної діяльності (перенапруженість, втома, прийняття рішень в екстремальних ситуаціях тощо);

б) труднощі, зумовлені недостатнім рівнем розвитку комунікативних якостей (невміння висловити прохання, зробити розпорядження, неволодіння методами переконуючого впливу тощо);

в) труднощі, пов'язані з індивідуальними психологічними особливостями військовослужбовців.

Військовослужбовцям пропонувалося оцінити характер труднощів за шкалою «важко» – «не важко». Результати опитування подано в таблиці 1.

Так, як свідчать дані проведеної роботи, військовослужбовці відчувають труднощі психологічного характеру більше, ніж пов'язані суто з використанням професійних обов'язків. Наприклад, 89% опитаних не вміють ставити себе на місце співрозмовника, 88,6% – не готові прийняти нововведення, 77,3% – не здатні оволодіти собою в конфліктній ситуації, 73,2% респондентів важко розуміють мотиви і вчинки інших людей, 63,8% – важко налаштуватися на позитивне сприйняття себе й оточуючих, 64,8% опитаних складно бути доброзичливими, безпосередніми з людьми.

Під час бесід із військовослужбовцями вдалося помітити, що сам процес спілкування з незнайомою людиною спочатку сприймається насторожено, відповіді намагаються прив'язати до певної

Таблиця 1

Характер труднощів у професійній діяльності військовослужбовців військ ППО ЗСУ

№ з/п	Труднощі, які найбільш часто зустрічаються в роботі	Кількість позитивних виборів, у %
1	Бажання навчатися самовдосконалюватися у професійній діяльності	23,0
2	Уміння переконувати співрозмовника	44,5
3	Прийняття рішень в екстремальних умовах	61,2
4	Підтримка професійного досвіду та вмінь	32,4
5	Уміння висловлювати власну думку	58,4
6	Протистояння стресу	72,3
7	Здатність до розумного ризику	68,4
8	Уміння висловлювати розпорядження, накази	49,2
9	Передбачення наслідків подій	58,9
10	Готовність приймати нововведення	88,6
11	Розуміння мотивів і вчинків інших людей	73,2
12	Витримання бойових чергувань	38,9
13	Здатність володіти собою в конфліктних ситуаціях	77,3
14	Емоційна стійкість і врівноваженість	62,3
15	Швидкість реакції на різноманітні подразники	21,2
16	Співпереживання співрозмовнику	59,0
17	Позитивне сприйняття себе й оточуючих	63,8
18	Робота на навчаннях у польових умовах	43,5
19	Доброзичливість у спілкування з людьми	64,8
20	Уміння ставити себе на місце співрозмовника, колеги	89,0

інструкції та розпорядження, що засвідчує наявність труднощів психологічного характеру.

На підставі аналізу професійної діяльності військовослужбовців військ ППО ми запропонували оцінити найбільш загальні якості, властивості особистості, що характеризують професійну самосвідомість військовослужбовців і керівництво військової частини як експертів.

Отже, самооцінка військовослужбовців та експертів збігається стосовно таких рис, як почуття обов'язку, відповідальність, точність, обдуманість рухів, здатність до швидких дій в умовах дефіциту часу, адаптивність у стресових ситуаціях, емоційна стійкість, здатність до розумного ризику й наявність ідеалу військового. Значними є розходження

в оцінюванні таких якостей, як наявність професійних знань, умінь, навиків, швидкість реакції на подразники, рішучість.

Як військовослужбовці, так і експерти низько оцінюють задоволеність матеріальним становищем, наявність ідеалу військового, бажання служити в ЗСУ, інтерес до підвищення свого професійного рівня. Зазначені показники вказують на певні проблеми, які існують у структурі професійної самосвідомості військовослужбовців, на домінування оцінних та поведінкових компонентів самосвідомості, попри те що когнітивна складова повною мірою не актуалізується. Пілотажне дослідження на базі військовослужбовців Таллінської окремої бригади авіації дало змогу точніше зорі-

Таблиця 2

Показники оцінювання значущості якостей військовослужбовцями й експертами

Оцінка військово-службовців	Значущі риси та якості	Оцінка експертів
1. Професійна мотивація		
1	Почуття обов'язку	1
2	Відповідальність	2
18	Бажання служити в ЗСУ	17
19	Інтерес до підвищення свого професійного рівня	18
20	Наявність ідеалу військового	19
21	Задоволеність матеріальним становищем	20
2. Професійний досвід і психічні функції та властивості		
3	Професійні знання, уміння й навички	8
4	Рівень уваги, мислення, пам'яті та інших психічних процесів	7
12	Уміння розв'язувати нестандартні завдання	15
13	Здатність до розумного ризику	13
3. Емоційно-вольові якості		
15	Емоційна стійкість	16
14	Адаптивність у стресових ситуаціях	14
5	Сміливість	3
6	Рішучість	4
7	Організованість	5
8	Цілеспрямованість	6
4. Якості сенсомоторної сфери особистості		
16	Швидкість реакції на подразники	10
9	Точність	9
10	Обдуманість рухів	11
11	Здатність до швидких дій в умовах дефіциту часу	12
17	Здатність до формування складних сенсомоторних комплексів	21

Таблиця 3

Показники рівня потреби у спілкуванні залежно від віку, (у %)

Рівень потреби в спілкуванні	Розподіл військових за віком			Усього
	до 25 років	до 30 років	після 35 років	
Низький	56,1	60,4	44,9	53,04
Нижчий за середній	24,3	21,0	17,6	20,97
Середній	15,2	10,0	26,0	17,07
Високий	1,4	---	1,2	0,87
Х ² -критерій	14,41	14,41		
Х ² -критерій		17,33	17,33	

Примітка. Х² – критерій критичний 13, 28 при P<=0,01.

ентувати діагностичну роботу з курсантами військового ліцею.

Діагностика курсантів військового ліцею за рівнем потреби в спілкуванні підтвердила наявність труднощів комунікативного характеру.

Аналіз результатів дослідження виявляє, що в опитаних, залежно від вікових особливостей, переважає низький рівень (56,1%) потреби в спілкуванні й нижчий за середній (24,3%) рівень у групі опитаних до 25 років, низький (60,4%) у піддослідних до 30 років із відсутністю високого

рівня, після 35 років дещо вищим є середній рівень (26,0%) потреби в спілкуванні. Навіть при загальних низьких показниках рівня потреби в спілкуванні у військовослужбовців низький рівень – 53,04%, нижчий за середній – 20,97%, середній – 17,07%, високий – 0,87%. Така картина може пояснюватись закритістю військової частини, обмеженістю вхідних і вихідних комунікативних каналів, а звідси й наростання психологічної напруженості через нереалізацію комунікативного потенціалу особистості.

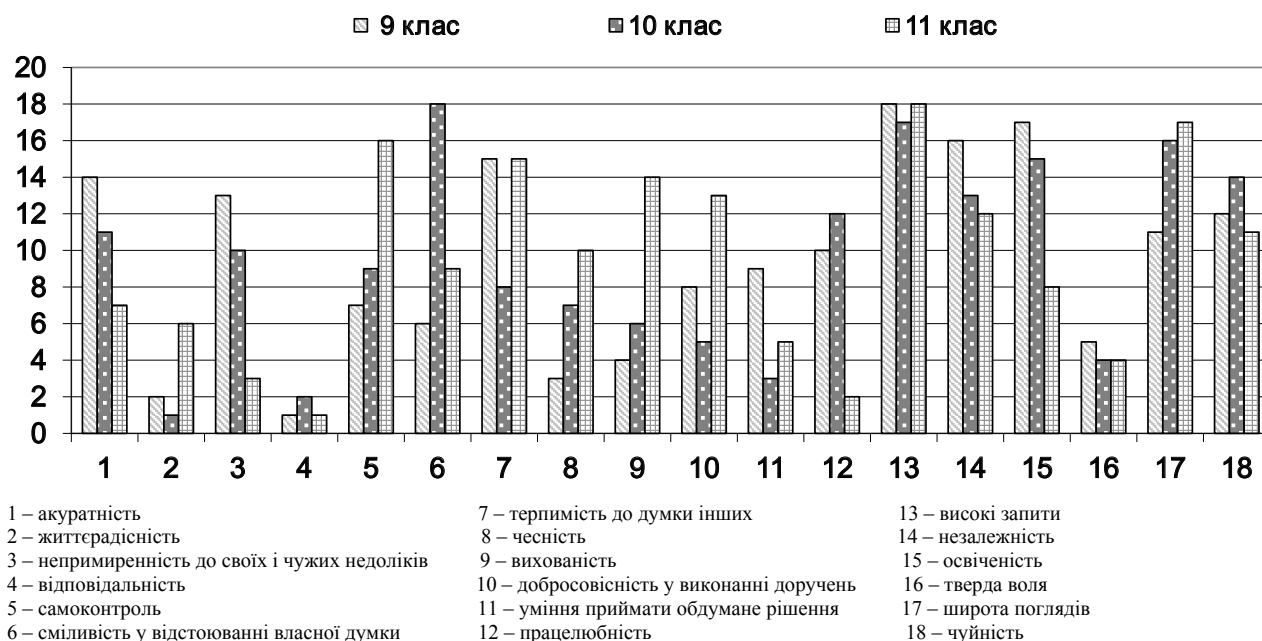

Рис. 1. Динаміка інструментальних цінностей курсантів військового ліцею

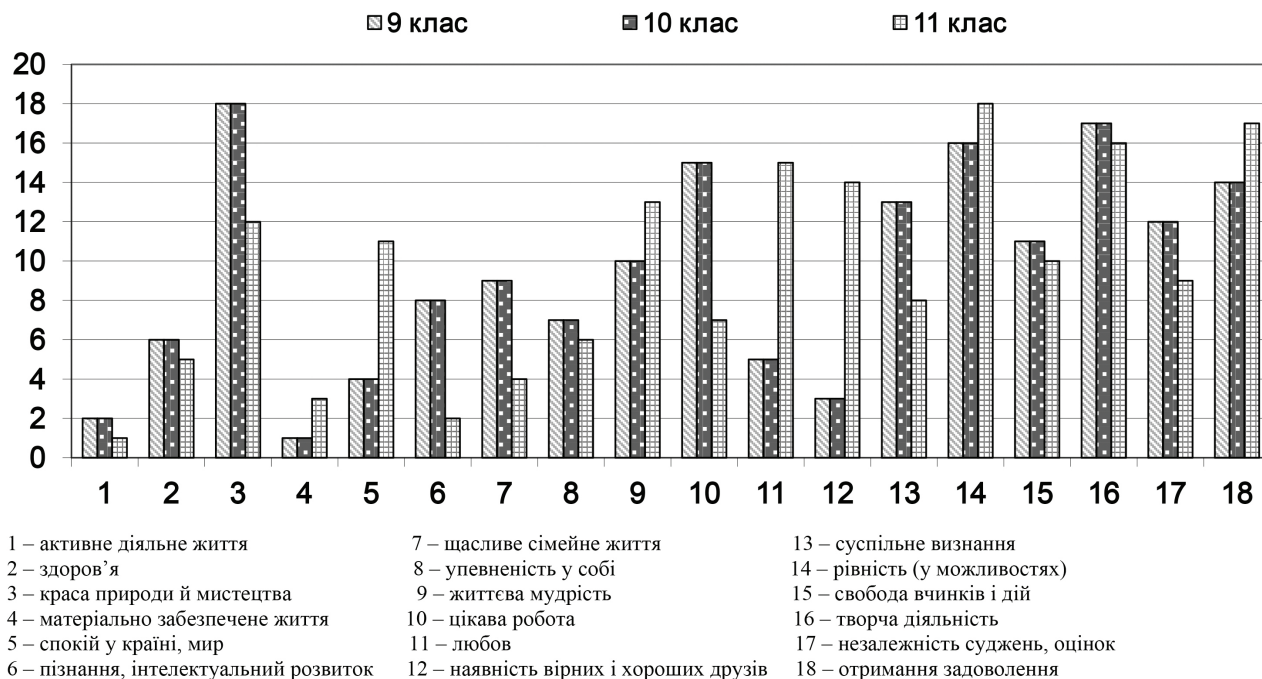

Рис. 2. Динаміка термінальних цінностей курсантів військового ліцею

З метою вивчення ціннісних орієнтацій курсантів військового ліцею, з'ясування їхнього ставлення до світу і свого місця серед інших людей нами було проведено методику М. Рокича «Ціннісні орієнтації», у якій цінності подано двома класами або групами. Першу групу становлять термінальні цінності (цінності – цілі), другу – інструментальні (цінності – засоби).

Термінальні цінності – це основні цілі людини, які відображають довготривалу перспективу, те, до чого вона прагне тепер і в майбутньому. Термінальні цінності ніби визначають сенс життя людини, указують, що для неї особливо значуще й цінне. Тобто, це переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування вартує того, щоб до неї прагнути. До термінальних цінностей належать цікава робота, здоров'я, щасливе сімейне життя, суспільне визнання тощо.

Інструментальні цінності відображають засоби, що вибираються для досягнення цілей життя, вони є інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні цінності. Тобто, це переконання в тому, що певний спосіб дій або властивість особистості є найкращим у будь-якій ситуації. До інструментальних цінностей належать вихованість, незалежність, відповідальність, чуйність тощо.

Отже, ціннісні орієнтації є тим стрижнем, який спрямовує структуру особистості курсантів військового ліцею на вирішення багатьох життєво необхідних питань, робить цілеспрямованою й вибірковою її самосвідомість, стає засадою ціннісного самовизначення особистості й важливим регулятором соціальної поведінки. Особливості ціннісних орієнтацій курсантів військового ліцею вивчалися з метою їхнього взаємозв'язку з ефективністю професійної діяльності, пошуку виявів вираження ставлення до об'єктів, які конструктивно впливають на професійну самосвідомість.

Змістовий бік цінностей був складений за величиною рангу, отриманого тією чи іншою цінністю, який виявляє значущість конкретних життєвих цілей і якостей особистості. При цьому цінності, розміщені у верхній частині цієї структури, визначають провідну орієнтацію особистості на ту чи іншу цінність. Цінності, які потрапили в нижню частину цієї ієрархії, показують незначущість цієї цінності для особистості. Цінності, що знаходяться всередині ієрархічної структури, малоінформативні, оскільки вони не є стійкими й можуть зміню-

вати своє місце залежно від умов життєдіяльності особистості.

Під час аналізу ціннісних орієнтацій курсантів військового ліцею ми звернули увагу на те, що вони можуть змінюватися з віком, тобто здатні піддаватися формувальним впливам. Так, у курсантів 9-го класу найважливішими інструментальними цінностями є відповідальність (63,1%), життєрадісність (61,2%), чесність (60,1%), вихованість (59,8%), тверда воля (57,4%), а найменш важливими – акуратність (37,1%), терпимість до думки інших (35,2%), незалежність (32,4%), освіченість (29,3%), високі запити (27,1%). Значущими термінальними цінностями є такі: матеріально забезпечене життя (64,4%), активне діяльне життя (61%), наявність вірних і хороших друзів (60%), спокій у країні, мир (59,6%), любов (57,3%). Знехтуваними є такі цінності: отримання задоволення (35,4%), цікава робота (32,4%), рівність (28,1%), творча діяльність (27,8%), краса природи й мистецтва (25,3%). У курсантів військового ліцею 11 класу найважливішими серед цінностей-засобів є такі: життєрадісність (62,0%), відповідальність (61,1%), уміння приймати обдумані рішення (60,0%), тверда воля (58,2%), добросовісність (55,3%). А найбільшу цінність серед цінностей-цілей становлять такі: активне діяльне життя (63,4%), наявність вірних і хороших друзів (62,0%), матеріально забезпечене життя (61,2%), любов (60,0%), упевненість у собі (58,4%). До термінальних цінностей, які не мають ваги, військовослужбовці зарахували суспільне визнання (41,0%), отримання задоволення (39,1%), творчу діяльність (37,2%), рівність у можливостях (35,4%), красу природи й мистецтва (31,0%). До інструментальних цінностей – чуйність (37,3%), освіченість (35,2%), широту поглядів (32,3%), високі запити (28,2%), сміливість у відстоюванні власної думки (25,6%).

Ціннісно-орієнтаційну структуру військовослужбовців 11 класу становлять такі: Т-цінності – активне, діяльне життя (61,0%), пізнання (59,3%), інтелектуальний розвиток, матеріально забезпечене життя (57,2%), щасливе сімейне життя (55,0%), здоров'я (53,2%); інструментальні цінності – відповідальність (63,0%), працелюбність (61,2%), непримиренність до своїх і чужих недоліків (49,3%), тверда воля (58,4%), уміння приймати обдумані рішення (56,4%). Найменш значущими цінностями є такі: наявність вірних і хороших друзів (29,5%), любов (26,2%), творча діяльність

Таблиця 4

Показники самосвідомості різних категорій військовослужбовців військ ППО ЗСУ (158 осіб)

№ з/п	Показники самосвідомості	Курсанти ліцею	Молоді воїни	Офіцери до 30 років	Офіцери старші за 30 років
1	Самоповага	42%	46%	75%	80%
2	Аутоагресія	70%	74%	50%	56%
3	Самоприниження	26%	38%	35%	10%

(23,2%), отримання задоволення (19,4%), рівність (17,3%). А серед інструментальних цінностей такі: вихованість (36,2%), терпимість до думки інших (32,3%), самоконтроль (28,3%), широта поглядів (25,4%), високі запити (21,2%).

Загалом, підсумовуючи дослідження ціннісних орієнтацій курсантів військового ліцею, можна зробити висновок, що пріоритетними є особистісно-значущі цінності, порівняно із соціальними. Цінності мають вікову детермінацію, а також з усвідомленням значущості виконуваної діяльності зростає роль таких цінностей, як пізнання, інтелектуальний розвиток, суспільне визнання, незалежність суджень, оцінок, цікава робота, освіченість, тверда воля, сміливість у відстоюванні власної думки, що мають важливе значення як у військовій діяльності, так і в житті загалом.

Нами було проведено порівняльне дослідження курсантів військового ліцею й військовослужбовців строкової служби та виявлено певні розбіжності в рівнях сформованості професійної самосвідомості, залежно від їхніх індивідуальних особливостей і строку служби. У процесі строкової служби зростають такі показники самосвідомості солдатів і сержантів, як самовпевненість (із 17% – I період служби до 60% – III період), самоповага (із 40 до 46%, відповідно), самоприйняття (із 63 до 70%, відповідно), самоцінність (із 33 до 67%, відповідно). Знижуються за період строкової служби юнаків такі показники самосвідомості, як самозвинувачення (із 30% до 17%, відповідно), самоприхильність (із 51% до 40%, відповідно). Провівши індивідуальні бесіди з військовослужбовцями, можемо констатувати, що військова служба, підвищуючи показники професійної самосвідомості, усе-таки негативно впли-

ває на окремі якості, властивості самосвідомості (див. таблицю 4).

На вивчення самооцінки як показника самосвідомості особистості військовослужбовця ми застосували адаптовану методику В. Століна «Самооцінка».

Узагальнені дані опитувальника свідчать про те, що молоді військовослужбовці мають низький рівень самоповаги, слабку віру у свої сили, енергію, самостійність (21,33), що, можливо, пов'язано зі стадією адаптації до умов військової служби, тоді як у військовослужбовців після 30 років такий показник становить 69,33, що демонструє самостійність, здатність контролювати власне життя, бути послідовним і розуміти себе. За шкалою симпатії до себе, незалежно від віку, статусу і строку служби, військовослужбовці здатні до неприйняття себе й самозвинувачення, мають готовність бачити більше недоліків, ніж позитивних якостей, наявність таких емоційних реакцій, як роздратування, презирство, глузування, засудження себе.

Це, на нашу думку, може бути спричинено екстремальними обставинами військової служби, стресами, перенапруженням, гомогенним (чоловічим) складом військової частини. Шкала очікуваного ставлення від інших загалом є низькою й відображає насторожене ставлення як до себе, так і до інших людей, відсутність повної довіри, обережність, що блокує підвищення самоповаги. Інтерес до себе також є заниженим, неповною є міра близькості до самого себе, інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівних», упевненість у своїй цікавості для інших. Загалом у молодих військовослужбовців, пронизаних суперечливими тенденціями неприй-

Таблиця 5

Показники самооцінки військовослужбовців за ієрархічною моделлю В. Століна (158 осіб)

№ з/п	Шкали самооцінки	Курсанти військового ліцею (83 особи)		Молоді військовослужбовці (43 особи)		Військовослужбовці після 30 років (32 особи)	
		Сирий бал	Накопичення частоти	Сирий бал	Накопичення частоти	Сирий бал	Накопичення частоти
1	Самоповага	8	21,33	11	38,33	15	69,33
2	Симпатія до себе	2	9,00	5	28,00	6	37,33
3	Очікуване ставлення до інших	6	9,00	6	9,00	5	6,00
4	Інтерес до себе	4	29,00	2	5,33	1	2,00
5	Самовпевненість	1	7,33	3	29,33	4	47,67
6	Очікуване ставлення від інших	1	0,67	3	7,33	7	80,00
7	Самоприйняття	1	7,67	3	34,33	6	89,67
8	Самокерування	1	9,67	3	38,33	4	60,33
9	Самозвинувачення	5	60,67	3	27,67	3	27,67
10	Інтерес до себе	2	11,33	4	34,33	4	34,33
11	Розуміння себе	1	21,33	3	68,67	6	99,33
12	Фактор глобальної самооцінки	4	6,33	10	32,33	14	62,67

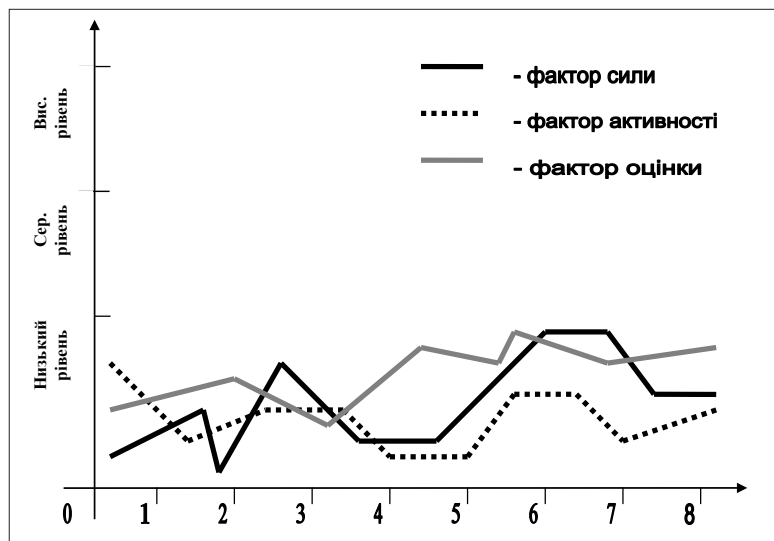

Рис. 3. Аналіз самооцінки військовослужбовців

няття себе, залежно від віку, показник дещо збільшується, хоча загалом є низьким.

За методикою «Семантичного диференціалу» Ч. Осгуда ми отримали такі результати (див. рис. 3):

Незалежно від віку, курсанти мають низьку активність, імпульсивність, більше інтровертовані, некоммунікбельні, незадоволені собою, тривожні, невпевнені в собі.

Висновки. Дослідно-експериментальне дослідження проблеми професійної самосвідомості курсантів військового ліцею виявило наявність суттєвих труднощів у професійній діяльності військовослужбовців. Проблеми реорганізації ЗСУ породжують утрату впевненості в майбутньому, у службовому професійному зростанні. Домінуючі особистісні цінності сприяють індивідуалізму, низькій згуртованості, низькому морально-психологічному кліматові в колективі, негативно позначаються на колективній професійній самосвідомості, на досягненні загальної мети військової діяльності. Зазначені проблеми були враховані під час діагностичної роботи з курсантами військового ліцею.

У ході дослідження встановлено, що значна частина військовослужбовців усіх категорій (курсанти ліцею, молоді воїни, військовослужбовці після 30 років) мають не тільки слаборозвинені когні-

тивний і оцінний компоненти професійної самосвідомості (виявляється в низькій психологічній культурі, недостатніх знаннях про себе, неадекватній самооцінці тощо), а й поведінкову її складову (відсутність навичок саморегуляції поведінки, самоуправління тощо). Виявлено, що їхня професійна самосвідомість детермінується умовами військового життя, організацією навчально-бойової та виховної діяльності, на неї відчутно впливає ефективність психологічного супроводу служби.

Незалежно від віку, курсанти мають низьку активність, імпульсивність, більше інтровертовані, некоммунікбельні, незадоволені собою, тривожні, невпевнені в собі.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробці програми актуалізації професійної самосвідомості курсантів військового ліцею.

Література:

1. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000.
2. Коупленд Н. Психология и солдат / Н. Коупленд. – М., 1991.
3. Михайлов Ф.Г. Сознание и самосознание / Ф.Г. Михайлов. – М., 1991.
4. Стеценко О. Повсякденна діяльність військ : [підручник] / О. Стеценко, С. Климов. – К. : Сили ППО України, 1997. – Частина 1 : Основи повсякденної діяльності. – 1997. – 258 с.
5. Федоренко О. Соціально-психологічні фактори формування самооцінки майбутніх керівників підрозділів МВС / О. Федоренко // Соціальна психологія. – 2005. – № 5 – С. 83–93.
6. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
7. Ягупов В.В. Військова і соціальна психологія / В.В. Ягупов. – К. : Вид-во Національного університету ім. Тараса Шевченка, 2000. – 626 с.
8. Ягупов В.В. Альбом схем із загальної і військової психології / В.В. Ягупов. – К., 1999.
9. Ягупов В.В. Теорія і методика військового навчання / В.В. Ягупов. – К., 2000.

Пилетская Л. С. Психологические особенности профессионального самосознания военнослужащих

В статье рассмотрены психологические особенности профессионального самосознания военнослужащих. Проанализировано наличие трудностей в профессиональной деятельности военнослужащих, связанных как с реорганизацией Вооруженных Сил Украины, так и личностными характеристиками. Установлено, что значительная часть военнослужащих различных категорий имеют не только слаборазвитые когнитивный и оценочный компоненты профессионального самосознания (проявляется в низкой психологической культуре, недостаточных знаниях о себе, неадекватной самооценке и т. п.), но и поведенческую ее составляющую (отсутствие навыков саморегуляции поведения, самоуправления и т. д.). Выявлено, что их профессиональное самосознание детерминируется условиями военной жизни, организацией учебно-боевой и воспи-

тательной деятельности, на нее ощутимо влияет эффективность психологического сопровождения службы.

Ключевые слова: военнослужащие, курсанты военного лицея, самосознание, ценностные ориентации, трудности военной службы.

Piletska L. S. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS MILITARY PROFESSIONAL IDENTITY

In the article the psychological characteristics of professional identity soldiers. Analyzed the presence of difficulties in the professional military activity associated with the reorganization of the Ukrainian Armed Forces as well as personal characteristics. It is established that much of the military personnel of different categories are not only underdeveloped cognitive and evaluative components of professional self-consciousness (evident in low psychological culture, lack of knowledge about themselves, inadequate self-esteem, etc.), but also its behavioral component (the lack of skills of self-regulation of behavior, government, etc.). Found that their professional identity is determined by the conditions of military life, organization of combat training and educational activities, it significantly affects the effectiveness of psychological support services.

Key words: military, military school cadets, identity, values, difficulties of military service.

O. V. Tzarkova

Candidate of Psychological Science
Associate Professor of Psychology

N. V. Guz

Candidate of Psychological Science Associate Professor of Psychology
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

THE PSYCHOLOGICAL WORK WITH FAMILY RELATIONS WITH A HELP OF PROJECTIVE DRAWING

In the article the features of psychological work with family relationships by means of projective drawings. The attention is focused on possible violations of these functions, which are influenced by changes in social norms, values and personal qualities. Also concluded that essential to forecast the effectiveness of family influences on the development of the child in modern psychological science research becomes social and psychological characteristics of family as a small contact group. It is indicated that this method allows you to understand the feelings thus reinforcing marital relationship. The attention paid to basic functions projective figure. Also concluded that the benefits of projective figure as a method of working with family problems are: individual approach to each subject; dialogue in an atmosphere of trust, support; study the dynamic characteristics of the individual; correctional effect.

Key words: family relationships, projective drawing, family functions, psychological diagnosis, values.

Formulation of the problem. The family is referred to that amount of phenomena, the interest to which will be always steady and mass. For society the question about the knowledge about this social institute and the ability of directing and leading of it, has the most important meaning just because from its state depends recreation of population, creation and passing spiritual values.

In recent years the numbers of disorders in family systems have increased. You see the social transformation of the latest decade caused impoverishment of overwhelming majority of families, increasing of working and everyday occupation of adult members of family. The increasing of unemployment objectively restricts the financial possibilities of family. As a result of this is the lowering of standard of living, alarming atmosphere in the house, the increasing of conflicts in relations, heartlessness towards children.

The topicality of this work is caused by that modern family, being inalienable factor of development and socialization of any human, today is in crisis. So, family relations in the latest decades are changing under the influence of numerous inner family, social-demographic and other factors that caused transformation of value orientations and views on marriage and family. Intensification of social-cultural contradictions between traditional and modern directions and stereotypes of marriage-family relations, the change in the system of social roles, general accepted norms causes to rise more often family problems and conflicts.

The analysis of the latest researches and publications. The majority of psychologist and so-

ciologists that investigate family relations underline the importance of incipient period of development of family (E. Antonuk, I. Grebennikov I. Dementieva, A. Dmytrienko, O. Zuskova, Z. Kratochvil, D. Kutsar, V. Iovkovych, A. Lidors, M. Matskovskiy, V. Menshutin, R. Navaitis, N. Rimashevskaya, R. Richardson, V. Sysenko, T. Trapeznikova, Yu. Oliinyk, G. Filippova, A. Kharchev, L. Shneider, Ye. Eidermiller, V. Yustitskis). That is why in this period there matrimonial adaptation, formulation of family norms, is happening mastering of role behavior. At the same time in this period become more acute almost all problems of matrimonial life.

The aim of this work is to highlight and analysis of peculiarities of psychological work with family relations with the help of projective drawing.

The main tasks of this work are:

1. To give the definition of the notion "family relations".
2. To consider the main functions of family.
3. To describe the peculiarities of work with family relations with the help of projective drawing.

The psychology of family relations concentrates its attention on investigation of regularities of interpersonal relations in the family, inner family relations (their steadiness, stability) from the point of view of the influence on the development of personality. The knowledge of regularities allows us to conduct practical work with families, to diagnose and help to build family relations [6, p. 15]. The main parameters of interpersonal relations are status-role peculiarities, psychological distance, valency of relations, dynamic, steadiness.

Family is initial small social group, the nearest environment of formation of personality, family influence on the needs, social activity and psychological state of human. The importance of the family defines by the desires of each of its members. If human leans on norms, values and thoughts of members of its family then it became like referent (significant) group, with which it corresponds itself as a standard. The family in this case is the source of social directions and value orientation of the subject. To be guided by referent group, the human values itself, its action, way of life and ideals.

The important meaning for the forecast of efficiency of family influence on the development of child's personality in the modern science becomes the investigation of social-psychological peculiarities of families as a small sociable group. From the point of view of social psychology family is a social group (that corresponds to certain norms and values of concrete society), united, formatted in mutual activity, combination of interpersonal relations (spouses between each other, children towards parents, parents towards children and children between each other) that reveals in love, attachment and intimacy of its members.

Family relations are a complex phenomenon, mental reality that includes mythological and modern levels of consciousness, individual and collective, ontogenetical, socialgenetic and filogenetic grounds. The notion family relations as a state of belonging of individual to some above individual family wholeness includes subjective time, personal vital activity, national culture and traditions. But developed and accomplished enough gnoseological field doesn't exist because during the development of scientific cognition with fundamental principles of objectivity of informal relations, emotional closeness, love, sympathy lived out from this process in any way, and "the marriage bond" and a family relations in whole as psychological phenomenon did not have accurate definition [7, p. 34].

L. Gozman underlines three persons in emotional relations: emotion, whose subject is another person, attitude on another person and emotional component of interpersonal perception. According to this position, objectification of family relation is possible through analysis as emotional relations of members of family one to another so as the sphere of objective existing process of development of family relations on the different stages of life cycle of family [5, p. 23].

The sphere of vital activity of a family is directly connected with the satisfaction of a certain needs of its members, calls the function of a family.

There are as many family functions as many kinds of needs it satisfies in steady, reiterative form. The discharge by a family of its functions has a meaning not only for its members but for the society in whole. Let's characterize personal and social meaning of the main functions of family in our society.

Educative function of a family is the satisfaction of individual needs in fatherhood and motherhood, contacts with children, their upbringing, self-realization in children. As regards to society during the realization of educative function family ensures socialization of younger generation, preparation of new members of society.

Economic-everyday function of a family is satisfaction of material needs of members of a family, favours the preservation of their health. During the fulfilment of this function ensures recreation of consumed physical strength during the work.

Emotional function of the family is satisfaction by its members the needs in sympathy, respect, recognition, emotional support, psychological protection.

This function ensures emotional stability of the members of society, is actively favorable for preservation of their mental health.

Function of spiritual (cultural) communication is satisfaction of needs in common spending of free time, mutual spiritual enrichment; plays the main role in spiritual development of the members of society.

Function of initial social control is satisfaction of fulfilment of social norms by the members of a family, especially those who due to various circumstances (age, illness) does not able enough to build this own behavior fully according to the norms of society.

Sexual-erotic function is satisfaction of sexual-erotic needs of the members of a family. From the point of view of society it is important that family during this makes the regulation of sexual-erotic behavior of the members of a family, ensures the biological reproduction of a society [1, p. 110].

Eventually there happen changes in the functions of a family: some are lost, others are changed according to new social conditions. Modern family in our society does not have such functions as augmentation and devolution. Efficiently has changed function of initial social control. The level of tolerance towards breaking norms in the sphere of marriage-family relations (adulterate birth, conjugal infidelity) has increased [3, p. 112].

The analysis of thematic drawing gives us an opportunity to objectivize the childish tendencies of psyche with the help of psycho correction. This bond with the childhood reveals the most in the phenomenon of Oedipus complex and in mechanism of "substitution" unrealized inclinations of childhood in topical situations [8, p.19]. That is why due to integral analysis of the complex of drawings we can reveal the logic of unconscious that is always subordinate to childish interest of "I" and in every concrete case is unpredictable.

Theoretical grounds of using of projective drawing are based also on the doctrine of Freud about substitution and dream, because as in drawings so as in dreams there are some symbols of what has happened.

Psychological work with family problems using the method of projective drawing is bluntly differ from other ways of work with family difficulties and has its own peculiarities.

Firstly, projective drawing can be used as individual forms of work with one member of a family, so as in group work, in other words with all members of family.

Secondly, this method of non-verbal therapy that allows to work with feeling that spouses, child from one or other reasons do not realize. Drawing makes the situation of work easier. Help in all cases when there are difficulties with verbal expression of psychological contact [2, p. 39].

Thirdly, the process of imaging itself, translation of personal significant material into the language of lines and colours and pencils has a positive role, favour the understanding of inner world, conflicts, problems, expression the most important in them, creates the positive emotional background of work, favours muscle liberation, forms the activity of behavior.

Forth and the main peculiarity is that the projective drawing is free, communicative kind of common and additional drawing that reflects on the special effectivity of this method, its specific interpretation, where it is considered as the whole complex of drawings so as each separately.

The aim of the work with family problems with the help of the method of projective drawing is:

1) to give social acceptable way out of irritability and other negative feelings (the work under the drawing is a safe way of lowering the level of inner conflict of personality of each member of a family and to relieve the strain);

2) to make the process of correction easier. Unconscious inner conflicts and feeling are often easier to display with the help of visual images then during verbal correction. During the non-verbal communication it is easier to avoid censor of consciousness;

3) to work thoughts and feelings out, to relieve the mental strain and tiredness that family is used to press. Sometimes non-verbal means are the only ones for expression and clearing up deep feeling and convictions of human;

4) to put into order the relations between psychologist and investigated. Common participation in artistic activity can favour of creation of empathy relations and mutual acceptance;

5) to develop the feeling of inner control under own feeling and states. The work under drawing foresees coordination of colour and forms of piece and its harmonization;

6) to teach to express own energy productively. A side product of this art-therapy mean is the feeling of satisfaction that appears as a result of relieve of negative feeling and restoration of mental balance [4, p. 50].

The tasks of psychological work with family problems with the help of the method of projective drawing:

1) to deepen and develop the processes of self-awareness of own emotional change;

2) to give social accepted way out of irritability, to lower the level of inner conflict;

3) to work out thoughts and feelings, to relieve mental strain and tiredness;

4) to develop the feeling of inner control under own feeling and states;

5) to raise mental activity and restore mental balance of the family.

In the end of each session happens reflexion, which is the talk and analysis of the range of own drawings and discussion of the plots of drawings, the prevailing colours, themes, symbols and images, possible reasons of family problems and the ways of their solutions.

Hence, among the advantages of projective drawings as a method of work with family problems we can distinguished: individual approach to each subject; dialogues in the atmosphere of trust, support; learning the dynamic characteristics of personality; correctional effect. The analysis of the complex of drawings happens in dialogue interaction with the author of the drawing and foresees taking into account the vision, understanding by him the context of drawing.

It is important that in psychological work with family's difficulties effective is the using of systemic approach that is interconditionality of the behavior of married partners or all members of a family.

Conclusions. So, the method of projective drawing allows investigating in the best way inner feeling of spouses. Also it is important that in the process of work the defensive mechanisms loosen. The method of interaction through drawing makes the process of psychological diagnostics and correction easier. Hence, with the help of the projective drawings it is possible not only the diagnostics of family relations but their infringement as well.

Also, a family psychotherapy is actively developed now, which is based on systemic, scientific approaches that integrate cumulative experience that allows to generalize regularities of family therapy.

Література:

1. Волкова А.Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А.Н. Волкова, Т.М. Трапезникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – С. 110-116.
2. Воловик В.М. Семейные исследования в психиатрии и их значение для реабилитации больных / В.М. Воловик // Клинические и организационные основы реабилитации психически больных. – М., 1980. – С. 207-267.
3. Гиляровский В.А. Избранные труды / В.А. Гиляровский. – М. : Медицина, 1973. – 328 с.
4. Волошин Л.Я. Психологические проблемы семьи / Л.Я. Волошин, Е.И. Шлягина // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 186-187.

5. Голод С.И. Стабильность семьи / С.И. Голод. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
6. Гребенников И.В. Воспитательный климат семьи / И.В. Гребенников. – М.: Знание, 1976. – 40 с.
7. Губачев Ю.М. Эмоциональный стресс в условиях нормы и патологии человека / Ю.М. Губачева, Б.Д. Ковалев, Б.Д. Карвасарский. – Л.: Медицина, 1976. – 224 с.
8. Губачев Ю.М. Клинико-физиологические основы психосоматических соотношений / Ю.М. Губачев, Е.М. Сгабровский. – Л.: Медицина, 1981. – 216 с.
9. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / К. Хорни. – Б.С.К. Восточно-Европейский институт психоанализа, Санкт-Петербург, 1997. – 76 с.

Царькова О. В., Гузь Н. В. Психологічна робота з сімейними стосунками за допомогою проектної графіки

У статті розглянуто особливості психологічної роботи з сімейними стосунками засобами проективних малюнків. Акцентується увага на можливих порушеннях даних функцій, які відбуваються під впливом зміни соціальних норм, життєвих цінностей та особистісних якостей людини. Також зроблено висновок, що суттєве значення для прогнозу ефективності сімейних впливів на розвиток особистості дитини у сучасній психологічній науці набуває дослідження соціально-психологічних особливостей сім'ї як малої контактної групи. Зазначено, що даний метод дозволяє усвідомлювати почуття, таким чином укріплюючи подружні відносини. Увагу акцентовано на основних функціях проективного малюнку. Також зроблено висновок, що серед переваг проективного малюнку як методу роботи з сімейними проблемами можна виділити: індивідуальний підхід до кожного суб'єкта; діалог в атмосфері довіри, підтримки; вивчення динамічних характеристик особистості; корекційний ефект.

Ключові слова: сімейні стосунки, проективний малюнок, функції сім'ї, психологічна діагностика, цінності.

Царькова О. В., Гузь Н. В. Психологическая работа с семейными отношениями с помощью проектной графики

В статье рассмотрены особенности психологической работы с семейными отношениями средствами проективных рисунков. Акцентируется внимание на возможных нарушениях данных функций, которые происходят под влиянием изменения социальных норм, жизненных ценностей и личностных качеств человека. Также сделан вывод, что существенное значение для прогноза эффективности семейных влияний на развитие личности ребенка в современной психологической науке приобретает исследование социально-психологических особенностей семьи как малой контактной группы. Отмечено, что данный метод позволяет осознавать чувства, таким образом укрепляя семейные отношения. Внимание акцентировано на основных функциях проективного рисунка. Также сделан вывод, что среди преимуществ проективного рисунка как метода работы с семейными проблемами можно выделить: индивидуальный подход к каждому субъекту; диалог в атмосфере доверия, поддержки; изучение динамических характеристик личности; коррекционный эффект.

Ключевые слова: семейные отношения, проективный рисунок, функции семьи, психологическая диагностика, ценности.

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9:34 (075.8):343.61

О. І. Богучарова

доктор психологічних наук,
професор кафедри соціальної психології та психології управління
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОРТРЕТУВАННЯ В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянуто одну із сучасних технологій розслідування злочину – методологію профайлінгу, або психологічне портретування злочинця. Проаналізовано засади її практичної розробки в межах психології оперативно-розшукової діяльності. Також визначено тенденції розвитку прикладного психологічного знання під час «обслуговування» юридичної практики.

Ключові слова: профайлінг, інформаційний «слід», маркери, психологія оперативно-розшукової діяльності, психологічний профіль, тяжкий злочин, невстановлена особа злочинця, юридична психологія.

Постановка проблеми. Сучасна психологія – плюралістична, комплексна, міждисциплінарна, багатовекторна й досить різноспрямована сфера знань. Вона є навіть дещо непередбачуваною наукою з точки зору диференціації спеціальних знань і виникнення нових галузей. З одного боку, психологія підрозділяється на окремі теоретичні дисципліни, що конкретизують та унаочнюють предмет загальної психології, а з іншого – усе потужнішим стає процес подрібнення предмета загальної психології, з якого виділяються прикладні та практичні її сфери. Як правило, різні гілки психології – це загальні й галузеві теоретичні психологічні знання, які застосовуються як певний тезаурус, психологічне забезпечення, що корисне для збагачення сфери людської життєдіяльності й розуміння її буттєвих засад. Зокрема, маємо відображення предмета загальної психології в юриспруденції (юридична психологія), так само, наприклад, й у системі шкільної (шкільна психологія), вузівської освіти (психологія освіти) тощо. У свою чергу вже сама юридична психологія теж має неоднорідну структуру, особливо якщо зважити на розділи юридичної психології, виділені за об'єктом дослідження. Звісно, тоді в цю структуру входять кримінальна, судова й виправна психології та деякі інші. Однак оскільки в юриспруденції та відповідній юридичній практиці існують ще й окремі професійні групи, об'єднані у своїй практичній діяльності загальним завданням – досягненням істини в кримінальній справі, то, відповідно, розвиток юридичної практики вимагає подальших просувань у гносеологічній сфері.

Зокрема, наприкінці ХХ – початку ХХІ століття в нашій країні сформувалося певне теоретичне та прикладне підґрунтя щодо використання психологічних знань і закономірностей в оперативно-розшуковій діяльності (далі – ОРД) органів внутрішніх справ (далі – ОВС), що викликало потребу в окремій галузевій психології, якою на сьогодні саме й визнано психологію оперативно-розшукової діяльності [7; 9; 15]. Оперативно-розшукова діяльність як особливий різновид юридичної практики, незважаючи на той факт, що певним чином охоплюється загальною (методолого-методичною) частиною юридичної психології, являє собою відокремлений вид правозастосування, вид професійної юридичної діяльності з притаманними тільки їй спеціальним законодавчим регулюванням, особливими цілями, формами, напрямками та завданнями, специфічними суб'єктами й об'єктами діяльності, спеціальними силами, заходами, засобами, методами тощо [9, с. 11]. Теоретичне підґрунтя психології ОРД складають основи загальної, соціальної та практичної психології, вихідні методолого-методичні аспекти юридичної психології, а також окремі наукові положення й висновки соціології, кримінології, управління, кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, теорії та практики ОРД.

Також серед основних завдань цієї психології – дослідження не тільки психологічних особливостей особистості злочинця, інших учасників кримінального процесу (свідків, потерпілих, позивачів і відповідачів), а й використання спеціальних засобів впливу на розв'язання соці-

ально-психологічних проблем злочинності в суспільстві, розробка психологічних основ проведення слідчих дій інформаційного характеру [1; 2; 3; 5; 6]. Усі ці завдання відрізняються характерною особливістю: психолог виступає як дослідник, що перебуває ніби «зовні», «зверху», «над» конкретно діяльністю працівників правоохоронних органів, що здійснюють судочинство за допомогою спеціальних сил, заходів, засобів і методів. Тобто в такій оперативно-розшуковій діяльності психолог виконує «чужі» завдання та вивчає складові процесу ОРД «із боку», не із середини, а отже, пізнає їх як об'єкт дослідження. Водночас найважливішим завданням психології ОРД є розробка теоретичних, методичних та організаційних основ оперативно-розшукової діяльності та їх психологічне забезпечення за допомогою участі експертів-психологів, де психолог виступає не тільки як дослідник, а і як безпосередній учасник процесу розгортання оперативно-розшукової діяльності, використовуючи спеціальні фахові знання. Тут психолог покликаний виконувати «власні» завдання, без вирішення яких ані психологія ОРД, ані практика юриспруденції не зможуть плідно розвиватися. Тим паче цьому сприяють зміни кримінального законодавства, зокрема Кримінального процесуального кодексу України [4].

Отже, усе більш важливою вимогою до сучасної практичної галузевої психології є вимога діалектичного поєднання практичного й теоретичного знання, тоді як щодо оперативно-розшукової діяльності більш актуальним стає необхідність її комплексного наукового забезпечення, тим паче зазначена діяльність істотно відрізняється від усіх інших споріднених видів діяльності.

Тому на тлі широкого використання в ОРД результатів багатьох фундаментальних і спеціальних прикладних досліджень із різних галузей знань особливого значення набуває опанування нею спеціальних психологічних знань, які формують зміст окремої галузі практичної психології – психології ОРД.

Особливого значення набуває розробка психологічних основ проведення оперативно-розшукових дій інформаційного характеру під час ведення найбільш складних кримінальних справ, де без передових досягнень психологічної науки правоохоронцям навряд чи варто розраховувати на судовий і правовий успіх. Зважаючи на неухильне зростання тяжких та особливо тяжких злочинів (згідно зі статистикою Міністерства внутрішніх справ України), більшість із яких здійснено в умовах неочевидності, що додатково підвищує актуальність психологічного внеску психолога-фахівця або психолога-консультанта, було досліджено одну із сучасних технологій розслідування злочинних діянь на підставі методології так званого про-

файлінгу (далі – ПФ) та проаналізовано засади її практичної розробки [1; 2; 3; 15].

У цілому застосування інформаційних підходів і їх психологічне забезпечення, спеціальні психологічні знання в сучасній криміналістиці та ОРД сприяють підвищенню ефективності розслідування й розкриттю як типових, так і екскізитних, рідкісних злочинів (правопорушень, де відсутній статистично достовірний об'єм відомостей про аналогічні злочини).

Стан останніх досліджень і публікацій. Виявлення, припинення й документування тяжких злочинів у сучасних умовах стає майже неможливим без спільних зусиль криміналістів, процесуалістів, фахівців у галузі оперативно-розшукової діяльності, фахівців-психологів [5; 7; 11]. Тому дослідженню проблем розкриття складних злочинів, теоретичному обґрунтуванню оперативно-розшукових заходів із їх інформаційним і психологічним забезпеченням приділяли увагу як українські дослідники (А.С. Баронін, Б.Н. Коврижних, А.Н. Колесниченко, Г.А. Матусовский С.В. Страхова, В.В. Сєднєв, Ю.Б. Ірхін, О.В. Одерій, А.М. Коструб, М.А. Погорецький, А.П. Чуприков, Б.М. Цуприк), так і російські (Ю.М. Антонян, Р.Л. Ахмедшин, А.І. Дворкіна, Л.Г. Видонов І.В. Усанов, Н.А. Сєліванов, Є.Є. Центров). При цьому, як зазначають В.В. Сєднєв, Ю.Б. Ірхін [15] та низка інших авторів [12; 14], найбільш значущим на шляху якісного розкриття тяжких злочинів є одна, проте суттєва теоретико-методологічна перепона, сутність якої полягає в тому, що до сьогодні в психологічній науці відсутня єдина теорія, яка б задовільно пояснювала взаємозв'язок поведінки злочинної особистості, зокрема кримінальні дії, та дані про залишений цією особою «інформаційний слід» злочину. Ураховуючи це, стають зрозумілими ті теоретичні й прикладні проблеми, що об'єктивно гальмують науково-практичну розробку релевантних слідовій інформації якісних профайлінгів, а також перешкоджають створенню їх бази даних.

Постановка завдання. Метою статті є визначення методологічних засад психологічного вивчення особистості, підозрюваної в скоєнні тяжкого злочину, методом профайлінгу, або психологічного портретування, чи складання психологічного профілю в межах розкриття психологічних механізмів злочинної діяльності в системі знань психології ОРД.

Визначення правових, психологічних і тактичних складнощів, що виникають під час профайлінгу, сприятиме в подальшому розробці адекватної методики проведення правоохоронних та оперативно-розшукових заходів і набуттю відповідних компетенцій правоохоронцями.

Правовою основою розвитку засобів оперативного пошуку у сфері оперативно-розшукових дій інформаційного характеру є Закон України «Про

оперативно-розшукову діяльність» [8; 10], у статті 1 якого провідним завданням оперативно-розшукової діяльності визначено пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, відповідальність за які передбачена новим Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) [4].

Виклад основного матеріалу. Узагалі проблема психології особистості злочинця здавна привертає увагу ОРД. Дійсно, знання психологічних чинників, що лежать в основі розвитку злочинної діяльності конкретних осіб, допомагають глибше зрозуміти внутрішні механізми цього процесу, а це не може не позначатися позитивно на самій практиці оперативних працівників. Із позицій системного підходу психологічна сутність злочинної діяльності виявляється в активному прагненні особи домогтися здійснення поставленої нею злочинної мети. Це знаходить свій вираз у свідомо мотивованих і цілеспрямованих злочинних діях. Саме вони вказують на те, що злочинна діяльність є вольовою, свідомою й розумовою діяльністю, що наділена осмисленим змістом, визначеними мотивом і метою. Отже, потрібні особливі методи й методики розкриття тяжких злочинів, одним із яких є профайлінг. У нас цей вид дослідження тільки починає запроваджуватися, тоді як на Заході він є широко використовуваним.

У правоохоронній практиці метод психологічного портретування розглядається як метод визначення індивідуально-психологічних особливостей особи й особливостей поведінки об'єкта оперативної уваги шляхом складання психологічного профілю (далі – ПП), або профайлу, профайлінгу, габітоскопічної елементарної психотехніки. Складання психологічного профілю є дуже поширеною технологією в психології, проте в психології ОРД правоохоронець стикається з певними труднощами під час її використання.

Методика організації слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисних убивств багато в чому залежить від правильного розуміння й використання саме психологічних характеристик, або так званих маркерів цих злочинів. Закономірні зв'язки між їх елементами допомагають будувати версії, цілеспрямовано організовувати пошук злочинця, виявляти й фіксувати докази. Однак зовсім інша справа, коли наявна лише так звана слідова інформація скоєння злочину. Загалом щодо ролі цієї інформації існують різні погляди.

Західні фахівці розвідувальної діяльності (далі – ФБР) вважають джерелами початкової слідової інформації дані огляду місця події, висновки судово-медичної дослідницької експертизи, відомості про жертву. Такої ж думки дотримуються й деякі російські й українські вчені (Є.Є. Центров, С.В. Страхова). Однак російські фахівці (зокрема, А.Н. Васильєв) акцентують здебільшого на розгля-

ді судово-медичної документації, аналізі особистості жертви та кваліфікації способу вбивства [2; 3]; або аналізі суто інформаційного сліду з місця події, який, на їх думку, є «уречевленою або упередженою психологією учасників події» (Б.Ф. Володазький); або фото– і відео фіксації місця злочину (І.В. Усанов).

Як бачимо, існує множина позицій щодо оцінки самого «сліду». Наслідком цього в методології ПП і ПФ є виникнення таких методолого-методичних труднощів:

1) брак адекватного, результативного підходу до виявлення, опису й фіксації релевантної інформації на місці скоєння злочину, тобто місці події;

2) посилення часткових, парціальних підходів поряд зі зростанням міжвідомчого розмивання за професійними видами юридичної практики проблеми складання ПП, що призводить до виокремлення многепізодних серійних злочинів із їх відділенням від корисливих і сексуальних серій в окремий склад злочину в КПК України.

Отже, під час розробки профайлінгу особи, яка скоїла конкретний насильницький злочин, зокрема в умовах неочевидності, особливе місце займає з'ясування причинно-наслідкових зв'язків у злочинній поведінці розшукуваної особи, а також об'єднання зусиль множини фахівців із «комплексуванням» знань у площину конкретного «об'єкта» оперативної уваги.

Як зазначають автори посібнику з психології ОРД [9], версії про суб'єкта злочину за фактами вбивства, з'валтування, тяжких тілесних ушкоджень нерідко мають єдині підстави: типові особливості місця вчинення протиправного діяння, характер матеріально-фіксованих слідів, подібні прийоми маскуванню тощо. До структури кримінально-психологічних характеристик, або *маркерів тяжких злочинів* проти життя, здоров'я й свободи особи, входять відомості про обстановку вчинення злочину (місце, час); способи здійснення й приховання злочину; особистість злочинця; особистість потерпілого; мотиви діяння; наслідки, що наступили, тощо.

Варто підкреслити, що, на думку юридичної спільноти, головне місце в злочинній діяльності належить мотиву, якому зазвичай передують поява певної потреби. Ми погоджуємося із цією думкою. Проте компонентом складу злочину є мотив у юридичному, а не психологічному сенсі, який до того ж виступає як кваліфікуюча обставина. Тому очевидно, що встановлення мотивів злочину знаходиться цілком у компетенції слідства й суду, а не в площині профайлінгової діяльності психолога. Тому окреслення мотивів і мотивації в методі профайлінгу психологом як його експертне визначення мотиву конкретного злочину навряд чи допоможе з'ясувати психологічні передумови провини й відповідальності злочинця згідно з по-

няттями кримінального права. Отже, надмірною щодо вимог складання психологічного профілю вбивць чи ґвалтівників є вимога встановлення мотивів. Окрім того, списки й переліки «юридичних» мотивів («із хуліганських спонук», «корисливі», «насильницькі» тощо) швидше відображають їх ціннісну, оцінкову, а не психологічну природу. Це ж саме вірно й щодо проблеми індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого, які сприяли скоєнню злочину.

У цьому аспекті варто виокремити *види профайлінгу* за методом (дедуктивно-кримінологічні або індуктивно-психологічні) та за компетенцією правоохоронців (під час прямого допиту підозрюваної особи, проведення оперативно-розшукових заходів, щодо «давніх» злочинів тощо). При цьому юридичній сфері знання відповідає дедуктивно-кримінологічні ПФ, а сфері спеціального психологічного знання – індуктивно-психологічні ПФ.

Дедуктивно-кримінологічні ПФ включають опис фенотипічних, соціально-демографічних, психологічних, кримінологічних та інших кримінально-релевантних рис невідомої особи злочинця на основі аналізу статистичних даних про взаємозв'язок між параметрами правопорушення й узагальненими характеристиками осіб, що скоїли правопорушення цього типу.

Індуктивно-психологічні ПФ вміщують *комплексну модель особистості*, у якій визначається певна особа, найвірогідніше здатна до скоєння цього правопорушення. Ця модель формується на підставі аналізу результатів злочинної діяльності, зафіксованої в інформаційному сліді на місці події, є на тілі жертви та відбита у взаємодіях із протилежною стороною злочину – жертвою, у тому числі у відомостях про потерпілу особу, що підтверджено обстановкою місця події, а також іншими релевантними даними, зафіксованими в матеріалах справи.

Тобто і в першому, і в другому випадках потрібні спеціальні фахові знання, проте вони мають різну ґносеологічну природу: або це знання насамперед юридичного типу, або з психологічної практики. Вважаємо також, що дедуктивно-кримінологічні ПП є невід'ємною частиною типових версій, на що вказують учені [12], тоді як індуктивно-психологічні ПП – це комплекс відомостей щодо конкретного правопорушення, спеціальні знання й досвід у сфері кримінальної психології, психіатрії; вміння досвідченого фахівця-психолога [13; 14].

Суттєвою інформацією є також відомості щодо змісту ситуацій досудового розслідування аналогічних кримінальних правопорушень, які визначаються характером події, особливостями вихідної ситуації, об'єктивними й суб'єктивними чинниками. Серед цих ситуацій, які типові для насильницьких злочинів, виокремлюють скоєння злочинів у простих або сприятливих ситуаціях (убивство

в присутності свідків, катування, побої, заподіяння тілесних ушкоджень, за яких потерпілий залишився живим), де із самого початку відома інформація про місце, час, обставини вчинення злочину, особу потерпілого та злочинця. Зовсім інша картина щодо складних, несприятливих ситуацій (замасковані убивства, зґвалтування з наступним вбивством жертви, заподіяння тілесних ушкоджень у бійці на ґрунті хуліганських спонукань), де зазвичай суб'єкт злочину, а інколи й особа потерпілого потребують встановлення. В останньому випадку й допоможе ПФ.

У такому разі обов'язковому дослідженню під час психологічного вивчення особи встановлюваного злочинця підлягають питання стосовно приводу для виникнення насильницько-злочинної поведінки. Нагальним є питання стосовно первинності маркерів злочину – насильницько-злочинна поведінка (провокація) чи сам вчинок (акт насильства). Звісно, для відкриття кримінального провадження необхідна наявність інформації, з якої прямо постає протиправний характер події або є підстави припускати наявність складу злочину. Наприклад, під час виявлення трупа з ознаками самогубства, нещасного випадку не виключаються версії про доведення до самогубства або інсценування під нещасний випадок, що зобов'язує відкрити кримінальне провадження й провести досудове розслідування за цим фактом. Відповідно, ПФ мають бути різні залежно від слідової інформації.

Отже, проблема профайлінгу, як і маркерів тяжких злочинів, може бути сформульована і просто, і складно водночас. Під час розслідування умисних убивств складання ПП і ПФ багато в чому залежать від психологічних характеристик скоєних злочинів. Проте зараз украй необхідним є створення єдиного інформаційного простору з методології психологічного профілю; поширення зразків психологічного портретування в професійному середовищі; профайлінги-кейси як зразки реалізації парадигмальних засад; упровадження уніфікованого методологічного підходу до формування типових або атипових профайлів.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, методика організації слідчих (розшукових) дій під час розслідування умисних убивств багато в чому залежить від правильного розуміння й використання психологічних характеристик цих злочинів. Зв'язки, що встановлюються за допомогою психологічних знань, мають у своєму підґрунті ймовірнісні, а не типові закономірності, проте саме вони допомагають будувати оперативні версії, організовувати пошук злочинця, фіксувати докази, встановлювати причини й умови, у тому числі особистісні риси й особливості, які сприяли скоєнню злочину. Водночас висновок експерта-психолога під час складання ПП та ПФ

про наявність у розшукуваної особи певних індивідуально-психологічних особливостей або мотивів знаходиться цілком у компетенції суду й може слугувати тільки необхідною передумовою для такого встановлення й остаточної кваліфікації.

Перспективи подальшого дослідження полягають у виділенні парадигмально-методологічних підходів до профайлінгу з подальшим формуванням єдиного понятійного простору із залученням професійного співтовариства. Також суттєвим є гносеологічний та епістемологічний розгляд розвитку нових галузевих дисциплін, зокрема психології ОРД, де по-новому постають епістемологічні питання: методологія пізнання; співвідношення теоретичного та прикладного знання; роль спеціального, досвідного знання; забезпечення практики фахових діяльностей у юриспруденції.

Література:

1. Александренко Е.В. Анализ особенностей совершения и расследования преступлений серийных сексуальных убийц / Е.В. Александренко // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2(14). – С. 88–96.
2. Антонян Ю.М. Особо опасный преступник / Ю.М. Антонян. – М. : Проспект, 2011. – 312 с.
3. Баронин А.С. Психологический профиль убийц: пособие по криминальной психологии и криминалистике / А.С. Баронин. – К., 2001. – 176 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України (відповідає офіційному тексту). – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.
5. Кубарев І.В. Поняття взаємодії слідчого та оперативних підрозділів при розслідуванні злочинів / І.В. Кубарев // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – С. 181–185.
6. Коврижных Б.Н. Анализ недостатков предварительного следствия по приостановленным делам о нераскрытых убийствах / Б.Н. Коврижных // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 1964. – Вып. 1. – С. 48–54.
7. Матусовський Г.А. Основи взаємодії та інформаційного забезпечення в методиці розслідування злочинів / Г.А. Матусовський // Криміналістика : [підручник] / [В.М. Глібко, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.] ; за ред. В.Ю. Шепітька. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 684 с.
8. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними службами органів внутрішніх справ України в розкритті і розслідуванні вчинених злочинів : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 вересня 2005 р. № 777 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws>.
9. Оперативно-розшукове супроводження кримінального судочинства в Україні : [навчальний посібник] / [Б.І. Бараненко, О.В. Бочковий, В.І. Тарабановська та ін.] ; за заг. ред. К.В. Антонова, Б.І. Бараненка ; МВС України ; Луганський держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 216 с.
10. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
11. Про основи державної політики щодо протидії злочинності : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/314729;jsessionid=FB980DD016A62F2BA2710BFA0374AA9D>.
12. Селиванов Н.А. Типовые версии по делам об убийствах : [справочное пособие] / Н.А. Селиванов, Л.Г. Видонов. – Горький, 1981. – 56 с.
13. Страхова С.В. Типова психолого-криміналістична модель особистості злочинця, що вчинив убийство з особливою жорстокістю / С.В. Страхова // Криміналістичний вісник. – 2010. – № 2(14). – С. 36–46.
14. Чуприков А.П. Сексуальные преступления / А.П. Чуприков, Б.М. Цупрык. – К., 2000. – 180 с.
15. Седнев В.В. Методология психологического портретирования при раскрытии и расследовании серийных насильственных преступлений: итоги и перспективы / В.В. Седнев, Ю.Б. Ирхин, А.В. Одерий, А.Н. Коструб // Криміналістичний вісник. – 2012. – № 1(17). – С. 6–14.

Богучарова О. И. Психологическое портретирование в юридической практике и перспективы практической психологии

В статье рассмотрена одна из современных технологий расследования преступления – методология профайлинга, или психологическое портретирование преступника. Проанализированы принципы ее практической разработки в рамках психологии оперативно-розыскной деятельности. Также обозначены тенденции развития практического психологического знания при «обслуживании» юридической практики.

Ключевые слова: профайлинг, информационный «след», маркеры, тяжкое преступление, «предполагаемый» преступник, психологический профиль, психология оперативно-розыскной деятельности, юридическая психология.

Bogucharova O. I. Psychological portraits in legal practice and prospects of a practical psychology

In the article one of modern criminal investigation's technologies is considered, that is methodology of profiling, or psychological portrait of criminal personality; its practical development's principles are analyzed within the framework of operatively-search activity psychology. Perspectives' trends of the applied psychological knowledge are also marked as «maintenance» mechanism of legal practice.

Key words: *informative «track», legal psychology, markers, methodology, profiling, psychological profile, psychology of operatively-search activity, severe crime, «supposed» criminal.*

О. М. Васильченко

доктор психологічних наук, доцент,
 провідний науковий співробітник лабораторії психології
 політико-правових відносин
 Інститут соціальної та політичної психології
 Національної академії правових наук України

ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ ЯК ЕЛЕМЕНТІВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

У статті викладено переваги й труднощі дослідження політико-правової культури шляхом вивчення імпліцитних теорій суспільного життя. Показано, що особливості політико-правової культури особистості зумовлені розумінням нею свого оточення, умінням адекватно осмислити й оцінити сутність соціального контексту та змін, що відбуваються в суспільстві. Складність феномена «імпліцитна теорія» вимагає вирішення низки методологічних і методичних проблем: автентичності дослідницьких даних як можливості реконструкції свідомості без втрати її суб'єктивних змістів і значень; релевантності дослідницького інструментарію, вимог до формування вибірок; ідеографічності дослідження імпліцитних уявлень, можливостей та обмежень узагальнення даних.

Ключові слова: імпліцитні теорії, політико-правова культура, культура, соціальний інститут, особистість, соціокультурний простір, когнітивні моделі, соціокультурні репрезентації.

Постановка проблеми. Найважливішим елементом політико-правової культури є рівень політико-правової свідомості в суспільстві. Можна виділити кілька рівнів і видів політико-правової свідомості: професійний рівень – політико-правова свідомість спеціалістів, які володіють специфічними знаннями; науковий (теоретичний) рівень характерний для вчених, котрі на глибокому теоретичному рівні аналізують політико-правові феномени; повсякденний (емпіричний) рівень політико-правової свідомості звичайної людини. У межах дослідження психологічної складової політико-правової культури особистості мають бути описані та проаналізовані прототипи, схеми, скрипти, імпліцитні теорії особистості, репрезентації.

Мета статті – обґрунтувати теоретичні й методологічні засади вивчення імпліцитних теорій соціальної дійсності в дослідженні політико-правової культури особистості.

Виклад основного матеріалу. Політико-правова культура – це особливе соціальне явище, що якісно характеризує політико-правовий стан як окремої особистості, так і суспільства загалом.

Процеси соціального пізнання визначають особливості політико-правової культури особистості. Особливості політико-правової культури особистості зумовлені розумінням нею свого оточення, умінням адекватно осмислити й оцінити сутність соціального контексту і змін, що відбуваються в суспільстві. Адекватний вибір поведінки передбачає опанування особистістю відповідної соціальної інформації в процесі соціального пізнання. Аналіз когнітивних систем забезпечує

основу для аналізу структури політико-правової культури особистості.

У межах дослідження психологічної складової політико-правової культури особистості мають бути описані та проаналізовані прототипи, імпліцитні теорії особистості суспільного життя – імпліцитні теорії влади, політики, права, громадянського суспільства.

Розглянемо концепт імпліцитні теорії. *Імпліцитні теорії* – ідеальні теорії про світ, більш або менш усвідомлені, існують у кожній людині. Ці теорії основані на інтуїції й не мають жорсткої понятійної формалізації. Вони містять узагальнення, стереотипи, життєві поняття, уявлення. Будучи засобом усвідомлення, самі ці узагальнення можуть бути неусвідомлені суб'єктом. Спосіб, яким людина організує інформацію про різноманітні аспекти функціонування світу, одержав назву *імпліцитної теорії* (від англ. *implicit* – невиражений).

Імпліцитна теорія створюється з опорою на емпіричний досвід суб'єкта й до певної міри є близькою до об'єктивної реальності. Однак імпліцитна теорія – не об'єктивна модель світу. Вона відбиває певні характеристики світу, але є внутрішньою, суб'єктивною моделлю зовнішнього світу. Імпліцитна теорія, як і будь-яка інша теорія, неминуче спотворює реальність, допомагаючи суб'єктові зберегти стабільність зовнішнього та внутрішнього світів. Вона є тією призмою, через яку відбувається сприйняття суб'єктом світу, інших людей, самого себе. Імпліцитні теорії відображають насамперед суб'єктивну реальність індивіда, його індивідуальну систему значень.

Імпліцитні теорії – це оформлені структури уявлень, що залишаються константними в різ-

них ситуаціях. Це багатомірний простір смислів і значень, які, залежно від соціальних умов і когнітивної гнучкості самої людини, можуть поступово трансформуватися. Імплицитні теорії – це конструкти, сформульовані самим індивідом про власний процес або процеси, що відбуваються в житті суб'єкта. Розмаїтість імплицитних теорій конкретної людини дає їй змогу вибирати найбільш прийнятну в певній ситуації теорію, у межах якої надалі відбувається інтерпретація й вибудовування відносин.

Дж. Келлі відзначав, що люди сприймають світ за допомогою простих і ясних зразків, шаблонів, схем, які самі й створюють. Інтерпретуючи події або явища, вони намагаються втиснути навколишній соціальний світ у знайомі їм схеми так, щоб він відповідав звичним, зрозумілим зразкам і шаблонам, які Дж. Келлі позначає поняттям «конструкт «домислювання». Конструкт «домислювання» – це, з одного боку, спосіб тлумачення світу, спроба його збагнення, а з іншого – відповідна йому поведінка. Поведінка визначається тим, як індивід інтерпретує навколишній соціальний світ [6].

Поява в психології поняття «імплицитна теорія особистості» була пов'язана з новим поглядом на людину, коли вона стала трактуватися не просто як об'єкт аналізу, а як *суб'єкт власної активності й власного збагнення світу через висування та перевірку гіпотез, через побудову картини світу.*

У сучасній психології існує два підходи до розуміння імплицитних теорій особистості:

– *традиційний* – досліджуються два види теорій: імплицитні *теорії особистості* як наявне в кожній людині уявлення про психологічну організацію інших людей; імплицитні *соціальні теорії* як переконання, що формуються в масовій свідомості (Дж. Брунер, Г. Келлі, Р. Тагіурі, Ф. Хайдер);

– *альтернативний* – під імплицитною теорією особистості розуміють ієрархічно організовану систему якостей, що корелюють між собою (Д. Банністер, Дж. Келлі, В. Петренко, Ф. Франселла, О. Шмельов).

У російськомовній психології альтернативний підхід до вивчення імплицитних теорій особистості розвивається в руслі психосемантичного підходу, що розглядає імплицитні теорії особистості як приховані суб'єктивні знання й уявлення людини про систему зв'язків між рисами особистості. Одиниці категоризації є не простим переліком якостей і рис особистості, а виступають як цілісний образ, когнітивна схема, стереотип буденної свідомості [3].

Українська авторка В. Горбунова визначає імплицитні теорії як «... сукупність поглядів та суджень людини, які лежать в основі регулювання її поведінки. Із розвитком науки поняття уточнювалось у змісті, було розроблено структуру імплицитних теорій, виділено базові функції та джерела виникнення» [4, с. 18].

Аналіз досліджень у сфері імплицитних теорій у психології дає змогу зробити такі узагальнення:

1. Буденна психологія відрізняється від наукової тим, що інтерпретація внутрішнього світу, вчинків, очікувань інших людей здійснюється не на основі застосування спеціальних методик, а на основі життєвих уявлень. Приписування характеристик і причин поведінки є одним із таких методів опанування своєю активністю.

2. Імплицитні теорії – це реальність індивіда, у якій він існує. Знання способу, за допомогою якого індивід створює цей світ, надає можливість зрозуміти, як організована його поведінка.

Індивід постійно потрапляє в ситуації, коли необхідно орієнтуватися в соціальному середовищі. Знання про зв'язки й закономірності соціального оточення, доповнені логічними висновками, лягають в основу різних систем поглядів особистості. А вони, у свою чергу, стають базою формування наївних теорій особистості про всі можливі форми соціальної дійсності, допомагаючи особистості орієнтуватися в життєвих ситуаціях.

3. Незважаючи на наявність в індивіда різних імплицитних теорій щодо об'єктів соціального оточення, усі вони мають подібну когнітивну структуру. Будь-яка імплицитна теорія містить підструктури категорій, вимірів і ставлень.

Особистість категоризує свій соціальний досвід за допомогою атрибутів, стереотипів, ярликів, групових схем, що й утворюють категоріальну підструктуру. Для побудови імплицитних теорій люди використовують певні набори символів – ярлики, слова-позначення, абстрактні символи тощо.

Когнітивна структура імплицитних теорій – це результат когнітивних процесів, об'єднання соціальних переживань особистості в імплицитну психологічну структуру. Ця структура може функціонувати як елемент мнемічного процесу, процесу передбачень і очікувань. Когнітивна структура імплицитних теорій відображає їхню подібність, схожість. Розмаїття імплицитних теорій пояснюється через відмінності розвитку та індивідуально-психологічних особливостей індивіда. Також на формування імплицитних теорій можуть впливати імплицитні теорії, розповсюджені в тій або іншій культурі. Точність імплицитних теорій індивіда залежить як від рівня поінформованості індивіда, так і від специфіки явища.

С. Московічі пропонує дві інтерпретації формування імплицитних теорій.

Перша полягає в припущенні, що індивіди здобувають їх через досвід взаємодії з іншими людьми. Їхній соціальний досвід збільшує можливості сприйняття кореляцій, що об'єктивно існують у реальності.

Другий тип пояснення полягає в тому, що індивід прагне стабілізувати, організувати своє оточення. Складність ознак, поведінки та ситуацій

характерна для соціального оточення, його нестійкість спонукає індивіда шукати закономірності, інваріанти. Імплицитні теорії призводять до того, що індивідуальні або соціальні події сприймаються як природні. Через схеми причинності й «своє бачення» соціального світу імплицитні теорії передають моделі та ідеали саме завдяки своїй «природності» [9].

У психології до поняття «імплицитні теорії» є близькими такі поняття, як життєві уявлення (Л. Виготський), *образ світу* (О. Леонтьєв), *колективні уявлення* (Е. Дюркгейм), *соціальні уявлення* (С. Московічі, Д. Жоделе, Ж. Кодол, Т. Ємельянова, О. Донцов), *соціальне мислення* (К. Абульханова-Славська), *установка* (Д. Узнадзе), *значення і смисли*.

Подібність імплицитних теорій і установки базується на тому що вони визначають переважно вибіркову активність у сприйнятті, схильність до певного стилю поведінки (функціональна частина). Відмінності ж спостерігаються в структурі й динамічній частині. Установка актуалізується у відповідь на стимули – параметри ситуації. Імплицитна теорія – це та структура, на основі якої відбувається формування установки. Вона більш статична й може поєднувати в собі кілька установок, об'єднаних загальною ситуацією, переконаннями, уявленнями. Установка, на думку Д. Узнадзе, – явище динамічне, а імплицитна теорія – структурне. Щоб установка могла сформуватися й актуалізуватися, потрібні схеми, шаблони, стратегії, відповідно до яких ця актуалізація могла б розгортатися. Цю функцію виконують імплицитні теорії [3].

Смисл – це суб'єктивно встановлений зв'язок між елементами досвіду людини на основі об'єктивних залежностей між ними, а значення – це вираження смислу, «смысл для інших». Система значень, що має в собі сукупний суспільний досвід, властивий тій або іншій соціальної спільності, зумовлює поведінку людей. Значення – надіндивідуальні утворення. Індивідуальній свідомості людини властива подвійність: з одного боку, дійсність відбивається безпосередньо у вигляді суб'єктивних переживань і відчуттів, а з іншого – опосередковано, через систему суспільно вироблених способів усвідомлення, тобто мовних форм.

Імплицитні соціальні теорії – це переконання, що формуються в масовій свідомості стосовно того, як саме співвідносяться між собою риси якогось-небудь соціального середовища. Вони є частиною соціальних уявлень, мають структурну організацію й залучені в низку процесів, які надають отриманому знанню статус істини.

За останні десять років здійснено багато емпіричних досліджень імплицитних теорій: імплицитні теорії міжособистісних стосунків (Є. Доценко, Ю. Білецька), імплицитні теорії сім'ї (Л. Барнхіл,

Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Мінсєва), імплицитні теорії соматичних захворювань (О. Тхостов), імплицитні теорії інтелекту (Р. Стернберг), імплицитні теорії розвитку (Н. Васильєва), імплицитні теорії емоцій (О. Еткінд, М. Тамір, Дж. Гросс), імплицитні теорії емоцій етнічного світу (В. Петренко), імплицитні теорії емоцій взаємодії людини й комп'ютера (Н. Кайан), імплицитні теорії емоцій влади (П. Коллеман), імплицитні теорії емоцій читання (М. Сміт, Дж. Ранн, У. Ковалт) та інші [3; 4; 5; 7; 8; 10].

Цікавими для дослідження імплицитних теорій суспільного життя є погляди А. Мудрик щодо джерел виховання й формування світогляду особистості.

А. Мудрик визначає чотири основні джерела виховання:

- соціальна реальність і соціальна практика;
- ідеологічні системи та установки, у тому числі релігійні й контркультурні;
- педагогіка як рефлексія фрагмента соціальної реальності (виховання), відбита в текстах і «переказах»;
- імплицитні теорії як уявлення, властиві ментальності етносу (не сформульовані, а реалізовані в практиці виховання), про те, з якою метою і як саме одні суб'єкти прагнуть вплинути на інші в процесі виховної взаємодії.

На думку А. Мудрика, імплицитні теорії виховання є породженням і частиною ментальності етносу; вони мають не тільки етнічні та конфесійні джерела, а й соціокультурну, регіональну й субкультурну специфіку. У кожному етносі існує водночас кілька імплицитних теорій виховання. Дослідник зазначає, що імплицитні теорії виховання варто розглядати у зв'язку з наявними в етносі імплицитними теоріями особистості. Імплицитні теорії виховання багато в чому визначають, чого дорослі домагаються від дітей і як саме вони це роблять, тобто зміст взаємодії старших і підростаючих поколінь, його стиль і засоби. Імплицитну концепцію виховання можна розглядати як неусвідомлену центральну ціннісну орієнтацію в репродуктивній поведінці дорослих стосовно підростаючих поколінь [3].

Від імплицитних концепцій особистості й виховання багато в чому залежить можливість збалансованості адаптації та відокремлення людини в спільності. Відповідно до імплицитних концепцій особистості й виховання спільнота визнає ті або інші типи людей або не визнає їх, а також визначає ставлення до них.

Зміст імплицитних теорій досліджується, як правило, засобами експериментальної психосемантики. У психосемантиці реалізується феноменологічний підхід, згідно з яким картина світу трактується не як дзеркальне відбиття дійсності, а як одна з можливих «упереджених» культурно-історичних моделей світу, що створює суб'єкт. Центральними поняттями є зміст і значення.

Складність феномена «імплицитна теорія» вимагає вирішення низки методологічних і методичних проблем: автентичності дослідницьких даних як можливості реконструкції свідомості без втрати її суб'єктивних змістів і значень; релевантності дослідницького інструментарію, вимог до формування вибірок; ідеографічності дослідження імплицитних уявлень, можливостей та обмежень узагальнення даних. Суперечність між суб'єктивною належністю імплицитних уявлень і дослідницькими потребами в узагальненні даних може бути вирішена через аналіз структури буденної свідомості. Так, наприклад, О. Улибіна зазначає, що імплицитні теорії мають індивідуальний характер в одній своїй частині, натомість в іншій відображують накопичений культурно-історичний досвід і закріплені в структурі мови, у дискурсі. Це дає змогу реконструювати загальні для різних груп досліджуваних імплицитні теорії [11].

В. Горбунова зазначає, що можна окреслити два методологічних напрями під час вивчення імплицитних теорій: ідеографічний напрям як аналіз змістів індивідуальної свідомості без їхньої подальшої генералізації та номотетичний напрям, коли на основі узагальнення індивідуальних даних дослідник установлює закономірності для групи досліджуваних, більше того, може перенести їх на генеральну сукупність. Не виключене й поєднання підходів, коли в дослідженні важливі як імплицитні уявлення окремих досліджуваних, так і та їхня частина, що є спільною (з урахуванням статистичної значимості) для більшості вибірки [4, с. 25].

Нами визначено, що імплицитні теорії суспільного життя мають трирівневу структуру: ядерний, груповий та індивідуальний рівні.

Ядерний рівень імплицитних теорій утворює система базових конструктів, яка є загальною для більшості людей. Він утворений системою трьох базових конструктів:

- «я – суспільство»;
- «я в суспільстві» (почуття й переживання членів сім'ї, ставлення, що поєднують членів сім'ї в дихотомії зв'язаності й прихильності);
- «функції суспільства» – політичні функції, правові функції, соціальні функції, психологічні функції.

Груповий рівень імплицитних теорій – набір імплицитних теорій, що є спільними для представників груп членства (гендерних, вікових, культурних). Вікові особливості імплицитних теорій зумовлені фокусуванням особистості на вирішенні вікових завдань розвитку: пошук сепарації, незалежності (період юності); побудови благополучного шлюбу, опанування професією та побудова кар'єри (період ранньої зрілості); подолання кризи (період кризи середини життя); знаходження нових меж сім'ї та особистості (період пізньої зрілості).

Індивідуальний рівень імплицитної теорії формується в контактних групах у сім'ї, школі, студентській групі тощо, уточнюється з накопиченням особистого досвіду суспільного життя.

Отже, ми можемо констатувати, що поведінка особистості в політико-правовому просторі задається імплицитними. Імплицитні теорії політико-правового простору можуть бути експліковані за допомогою методів експериментальної психосемантики, глибинних інтерв'ю, фокус-груп, вивчення епістолярних форм у соціальних мережах.

Висновки. Імплицитні теорії – це не жорстко оформлені структури уявлень, що залишаються константними в різних ситуаціях; це багатомірний простір смислів і значень, що, залежно від соціальних (організаційних) умов і когнітивної гнучкості самої людини (розмаїтості її уявлень), здатний прилаштовуватися до змін соціальної дійсності. Розмаїтість імплицитних теорій, які має людина, дають їй змогу вибирати найбільш підходящу теорію, у межах якої надалі відбувається інтерпретація й вибудовування відносин у соціальному середовищі.

Виявлено, що імплицитні теорії суспільного життя подані такими імплицитними метакритеріями: сила влади; близькість-віддаленість від владних інституцій; орієнтація на минуле або майбутнє; деспотичність – демократичність; справедливність – конфліктність; передбачуваність – хаотичність; захищеність – вразливість.

Оцінювання ситуації за цими метакритеріями надає людині можливість прогнозувати вектор розвитку суспільства й визначатися з власними стратегіями громадянської поведінки.

Література:

1. Coleman P.T. (2004). Implicit Theories of Organizational Power and Priming Effects on Managerial Power-Sharing Decisions: An Experimental Study. *Journal of Applied Social Psychology*, 34, 297–321. 26.
2. Dweck C.S. (1996). Implicit theories as organizers of goals and behavior. In P. Gollwitzer & J.A. Bargh (Eds.), *The psychology of action: The relation of cognition and motivation to behavior* (pp. 69–90). NY: Guilford.
3. Васильченко О.М. Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз : [монографія] / О.М. Васильченко. – Луганськ : Ноулідж, 2013. – 556 с.
4. Горбунова В.В. Проблеми дослідження імплицитних теорій / В.В. Горбунова // *Соціальна психологія*. – 2008. – № 4 (30). – С. 17–28.
5. Грушин Б.А. Мнение о мире и мир мнений / Б.А. Грушин. – М. : Политиздат, 1967. – 400 с.
6. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.

7. Климчук В.О. Параметры «деятельность-творчество» в имплицитной теории способностей студентов-психологов / В.О. Климчук [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psychol.ras.ru/ponomarev/abstracts_rus/Sessions/Klimchuk.html.
 8. Кондаков И.М. Экспериментальное исследование имплицитных теорий чтения / И.М. Кондаков, С.В. Ушнев // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 110–117.
 9. Московичи С. Социальная психология / С. Московичи. – 7-е изд. – СПб., 2007. – 592 с.
 10. Олексюк А.Л. Імплицитні теорії професійної успішності : [курсова робота] / А.Л. Олексюк. – Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2007. – 44 с.
 11. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина. – М. : Смысл, 2001. – 264 с.
-

Васильченко О. М. Политическая и юридическая культура: теоретические и методологические причины психологического исследования

В статье анализируются преимущества и трудности исследования политико-правовой культуры путем изучения имплицитных теорий. Показано, что особенности политико-правовой культуры личности обусловлены пониманием ею своего окружения, умением адекватно осмыслить и оценить сущность социального контекста и изменений, происходящих в обществе. Сложность феномена «имплицитная теория» требует решения ряда методологических и методических проблем: аутентичности исследовательских данных для возможности реконструкции сознания без потери его субъективного содержания и значений; релевантности исследовательского инструментария; требований к формированию выборок; идеографичности исследования имплицитных представлений, возможностей и ограничений обобщения данных.

Ключевые слова: имплицитные теории, политико-правовая культура, культура, социальный институт, личность, социокультурное пространство, когнитивные модели, социокультурные презентации.

Vasylichenko O.M. Political and juridical culture: theoretical and methodological reasons of psychological research

The article describes the advantages and challenges of the study of political and legal culture due to implicit theories of social life. The author shows that features of political and legal culture of personality are conditioned by understanding the environs, the ability adequately to find the meaning in the nature and context of social changes which taking place in society and to assess them. In the study, the psychological component of political and legal culture of personality should be described implicit theory like government, law, politics, society and citizenship. The complexity of the phenomenon of “implicit theory” requires solving a number of methodological and methodical problems: authentication research data as possibility of consciousness reconstruction of subjective without losing the subjective meanings and values; relevant research tools, requirements for the formation of samples; ideohrafics of study of implicit ideas, opportunities and constraints of compilation.

Key words: implicit theory, political and legal culture, culture, social institution, personality, sociocultural environment, cognitive models, socio-cultural representation.